

પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્ય તરફથી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા ગાયકવાડ
 એમના ઉદાર આશ્રયથી સને ૧૮૯૪-૯૫ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી
 પ્રાચીન કાવ્યમાળા મેળું નરહરિદાસનું શ્રીમદ્મગવદ્ગીતા નામનું
 એક આશ્વાસન વહાર પડેલું છે; ને તે ઘણાં સ્વરા વાચકો ને વિશેષે
 પ્રાચીન ગ્રંથોના શોધકોએ વાચ્યું હશે. એ ગ્રંથનો ઉપયોગિતા વિષે
 સ્તેનું વિવેચન લખનારે કહેલું છે એટલે મ્હારે તે વિષે અહીં વધારે
 લખવા જોઈ નથી. નિત્યપાઠ કરવાનાં અને મુમુક્ષુ જનોને હમેશા
 વાચવા વિચારવા જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથોનું સ્થાન છે એવા જે ગુજરાતી
 ગ્રંથોની આપણામાં લોક છે તેમાંનો એક ને પ્રથમ ગ્રંથ છે એમ કહીએ
 તો ચાલે. એ ગ્રંથની પદ્ધતિએ લખાયેલું એજ લેખકનું આ વીનું
 આશ્વાસન આજ પ્રસિદ્ધ થાય છે; પણ એ પ્રસિદ્ધિના યશનું પાત્ર કોઈ
 રીતે હું નથી. મ્હારી “ સંસારયાત્રા ” નો પ્રથમ માગ ચોડાક માસ
 ઉપર લખાઈ રહ્યો ત્યાર પછી મ્હારા એકાન્તના દિવસો મ્હને ઘણાં સહ
 લાગે નહિ, સંસારની અનેક વિટંબનાઓમાંથી મ્હને ક્ષણવાર નિવૃત્તિ
 મળે અને મ્હારા પૂર્વ સંસારનાં આજ યુસાર્દ ગયેલાં ચિત્રો ફરી ફરીને
 દેખાઈ ચહાડી આવી મ્હને કલેશ ન આપે તે અર્થે મ્હને આ ગ્રંથનું
 વાચન અતિ ઉપકારક થયું છે. એ અભ્યાસના પરિણામેજ આજ આ
 પ્રસિદ્ધિના મૂકવા જેવું સ્વરૂપ ઉપજી શક્યું છે એ વાત સ્વસ્ત છે,
 તોપણ મ્હારા મિત્રના એક સ્વર્ગવાસી વંધુએ અને કવિરંજના સાધુશ્રી
 મુક્તાનંદ મહારાજે આ ગ્રંથના હસ્તલેખ સંવરી રાખ્યા સાટે પ્રસિદ્ધિ
 ના યશના પાત્ર તે છે. સાધુ જનોને યશની અપેક્ષા કદાપિ હોતી
 નથી તેમ છતાં વિવેકની ક્ષાતર મ્હારે એમ કહેવું એજ યોગ્ય છે.

આ આશ્વાસને પ્રસિદ્ધ થયેલું જોઈ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છનાર સૌ કોઈને આનંદ થયા વિના નહિ રહે. શ્રીમદ્મમવદ્-ગીતા એ આશ્વાસની આની સાથે તુલના કરવાનું પ્રયોજન નથી; કારણ કે એવા ગ્રંથોની અગત્ય બીજાને મ્હોટે સાંમઢવા કરતાં તેમને વાંધીનેજ વેહેલી ને બરાબર સમજાય છે. અનુબંધચતુષ્ટય નરહરિએ પોતેજ ગ્રંથના પ્રારંભમાં કહી ચતાવ્યાં છે. એટલે હું કંઈ કહું તે પુનરુક્તિ કર્યા જેવું થાય. યોગવસિષ્ઠ અને હમણાંજ મદ્રાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી રામગીતા જેવા પરમ રહસ્યના ગ્રંથોનું તત્ત્વ બરોબર સંધરાયેલું હોય એવું એક પણ પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી. એવી સ્થિતિમાં આ આશ્વાસન મુમુક્ષુઓને કેટલું ઉપકારક થશે તે વાચકોએજ જોઈ લેવું.

નરહરિને કવિ નહિ પણ હું જ્ઞાની કહું છું; ને તેની માપા તે કાવ્યમાપા નહિ પણ સૂત્રમાપા છે. પ્રાચીન કાવ્યના સંશોધકોને તેની માપામાં જે વિલક્ષણતા જણાઈ છે તેવી મ્હને કંઈ જણાતી નથી; કારણકે આપણી આજની માપા પણ ત્રણસો વર્ષ જેટલા લાંબા વચ્ચત પછી તે વચ્ચતના વાચકોને એ રીતે વિલક્ષણ લાગવી જોઈએ. મ્હને તો આપણે આજ જે શબ્દરૂપ વાપરીએછીએ તેમનો શી રીતે વિકાસ થતો આવ્યો છે તે જોઈને આનંદ થાય છે. વઢી સાહિત્યના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ જે તે કાળની માપાનું સ્વરૂપ જેવું ને તેવું સાચવી રાખવું અતિ અગત્યનું છે એમ જાણી આ પ્રાચીન ગ્રંથની માપા મ્હને હસ્તલેખમાં મઢી આવી તેવે ને તેવે સ્વરૂપે સાચવી રાખવા મ્હં યત્ન કર્યો છે. નરહરિની અસલ માપાજ એ છે એમ હું કહી શકતો નથી. કાળક્રમે એમાં જુદા જુદા લેખિયાઓને હાથે કેટલોક ફેરફાર થયો હશે તોપણ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ વા-ઢાને આ ગ્રંથમાંથી ગુજરાતી માપાના ઇતિહાસનાં કેટલાંક તત્ત્વ મઢી આવશે.

आ आख्याननी हस्तलिखित बे प्रतो म्हेने मळेली; त्हेमां एक मात्र संक्षिप्त होइ त्हेमां चारसो श्लोकोनो संग्रह हतो. बीनी प्रत संपूर्ण होती. संक्षिप्त प्रत अमदावादना एक जैन साधुए संवत १८९८ मां लखावेली होती, ने बीनी संपूर्ण प्रत उनेलना एक साधुए ते प्हेला एटले संवत १८७३ मा जाते लखी होती. एम संक्षिप्त प्रत पाछळधी लखायली छता एमांनी भाषा ने शद्वरूप वधारे प्राचीन हता; एमा ज्या जिम, तिम, छि, अनि, येह अने मणिजे एवा रूप हता त्यां म्होटी प्रतमा ज्यंम, त्यंम, अने, जेह, अने मणिये एवा शद्वरूप हता. खरुं जोता संपूर्ण प्रतना शद्वरूप आपणां आजनां शद्वरूपने वधारे मळता छे त्हेतुं कारण ए छे के जैन साधुने मोटे अने जैन साहित्य-ना परिचयवाळा लहियाने हाथे लखायली संक्षिप्त प्रतनी भाषा जैननी गाथाओनी भाषा जेवी बनी रहे ए स्वामाविक हतुं. आज पण गाथाओ तो एनी एज भाषामा लखायछे ने वंचायछे. उपरना कारणधी हुं संपूर्ण प्रतनेज अनुसर्योछुं.

संक्षिप्त प्रतमां उतारेला बघाए श्लोको संपूर्ण प्रतमां आवीं गया हता. म्हेने बंते प्रतो संपूर्ण मळी होत तो त्हेमनी तुलना करी जोतां वधारे पाठान्तर होत तो ते निकळी आवत. संक्षिप्त प्रतना चारसो श्लोकने सरखावी जोता; कहीं कहीं पाठान्तर निकळेलो ते ते टीपमां बताववामां आब्योछे.

श्लोकना पदने ल्हंकावीने गावानीं जुनो दबधी केटलाक निरूप-योगी शब्दां घणाक पदोमा घुसी गयला ते म्हे पद शोधतां छोडी दीघाछे के त्हेमनी जरूर लागी त्या कोंसमां मूक्याछे. बाकी पाठ गोठ-वतां बीजो कंड फेरफार म्हे कयों नथी. संक्षेपमा श्लोकार्य लरूपो छे ते जे वाचकोने उद्देशी ते लखायोछे त्हेमने जो उपयोगी यइ पडशे.

તો હું મ્હારો શ્રમ સફળ થયો સમજીશ. અદ્વૈત જ્ઞાન જેવા ગહન-વિષયની સ્પષ્ટતા કરવા જતાં કંઈ દોષ નજરે પડે તો વાચકો ને અવ-લોકનકાર મ્હને તે વિષે સૂચના આપશે તો હું ત્હેમનો આભારી થઈશ. ટીકા વધારે વિસ્તારથી લખવાનું મ્હને પ્રયોજન લાગ્યું નથી; કારણ કે સામાન્ય વાચકોને ગ્રંથ વિષય સરલ લાગવાને વ્દલે એથી કઠિણ થઈ પડેછે, ને મુદ્દાની વાત ત્હેમના લક્ષ્યથી સ્વસી જાયછે.

પ્રાચીન ગ્રંથોના શોધકોને નરહરિ વિષે જે હકીકત મળી આવી નથી તે મ્હને પણ મળી શકી નથી. તેઓ એને પાટણ તરફનો રહીશ કહેછે ત્યારે હું પણ એને દહેગામ ને અમદાવાદની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેતો કહું છું. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિવેચનમાં નરહરિના બીજા ગ્રંથો પ્રકટ કરવાનું તેઓ જણાવેલું છે; પણ તેઓ એક પણ ગ્રંથ આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો નથી. મ્હારું એવું અનુમાન છે કે નરહરિ એ બીજા કોઈ ગ્રંથો ને ઉત્તમ જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં પદ લખ્યા હશે. ત્રણ વર્ષમાં જેણે વધારે નહિ તો આ બે આશ્વાન લખ્યાં ત્હેણે પોતાના મુમુક્ષુજીવનમાં લોકો ઉપર બીજો ઉપકાર નહિ કર્યો હોય એમ સંભવે નહિ. પણ તેવા ગ્રંથો અને પદનો શોધ કરવો ને તેમને પ્રસિદ્ધ કરવા એ એક જાણનું નહિ પણ પ્રાચીન સાહિત્યના વધાઈ શોધકોનું સાહિયારું કામ છે.

વઢી મ્હને મળેલી બંને પ્રતો દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી હતી. આપણું અર્વાચિન સાહિત્ય હાવા માટે હું તે પહેલાં ગુજરાતી ગ્રંથોની લીપિ દેવનાગરી હતી એમ જૂના લેખો ઉપરથી માલમ પડેછે. મ્હે પણ દેવનાગરી લીપિમાં જ આ આશ્વાન હાવાયું છે; વિષયને અનુરૂપ લીપિ મ્હને તેજ લાગી. વઢી મરાઠી પુસ્તકો દેવનાગરી લીપિમાં હાવાયે છે ને પત્રો વગેરે મોડીમાં લખાયા છે તેમ આપણે પણ મુદ્રી મુદ્રી બે લીપિઓનો ઉપયોગ કરીશું તો,

ઠીક થશે; આપણા પરિચયમાં આવતા દક્ષિણી, હિંદુસ્થાની વગેરે, ગૃહસ્થો પણ આપણા ગુજરાતી ગ્રંથો વાંચી શકશે, ને વ્યવહારમાં ગુજરાતી લીપિની જે સરલતા છે તેની તે સચવાઈ રહેશે.

આ આख्यानને છાપવાનામાં મોકલતા પ્હેલાં મ્હેં રા. વા. હર-ગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાઠાવાલા એમને અભિપ્રાય માટે વતાવ્યું. તે જોઈ એમણે શ્લોકપાઠ અને અર્થની કहीं કहीं વધારે સ્પષ્ટતા કરવા મ્હેને અમૂલ્ય સૂચના કરેલી તે માટે હું તેઓનો અહીં આભાર માનું છું.

વઢી આ ગ્રંથ નરહરિયુ યોગવાસિષ્ઠ ઉપરથીજ ઉપજાવેલો કે કેમ રહેનો ઉપરનો પ્રસ્તાવના પૂરી કરી ત્યાં સુધી મ્હેને કંઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નહતો. પણ વસિષ્ઠસાર નામના એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ ઉપરથી તે ઉપજાવેલો છે એથી મ્હેને હમણાજ માહિતી મળે છે. વસિષ્ઠસાર હજુ સુધી પ્રસિદ્ધિમાં નથી. ઈશ્વરેચ્છા હશે તો યોદ્ધા વલ્લભમાં હજુ તે વહાર પાડી શકીશ.

તા. ૨૬ મે ૧૯૦૬ }
મુ. વઢોદરા. }

છ. કે. મેહતા.

विषयानुक्रमः

—*—*—*—

प्रकरण.	विषय.	पृष्ठ.
१	तीव्रवैराग्य. ...	१
२	जगन्मिथ्या ...	३७
३	जीवनमुक्त. ...	६८
४	मनोलय ...	१००
५	वासनोपशम... ..	१२८
६	आत्ममनन. ...	१५०
७	शुद्धनिरूपण ...	१६५
८	वात्माचम. ...	१८५
९	जिवात्मा, ...	२००
१०	ब्रह्मनिरूपण. ...	२३३

—

અથ શ્રીવસિષ્ઠસારગીતા ॥

પ્રકરણ ૧.

તીવ્ર વૈરાગ્ય.

મંગલાચરણ.

પુરુષોત્તમને પરણમું (જે) આદિ નિરંજન દેવ ।
પરમ પુરુષ પરમાત્મા (ભાઈ) કીજે તેહનિ સેવ ॥૧॥

પુરુષોત્તમ મગવાન એ આદિ દેવ છે; કારણ કે અનેક દેવ
દેવીઓની કરુણા આપી સ્ફુરેલી છે; ઘડી તે નિરંજન કહેતાં
નિષ્કલંક, અતિ વિશુદ્ધ છે; માટે આ અંતરારમ કરતાં હું રહેને પ્રણામ
કરું છું. પુરુષોત્તમ એજ શ્રેષ્ઠ પુરુષ ને પરમાત્મા પણ છે; તેથી હે
શ્રોતાઓ ! એનીજ સેવના કરવી. સેવના કરવી એટલે એનું ધ્યાન
ચિંતન કરી તદ્રૂપ બનવું.

સચરાચર વ્યાપી રહ્યો હરિ અંતરજામી રામ ।

વાહ્યાભ્યંતર પૂર્ણ નિતે પ્રણમું પરમ તે ધામ ॥ ૨ ॥

પ્રમુ અંતર્યામી છે, ઘટઘટમાં રમી રહેલો છે. એ ચર અને અચર,
સ્થાવર જંગમ વસ્તુ માત્રમાં વ્યાપીને રહેલો છે. વસ્તુમાત્રમાં

વ્યાપીને રહેલો છે એટલે ત્હેની મહાર અને અંદર એ સંપૂર્ણ મરેલો છે. અમુક કાલે મરેલો છે ને અમુક કાલે નહિ એમ નહિ, પણ નિત્યે મરેલો છે. પ્રાણીમાત્રનું પરમ ધામ એટલે તેની છેવટની ગતિ, એનું લયસ્થાન એ પ્રમુજ છે, કારણકે એનામાંજ સર્વનો સમાસ છે; પરમ ગતિ એજ છે. એવા પ્રમુને મ્હારા પ્રણામ છે.

યે દેશકાલ ત્રિછિન્ન નહિ અત્રિ-છિન્ન અકલ અનંત ।
જ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદઘન તે પદ સેવે સંત ॥ ૩ ॥

પરમાત્મા અમુક દેશકાલમાં હોય ને અમુકમાં ન હોય એમ નથી; એ સર્વત્ર ને સર્વ કાલે છેજ, માટે એ અત્રિ-છિન્ન એટલે દેશકાલથી નિર્વાધ છે, અકલ છે; એનું સ્વરૂપ મહા મુનિઓ, યોગીન્દ્રો પણ કર્છી શકતા નથી. અનંત છે, એના મહિમાનો પાર નથી, કારણકે એ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને પરમ આનંદની મૂર્તિ છે. એનું પદ સંત પુરુષો અહોનિશ સેવ્યા કરેછે, એનુંજ નિરંતર ધ્યાન કર્યા કરેછે.

આત્મા અનુભવિ જાણિયે વચને કહ્યો ન જાય ।
નમું શાંત નિત તેજને (જેહને) નેતિ નેતિ શ્રુતિ ગાય ॥૪॥

આવું પરમાત્માનું અકલ સ્વરૂપ છે ત્યારે મનુષ્ય ઘુઢિના કલ્પા-માં તે ક્યાંથી આવે ? ત્યારે એને ઓઢાવવાનું સાધન શું ? તો કહે છે કે આત્માનુભવથીજ એને ઓઢાવી શકાય છે. વાચાથી પરમાત્માનું વર્ણન થઈ શકતું નથી, એટલે જેટલાં વિશેષણ ત્હેને ઓઢાવાવા આપીએ તે મર્યાદા અપૂર્ણ છે. નિર્ગુણ વ્રહ્માનું વિશેષણ આપી ઓઢાવાળ

કરાવી શકાતું નથી; માટે પ્રથમ આત્માનેજ ઓઢાવો. હું કોણ છું તે પ્રથમ જાણો ને પછી અભ્યાસથી એ જ્ઞાનનો અનુભવ કરો, એટલે પરમાત્મા તરતજ ઓઢાવાશે. વેદ પણ નેતિ નેતિ કરીને પરમાત્માનો નિશ્ચય કરાવવા જાય છે પણ એનો પાર પમાતો નથી. આવા નિત્ય જ્યોતિઃ સ્વરૂપ ને પરમ શાન્ત પ્રમુને મ્હારા પ્રણામ હો.

બ્રહ્મ સનાતન ધાડ્યે (૬) અધ્યાતમ ઉપદેશ ।

હરિ ગુરુ સંત પ્રસાદથી ટલિ તે કર્મકલેશ ॥ ૫ ॥

સનાતન એટલે શાશ્વત, નિત્ય, એવા બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું, એનીજ ઉપાસના કરવી, એવો આ ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ બોધ કરેલો છે, એમ કહી ગ્રંથવસ્તુનો નિર્દેશ કર્યો. હવે ફલાપત્તિ બતાવેછે કે પરમાત્મા, સદ્ગુરુ અને સાધુ પુરુષોનો પ્રસાદ મળવાથી, તેમની કૃપા પામ્યાથી કર્મથી ઉપજતો ક્લેશ એટલે દુઃખ ટળી જાયછે; પરમ શાન્તિ અનુભવાયછે.

સંશિ સકલ સુણતાં ટલે (માર્ગ) રામવસિષ્ઠસંવાદ ।

આત્મજ્ઞાન અનુભવ મલે ઉપજે મન ઉલ્હાદ ॥ ૬ ॥

શ્રીરામચંદ્રજી અને વસિષ્ઠ મુનિનો મંત્રાદ શ્રવણ કર્યાથી સંશય માત્ર ટળી જશે એટલે બુદ્ધિ સ્થિર થશે; આ સ્વર્ગ હશે કે સ્વોદ્દુર્ગ એવી શંકાજ નહિ રહે, ને મન નિશ્ચલ બનશે; તે સંકલ્પ વિકલ્પનો ધર્મ તજશે; એથી આત્મજ્ઞાન પમાશે અને તેનો અનુભવ થશે એટલે આત્મસ્વરૂપ ઓઢાવાશે. એવી વશા ધર્તાં મનને પરમ ઉલ્લાસ ઉપ-

મશે, પરમાનંદ પ્રાપ્ત થશે. દુઃસ્વમાત્રનું નિવારણ પડે જશે. એવો
 એ સંવાદરૂપી અધ્યાત્મનોવનો મહિમા છે.

દેવઋષી સિંધ પુરુષ જે માનુભાવ મુનિ ધીર ।

બ્રહ્મપુત્ર વસિષ્ઠ એ પરબોધ્યા રઘુવીર ॥ ૭ ॥

રામવસિષ્ઠનો સંવાદ એવો કલ્યાણકારી છે; કારણકે ગુરુ અને
 શિષ્ય બંને ઉત્તમ સ્થાને છે, સંપૂર્ણ અધિકારી છે. શ્રીરામચંદ્રજીને
 પ્રયોધનાર ગુરુ વસિષ્ઠ તે કંઈ ફતર મનુષ્યો જેવા નથી. એ દેવર્ષિ,
 મહાન્ સિદ્ધ, મહાનૃભાવ, એટલે હોટા મગાવવાલા, મહામુનિ અને ધીર
 એટલે સ્થિરબુદ્ધિવાળા પુરુષ છે. એ વઢી બહાના પુત્ર છે, એટલે એમની
 ગુરુસ્થાનની યોગ્યતામાં કંઈ કહેવા જેવું નથી.

શુદ્ધ ચૈતન વિજ્ઞાનઘન અકલિત બ્રહ્મ અપાર ।

જગત્તેતર્ને કારણે દશરથગ્રહ અવતાર ॥ ૮ ॥

મુમુક્ષુ ગિપ્યને સ્થાને વિરાનેલા શ્રીરામચંદ્રજી પણ ઓઢાણવા-
 જેવા છે. મનુષ્યદેહે એ કંઈ મનુષ્ય નથી, અને એમને કંઈ બોધની કે
 મુક્તિની અપેક્ષા નથી; કારણ કે એ શુદ્ધ ચૈતન્ય કહેતાં પરબ્રહ્મજ
 છે. વઢી પરમ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એટલે એમને જાણવાનું કંઈ નજ હોય.
 એ અકલિત બ્રહ્મ છે, એનાં ગુણકર્મ કલ્પ્યામાં આવે એવાં નથી,
 દિવ્ય છે. વઢી એ અપાર એટલે અનન્ત છે, એના મહિમાનો અન્ત
 જડતો નથી. રામચંદ્રજીએ શ્રીદશરથ રાજાને ત્યાં મનુષ્ય રૂપે અવ-
 તાર લીધો તે લોકનું કલ્યાણ કરવાને, રાવણાદિ દુષ્ટપુરુષોનો

સહાર કરી ધર્મનુ સ્થાપન કરવાને, અને એ રીતે સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ કરવાને એમ જાણવું.

કૌશલ્યા (ગર્ભ) મુગટમણી રાજિવલોચન રામ ।
(મોહ) અહંકાર તતક્ષણ ટલે લેતાં તેહનું નામ ॥ ૧ ॥

કૌશલ્યા સરસી સાધવીને પેટ નવતરેલા મુકુટમણિ, કમલ લોચન શ્રીરામચંદ્રજીનું નામ માત્ર લેતા તેમ ક્ષણે અહંકાર ટલ્લી જાયછે. જીવ ને હું હું નેન જોયા કરેછે ત્હેનું ચિત્ત શ્રીરામચંદ્રજીમા જોડાયાથી સંકલ્પવિકલ્પને તર્જી દેછે ને ધ્યેયમાત્ર સ્થિર ધાયછે, તદ્રૂપ બને છે. એ રીતે અહનુદ્ધિ છૂટી જાય એજ મોક્ષ.

અંતરજામી રામ એ (અને) વસિષ્ઠ (તે) વિવેકવિચાર ।
નિજાનંદ સુખ પામવા કર્યો સકલ ઉપગાર ॥ ૧૦ ॥

અન્તર્ગામી આત્મા તે રામ અને વિવેક યુદ્ધિ તે ગુરૂ વસિષ્ઠ એવી ઘટના કરતાં સમગ્ર સંવાદ આત્મવિચારણાન છે. આવી રીતે આત્મવિચારણા કરી ત્હેમણે સંસારી જીવોને જન્મમરણના દુ સ્વમાથી છોડવવા રૂપી લોકોપકારજ કર્યો છે. એમ ઉપકાર કરવામા પણ નિજાનંદ વહેતા એક પ્રકારના આત્મવિલાસથી મલતો આનંદ પામવા શિવાય બીજો હેતુ નથી.

રઘુપતિ જે જે પૂછિયં કહ્યું (વિશદ) વશિષ્ઠે તેહ ।
અર્ણવ બ્રહ્મપ્રિધાતણો બોધ અપાર છિ જેહ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીરામચંદ્રજીએ જે જે પ્રશ્ન પરિપ્રશ્ન કર્યા ત્હેનું સમાધાન મહા-

મુદ્ધિમાન્ એવા શ્રી વસિષ્ઠ ગુરુએ કરેલું છે. એવા ગુરુશિષ્યના સંવા-
દમા અત્યન્ન ઘોષ મરી મૂકેલો છે. એ એક બ્રહ્મવિદ્યાનો અર્ણવ
વહેના સાગરજ છે. સાગરમા રહેલા જલનો જેમ પાર હતો નથી
તેમ એ બ્રહ્મવિદ્યાના ઘોષનો પણ પાર નથી; એટલે એમા સંસારી પામર
જીવોની ગતિ યહી મહા કઠિણ છે.

જોડ કવીયે મધ્ય તે કિંચિત્ કર્યો ઉધાર ।

આત્મઘોષ ઉપજાવવા અનુભવ વસિષ્ઠસાર ॥૧૨॥

એ યહી બ્રહ્મવિદ્યાનું અવલોકન કરી એમાંથી માત્ર ઘોડાક
માગનો અહીં હું ઉદ્ધાર કરું છું; ને વસિષ્ઠસારમાં જે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન
બતાવ્યું છે તેને, શ્રોતાઓમાં આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય એવા હેતુથી,
અહીં વ્યાખ્યાન કરું છું.

જ્ઞાનિ જ્ઞેય ભદ્ર જાણિયે જ્ઞાને મુક્તજ હોય ।

ભક્તે જ્ઞાનજ ઉપજે ભક્તિ ધર્મથી હોય ॥૧૩॥

જ્ઞાન એટલે આત્મઘોષ. એનો મહિમા કે-ને-મે કહે છે. જ્ઞાત્રી
જ્ઞેય વસ્તુનું એટલે પરબ્રહ્મનું ઓછાવાળ થા-
મ છે; એવું આત્મજ્ઞાન ભક્તિથી ઉપજે છે.
સ્વધર્મના પાલનથી પામે છે; માટે
મુખ્ય વાત છે, ઓછા
સાધન છે.

કર જોડી નર

ગુરુબ્રહ્મ (ચિત્ત)

अर्थ स्पष्ट छे.

प्रसाद एटले कृपा. इश्वरनी कृपा होय तोज सद्गुरूनो योग
थई आवे, ने सद्गुरू मळे त्यारेज आत्मज्ञाननी परम रहस्यनी बात
जाण्यामां आवे; मोटे अहीं नरहरि गुरू अने ब्रह्म वस्त्रेनी कृपाने आ
प्रवृत्तिगा आगळ करेछे.

भवनां बंधन टालवा [भाई] यत्न करे जन येह ।
अधिकारी ए ग्रंथना जाणें निश्चै तेह ॥ १५ ॥

हवे आ ब्रह्मविद्यानुं आख्यान सांमळवाने अधिकारी कोण छे
ते कहेछे. हे श्रोताओ ! भव कहेता संसारना जन्ममरणरूपी बंधनधी
छूटवाने जे पुरुषो यत्न करेछे, एटले जेने खरेखरी मुमुक्षा प्राप्त
थई छे ते आ ग्रंथना अधिकारी छे, बीजा नथी; कारण के जे रहस्य
जाणवानुं छे ते एवा मुमुक्षु पुरुषोने निःसंदेह जाणी शकेछे.
श्रीमद्जगद्गुरुए आत्मबोधनो अधिकार पण मुमुक्षु जनोनेज
अर्प्यो छे. ✕ ✕ मुमुक्षूणामपेक्ष्योयमात्मबोधो विधीयते ॥ कारण के
जड अने अज्ञानी पुरुषोने परम रहस्यनी बात कहेतां रहेनी बुद्धिमां
भेद उपजेछे, ने ते व्यवहारधी पण भ्रष्ट थायछे. ✓

ते मूरख नहि ज्ञानि नहि (अनि) बीचेकी नर जेह ।
अधिकारी ए ग्रंथना जाणें निश्चै तेह ॥ १६ ॥

ए मुमुक्षु पुरुषो केवा होयछे ते कहेछे. ए मूर्ख नहि तेम
ज्ञानीए नहि एवी एमनी स्थिति होयछे. मूर्ख नहि; कारण के
असत्य पदार्थो दुःखरूप छे ए एमने समजायुं होय छे, ने संसारना

जासथी, जन्ममृत्युना दुःखथी मुक्त यवान्नी त्हेमनी अभिलाषा होय
छे. तेओ ज्ञानी पण न कहेवाय; कारण के ज्ञान उपज्या पछी,
अनुभव मळ्या पछी जीव संसारबंधनथी, कर्मजाळथी छूटी गयलाज
होयउ, एटले त्हेमने मुक्तिनी अपेक्षा होती नथी. मुमुक्षुओने
विवेकबुद्धि उपजी होयउ एटले संसारनुं मायिक स्वरूप तेओने
समजाइ गयु होयछे. आम निर्वेद पामेछा एटले जेओ संसारना कळे.
शथी कंटाळेछा विवेकी मुमुक्षुओ छ एवा आ आख्याननुं ज्ञान
पामवाने अधिकारी छे; कारण के तेओ रहस्यनी बात ययार्थ संग्रही
शकेछे.

मूरख मद वीपे धर्या उपजे तेह न प्रीत ।

पंडीत जायरथ प्रीछियुं सर्व ब्रह्म अद्वैत ॥ १७ ॥

धीना पुरुषो केम अधिकारी नथी ते कहेछे; मूर्ख, अज्ञानी
गीशे मद मात्सर्यादि गुणोथी बंधायत्रा होयउ एटले त्हेमनामां
सद्भाव उपजीन शकतो नथी. कोइ पण धर्मनी बात उपर त्हेमनी
श्रद्धा बेसती नथी, ने तेथी त्हेनुं श्रवण करवाने तेओ इच्छता नथी.
तेओ पदार्थ स्वरूपथीज मोही पहेछे, विषय शोधवानेज आतुर
बनी रहेछा होयछे, ने अहंममताने लीपे रागद्वेषमांज तेओ
आयुष खूएछे. सद्भाव विना, प्रेमभक्ति विना, परम तरवनी बात
सधराती नथी, मनमां ठसती नथी; माटे त्हेमना आगळ ज्ञानवार्ता
परवी निष्कळ छे. सर्व-अखिल विश्व-विश्वसमूह एक अद्वैत ब्रह्मज
छे, त्हेनो एक विलास मान छे, एयुं पंडित कहेनां विवेकी जनो,
मुमुक्षुओ समझी शके छे; माटे त्हेमने ज्ञानना अधिकारी कहा.

પશુ રાધે પશુપાલ જ્યમ ગ્રહી જેટિકા પાળ્ય ।

ત્યમ હરિ રાખે જેહને (તેહને) ઉપજિ બુદ્ધિનિર્વાળ્ય ॥૧૮॥

ગોવાળ ગોધેનને હાથમાં છાકડી રાખી વશ રાખેછે, એટલે
જ્યાં ત્હેમને ચરવા હઈ જવાં હોયછે ત્યાં સંમાઢીને હઈ જાયછે,
આમતેમ એકે ગાયને ચસકવા દેતો નથી; તેમ જે જીવોનું પ્રમુ
રક્ષણ કરેછે, એટલે જેમને તે વશ રાખેછે, તેઓને નિર્વાળબુદ્ધિ
એટલે મુમુક્ષા ઉપજેછે. તાત્પર્ય એમ છે કે જે પોતાની વૃત્તિઓ વશ
રાખેછે અને એક હરાઈ ગાયની પેઠે ત્હેમને મટકવા દેતા નથી
ત્હેમના સંકરુપવર્મનો ત્યાગ યાયછે. પદાર્થોનો મોહ ત્હેમને વઢગી
શક્તો નથી, અને સંસારનાં બંધનથી છૂટવાની તેઓ ઇચ્છા રાખેછે
એટલે મુમુક્ષુ બનેછે.

નિર્મલ બુદ્ધિ તો ઉપજે (જો) કૃપા કરે ભગવાન ।

કૃપા વિના નવ્ય પામિયે સદ્ગુરુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ॥ ૧૯ ॥

ઈશ્વરરૂપાનો માહિમા બનાવેછે. પરમાત્માની કૃપા થાય ત્યારેજ
નિર્મલ બુદ્ધિનો ઉદય થાયછે. નિર્મલ બુદ્ધિ ક્યારે ઉપજી કહેવાય
કે જીવનો અહંતા, જડતાનો ત્યાગ થાય, દેહ પદાર્થો જડ ને મિથ્યા
છે એમ જાણી ત્હેમનામાં મમતા કે રાગ રહે નહિ, અને એકરસ
કેવલ બ્રહ્મ ત્હેના પ્રતિ વૃત્તિ વઢે ત્યારે. આવી બુદ્ધિ સદ્ગુરુના
સમાગમથી અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી ઉપજી આવેછે; પણ પ્રભુની કૃપા વિના
એવો યોગ આવતો નથી કે કોઈ સદ્ગુરુ મઢી આવે ને શાસ્ત્ર રહ-
સ્યની વાત સાંભળવાનું બની આવે. સંસારના ચટરાગમાંજ આ અમૂલ્ય

आयुष गुमावाय छे, त्हेमां ज्ञानवार्ता करवानुं ने सद्गुरूनो आश्रय पामवानु बनी आवे एना जेवो माग्योदय कयो जाणवो ? प्रभु पोते कृपासिंधु छे. अमुकना उपर कृपा करेछे ने अमुकना उपर नहि एम नथी, पण जे त्हेनी अपेक्षा राखेछे त्हेने ते मळेछे.

परमेश्वर परमात्मा (जेहने) कृपा करे साक्षात ।

तेहनि ए बुध्य ऊपजे न गमे अन्यज वात ॥ २० ॥

फरी पाछा कहेछे के श्री परमात्मांनी कृपा जेना उपर धायछे त्हेनी बुद्धि निर्मल थायछे. त्हेनामाथी जडता खसी जायछे ने मोक्ष प्राप्ति सिवाय बीजी वात त्हेने पछी रूचती नथी; कारण के दुःख-रूप पदार्थोंने ययार्थ दुःखरूप जाण्या पछी त्हेमनो त्यागज थायछे, विषयभावना ऊपजतीज नथी. संसार, संबंधीओ तो अनेक वार्ताओ करेछे, जे मोह खसेछो छे ते फरी फरी बळगाडवाने मथन करेछे, निवृत्ति पामेळाने पाछा क्लेश आपनारी प्रवृत्तिओमांज मचाडवा प्रयत्न करेछे; पण वृत्ति एकवार खसी ते खसी; ते फरी दुःखरूप संयोगोंने संघरती नथी. भोजो कहे छे के “ अमे अघर यया अस्वार के घोडेछे नहि च्हडुं जीरे. ”

हरिकृपा तव* जाणिये (ज्यारे) होये बुद्धिप्रकाश ।

(ते) सेवे हरिगुरु संतने एम कहे (नर) हरि दास ॥ २१ ॥

हरिकृपा थइ ए केम जणाय तो कहेछे के ए वात कंड आगळयी

નક્કી થતી નથી. સંસારના માયિક સ્વરૂપમાંથી વૃત્તિ સ્તસી જાય, જીવ નેને લાભહાનિ ગણેછે, સુખ દુઃખ ગણેછે તેની ગણના કરવી મટી જાય, દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ થાય, સમદ્વેષ છૂટી જાય ને એ રીતે નિર્ગલ થયેલી બુદ્ધિનો પ્રકાશ અનુમવાય ને મુમુક્ષા સૂને; વઠ્ઠી મમ્મુ ગુરૂ અને સાધુ પુરુષોનું સેવન કરવાની અભિલાષા ડપને, ને એવા શુભ યોગોમાંજ વસત જાય, ત્યારે પરમાત્માની કૃપા થઈ એ જાણવું.

(હવે) કહું કથા વાસિષ્ઠની (જે) કેવલ આત્મજ્ઞાન ।
તે અનુભવિ હું તું ટલે હોયે દ્રષ્ટિ સમાન ॥ ૨૨ ॥

આ વસિષ્ઠસારની કથા એ કેવલ આત્મજ્ઞાનનીજ વાર્તા છે. આત્માને બોલેલી શકાય, એક અદ્વૈત બ્રહ્મ જાણ્યામાં આવે એવુંજ એમાં રહસ્ય થતાવેલું છે. એનો અનુભવ કરવાથી હું હું એવી જે મેદ-માવના તે ટટી જાયછે ને સર્વત્ર સમદ્રષ્ટિ થાયછે. એ કથા હું હવે હું શ્રોતાઓ ! કહુંહું તે શ્રવણ કરો.

પ્રથમ પ્રકર્ણ વિરાગનું [અને] વીજું જગમિધ્યાય ।

ત્રીજું જીવનમુક્તનું ચોથું મનલય માય ॥ ૨૩ ॥

પંચમું ઉપશમ વાસના (અને) છઠ્ઠે આત્મમનન્ન ।

સત્તમિ નિરુપણ શુદ્ધનું અષ્ટમિ આત્માર્ચન ॥ ૨૪ ॥

નવમે જીવાત્માતણું દશમે કેવલ બ્રહ્મ ।

માનુભાવ ગુરુ સેવતાં લહિયે એહનું * મર્મ ॥ ૨૫ ॥

ઉપરના ત્રણ શ્લોકમાં ચતાવેલાં પ્રકરણોનું મર્મ એટલે રહસ્ય મહાન પ્રમાવધાઝા ગુરૂની સેવાર્થીજ જાણ્યામાં આવેછે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તે ગુરુદ્વારાજ ચતાવેલી છે: ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ. એકલા ઇંધો વાંધો જ્ઞાન પમાતું નથી; કારણકે એ જ્ઞાન એવલું શુદ્ધ છે, એવી અનુમતિ થતો નથી, અને અનુમતિ વિના ચવોએ શ્રમ મિથ્યા છે. કૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ અર્જુનને એજ કહેલું છે કે તદ્ વિદિ મણિપાતેન તિમશ્ચેન સેવયા ॥

શ્રીરામોવાચ ॥

માનુભાવ મુનિવર કહો સદ્ગુરુલક્ષણ સાર ।

(જેહને)દર્શનિ મ્હા સુપ પાંમિયેં વામે* દુપસંસાર ॥ ૨૬ ॥

ઉપર ગુરુસેવાનું કલ્પ ચતાવ્યું; પણ સદ્ગુરુ કોને કહેવા ! જગતને ઘૂનવાને માટે નાના પ્રકારના ઘેપ ધારી લોક ચેસેછે, અને ઉપર ઉપરથી જ્ઞાન વાર્તા કરી સાધુતાનો આદંબર ધારણ કરી પોતે તો અનેક કુકર્મોમાં રમેછે. દ્રવ્યકામાદિ અર્થને લઈ એમ આદંબર ધારણ કરનારા નામના ગુરુઓ તો ઘણાં હશે; એમની સેવા કર્યાથી શું મળે ! એવા ગુરુ તો શિષ્યની કોટે પત્થર નાંધ્યા જેવા છે; તેથી મધસાગર તરવાની ઇચ્છા રાખનારનો સ્વાભાવિક મતિનો પણ નાશ થાય-છે ને તે વહેલા દૂરેછે. માટે પ્રથમ તો સદ્ગુરુ શોધી કહાડવા જોઈએ. માંટે શ્રીરામચંદ્રજી ગુરુવાસિષ્ઠ પ્રત્યે પૂછેછે કે હં મહાનુભાવ ! મુનિશ્રેષ્ઠ ! જેનાં દર્શન માત્રથી મહા મુક્તિ મળે, અને આ દુઃસ્વરૂપી સંસારનો છેદો આવી જાય એવા સદ્ગુરુનાં લક્ષણ ચતાવવાની કૃપા કરો.

વસિષ્ઠોવાચ ॥

વસિષ્ઠ કહે સુણજો સત્ય રામ માનુભાવ ગુરુ તેહનું નામ ।
જે ઘટ કેવલ બ્રહ્મજ્ઞાન સદા નિરંતર દૃષ્ટિ સમાન ॥ ૨૭ ॥

વસિષ્ઠજી સ્તેનું ઉત્તર આપે છે: હે રામ ! હું ત્હમને સત્ય વાત કહું છું તે શ્રવણ કરો. જે પુરુષના હૃદયમાં એક કેવલ બ્રહ્મજ્ઞાન જ મરી મૂકેલું છે, બીજી કોઈ પ્રકારની વાસના કામના નથી, અને જે અહોનિશ મૃતપાત્રને વિષે સમદૃષ્ટિ રાખી વર્તે છે, મેદામેદને અનુમતતા નથી, રાગાદિને ઉપજવા દેતા નથી, એવા પુરુષોને જ મહાનુભાવ સદ્ગુરુ કહેવા, બીજાઓને નહિ. કારણ કે વેપથી સદ્ગુરુનો નિર્ણય પડી શકતો નથી, ત્હેના તો હૃદયને દૃષ્ટિન ઓઢાવી લેવાનાં છે. વેપ તો મિથ્યા છે, ઉપાધિ છે. કોઈ પણ આશ્રમમાં સદ્ગુરુ માવનાટ કરીને ઓઢાવી લેવા એમ કહેવાનું મર્મ છે.

માનુભાવની કરતાં સેવ ભવસાગર તરિયે તતલેવ ।

(તે) આપે યુક્તિ અનોપમ સાર તેણિ* કરી હોયે ભવ પાર ॥ ૨૮ ॥

એવા મહાત્માનો સેવા કર્યાં કર્યાંથી આ ભવસાગરનો તરતજ છેડો આવી જાય છે, એ સહજે સરી નવાય છે, એટલે જન્મ મરણ રહિત

થવાયછે, મોક્ષ અનુભવાય છે; કારણકે સદ્ગુરૂની પાસે મોક્ષ અનુભવવાની खरेखरी युक्ति હોય છે તે એ શિષ્યને બતાવેછે ને તેથી મર્સિધુની પેલે પાર ઉતરાયછે.

જિંમ નાવિકનો કરતાં સંગ દૃઢ નૌકા તે પામિ અભંગ ।
અગાધ્ય જલ સૂપે ઊતરે (ત્યમ) ગુરુવચની ભવસાગર
તરે ॥ ૨૧ ॥

નાવિકના સંગથી સમુદ્ર તરવાને જોડે તેથી મજબૂત અને ગાવડા વગરની નૌકા પ્રાપ્ત થાયછે અને એ સાધનથી વિશાળ સમુદ્રનું અગાધ એટલે તાગ પણ ન આવે એટલું બધું જલ પસાર કરી સામે પાર જવાયછે; તેમ ગુરૂના સમાગમથી ગુરૂનાં જ્ઞાનવચનરૂપી નૌકા મળેછે ને આ સમુદ્ર જેવા અનંત દેખાતા ભવસાગરની સામે પાર શિષ્યથી ઉતરાયછે. અર્થાત્ ગુરૂના બોધથી અજ્ઞાન ટલેછે ને કર્મમા વાસના રહેતી નથી; માયાગ્રહથી મુક્ત થવાયછે એટલે જન્મમરણનો ફેરો મટેછે.

(વલી) ગુરૂઉપદેશતળી મહિમાય (તે) એકમનાં
સુણિયે રઘુરાય ।

તાપત્રય ગુરુવચને ટલે પરમ પુરુષ પરમાત્મા મલે ॥૩૦॥

થલી ગુરૂઉપદેશનો મહિમા કેવો છે તે હે રામચંદ્રજી । એકમનાં
એટલે એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરો ગુરૂના વચનથી આધિ, વ્યાધિ અને

ઉપાધિ એ ત્રિવિધ તાપ ટલ્લી જાયછે, શાન્ત થઈ- જાયછે, ને જીવને કોઈ પ્રકારનો દાહ રહેતો નથી અને પરમ પુરુષ જે પરમાત્મા રહેનો પ્રાપ્તિ થાયછે એટલે બ્રહ્મરૂપ બનાયછે.

દીર્ઘ રોગ તાં એ સંસાર તેહનું ઔપધ સ્વાત્મવિચાર ।

, કવણ અહં કવણ સંસાર (એને) વિવેક કરી હોયે નિસ્તાર ॥ ૩૧ ॥

સંસાર તો એક ઘણા લાંબા વલતના રોગ જેવો છે. તે વ્યાધિ જેવા તેવા ઔપધથી મટતો નથી. એનું રામબાળ ઔપધ એકજ છે, ને તે સ્વાત્મવિચાર છે. સ્વાત્મવિચાર એટલે પોતાના આત્માનો વિચાર. હું કોણ ? આ સંસાર કોણ ? એ પ્રકારે વિવેક કર્યાથી, સત્યાસત્યનો નિર્ણય કર્યાથી, એ મવરોગની શાન્તિ થઈ જાયછે.

(જ્યમ) ઔપધિ રોગનિ નિર્થે શાંત (ત્યમ) આત્મવિચારે ભાગે આંત ।

આત્મવિચાર ગુરુથી પાંમિયે સદ્ગુરુચરણે (જો) શિશ નામિયે ॥ ૩૨ ॥

સંસાર રોગનું મૂળ કારણ આન્તિ છે, એવી ચિકિત્સા કરીને આત્મવિચારનું ઔપધ કરવું એટલે ઔપધથી જેમ રોગની અવશ્ય શાન્તિ થઈ જાયછે તેમ આત્મવિચારથી ભ્રમ માગી જશે, દૂર ધશે. એ સ્વાત્મવિચારરૂપી ઔપધ સદ્ગુરુની પાસેથી મળેછે. વીજો કોઈ ઉસ્તાદ એવું ઓસડ નહિ આપી શકે; માટે સદ્ગુરુનેજ ધરણે

જડને શિષ્ય મૂકો, ઇનોજ કૃપાની મિત્રતા માગો કે જેથી આત્મવિચાર કરતાં તે શીખવે, એવી કોઈ શુક્તિ આપે કે પછી ભ્રમ ઉપજવાન ન પામે, સદાચે નિરોગી રહેવાય, પરમાનંદ અનુભવાય.

તત્ત્વજ્ઞાની હોયે યહા નિર્શિ રઘુપતિ જાવું ત્યાં ।

સાધુવૃક્ષ રહિત યે દેશ ત્હેમાં કરવો ક્યમ પરવેશ ॥ ૩૩ ॥

માટે હે રઘુપતિ ! તત્ત્વજ્ઞાનને જાણવાવાળા સત્પુરુષો ડ્યાં રહેતા હોય એવે ઠેકાણે સમાગમ કરવાની ઇચ્છાથી અવશ્ય જવું, કારણ કે સંત પુરુષો તો એક વૃક્ષ જેવા છે. ત્હેને આશ્રયે, તંહની છાયામાં જે કોઈ તાપથી તપેલું જડને બેસેછે ત્હેને વિશ્રાન્તિ મળેછે. સંતપુરુષ રૂપી વૃક્ષ જે દેશમાં ન હોય ત્યાં ક્યારે પણ જવું નહિ; કારણ કે એ તો કુમાર છે.

શીતલ છાયા ફલ અતિસાર સજ્જનવૃક્ષ રહિત જે ઠાર ।

દિવસમાત્ર ના રહેવું ત્યાં ભવદુઃખમોચન નોહે જ્યાં ॥ ૩૪ ॥

સાધુપુરુષ રૂપી વૃક્ષની છાયા અતિ શીતલ છે. તે ગમે તેવા સંસારજનિત તાપને મૂલાકી દેછે અને શાન્ત આહાદ ઉપજાવે છે, મહા-દુર્લભ એવા નિવૃત્તિમુખનો અનુભવ આપેછે. થઠ્ઠી એનાં ફલ તો અતિસાર ઇટલે ઘણાંજ ધીઠાં હોયછે, ઇટલે એની છાયામાં બેઠેલાને શુષ્કા પણ દુઃખ દહ શકતી નથી; અર્થાત્ સંતસમાગમથી બુદ્ધિ તાપ-રહિત, સાચિક થયા પછી પરમાનંદરૂપ મોક્ષફલ પણ મળેછે. આવું વૃક્ષ જે સ્થાને ન હોય, ડ્યાં સંસારનું જન્મમરણનું દુઃખ નિ-

વારણ કરે એવા મહાત્માઓ વસના ન હોય ત્યાં એક દિવસ પણ નિવાસ કરવો નહિ. ✓

સદાય કરવો સંતસુસંગ તન્મયે શીતલ હોય અંગ ।
જદિપ તે નહીં કરી ઉપદેશ તોઢે તાં (હાં) કરવો ,
પરવેશ ॥ ૩૫ ॥

હમેશા સંતસમાગમ કરતા રહેવું, કારણકે એમા મગ્ન રહેવાથી અંગ શીતલ પાવે, સાત્ત્વિક બુદ્ધિ આવે છે. અધિકાર વિના યજ્ઞે ગુરુ કંઈ ઉપદેશ ન આપે તોયે નિરાશ થઈ એ આશ્રય છોડવો નહિ, કારણકે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ ઉપજશે એટલે જ્ઞાનાધિકાર પ્રાપ્ત થશે ને મોક્ષાર્થ ડ્યારે ત્યારે પણ સિદ્ધ થવાનો યજ્ઞ આવશે.

સાધુ પુરુષનું ભાષણ જેહ ગુરુજ્ઞાન* જાણો સત્ય તેહ ।
સાધુ પુરુષ બોલે સત્યસાર વેદવાક્ય તાં એ*નિરધારા॥૩૬॥

સાધુ પુરુષ આપણને વોધ ન કરે તોય ત્યાં જવું એનું વઢી કારણ કહે છે. સાધુ જન જે જે બોલે તોમા ધરેલું ગુરુજ્ઞાન મરી મૂકેલું હાય, એટલે એની મેલે વોધ થશેજ. વઢી સાધુ જન હમેશાં સત્ય વાણીજ વડે છે અને તે વેદવાક્યના જેવીજ હોય છે; અસત્ય કંઈ હોતું નથી.

* મૂળમા ગુરુઉપદેસ ॥

× „ વહ છે.

विद्वान् जनोनी संगत्य सारं मनोवृत्तिं होय ब्रह्माकारो
शून्यं ते पूरणतां जोय मृत्युं ते अमृतवत्तं होय ॥३७॥

विद्वान् पुरुषोनी संगतिथी मनोवृत्तिं ब्रह्माकारं बनेछे; मन
संकल्पधर्म छोडो देछे, विषय भावना करतुं नथी; पण शांत स्थिर
थइ जायछे. एवी साधु जननी छाया मात्रनो प्रसाद छे. संकल्प
विकल्पवाळा जीवने सृष्टि मात्र शून्य, चेतनरहित लागेछे, पण मनो-
वृत्ति शान्त थया पछी पर ब्रह्म परमात्माने अखिल विश्वमांते पूर्ण
भरेछो, व्यापेछो जुएछे. त्यारपछी मृत्युं ते मृत्युरूपे पासतुं
नथी, मृत्युमाज अमरपद समजाय छे; कारणके मिट्या देहादिनुं मृत्यु
छे, आत्मा तो अमर छ एवो ज्ञानानुभवोने निर्णय थइ जायछे,

आपदं ते म्हासंपदं थाय (ए) संतसंगं मोटो महिमाया
बलि बलि कीजे संत*सुसंगं भवदुःखकरो होये भंग ॥३८॥

संत समागमनो महिमा एटलो बयो छे के एयो जे अन्य जीवो-
ने दुःखरूप भासेछे ते समागमवाळाने महासंपद एटछे परम
आनंदरूप लागेछे. जइ दृष्टिने पदार्थो मोह उपजावेछे ने दुःख-
परिणामी विषयो दुःखनो अनुभव करावेछे पण पदार्थोने, बधा
संसारने एक परब्रह्म परमात्मांनी लीलारूपे के विलासरूपे
एछे, त्हेने ए बधा पदार्थोने जोड़ जोड़ने म्हाआनंद उपजैछे;
मोटे-फसी करीने संतसमागम करवो के जेथी भवदुःख बहेता
संसारना जन्म मरणना बलेशनो पार जावी जाय.

+ मूळमा म्हा छ.

* संतसंग संग छे

જ્ઞાનિવિષે છેં ચિત્ત જેહનું કહિ પેરે સુખ કહું તેહનું* ૧૧
આત્મસુખ ભોગવિ નર તેહ જ્ઞાનિવિષે કેવલ ચિત્ત જેહાં ૩૧ ॥

આત્મજ્ઞાની પુરુષોમાં જે પોતાનું ચિત્ત રાखેછે, અર્થાત્ ત્હેમનો પ્રસાદ પામવાની અહોનિશ ઇચ્છા રાखેછે કિંવા ત્હેમને ધ્યેય ગણી પોતાની ચિત્તવૃત્તિ ત્હેમનામાં પરીવી રાखે છે, તે જીવનું સુખ તે હું શી રીતે કહી શકાયું ? તે પરમ સુખ પામેછે; કારણકે જ્ઞાની જનોમાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિને તરૂપ બનાવનાર પુરુષ આત્મસુખ ભોગવેછે ને એ આત્મસુખ કયમે વર્ણવી શકાતું નથી ! ધ્યાતા ધ્યેયવસ્તુરૂપ બનેછે. માટે જ્ઞાની જનોના ધ્યાનસમાગમ્થી જ્ઞાનપદ મળેછે, આત્મા ઓઝ-લાય છે, આત્માનંદ પ્રાપ્ત થાયછે.

સંસારદુઃખેદુઃખિયો* નર જેહ જ્ઞાનિ વિના સુખ પામિ ન તેહા
જ્ઞાનિ પુરુષ તે પરમ દયાલ દુષ્ટોપદેશ દે તતકાલ ॥ ૪૦ ॥

સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી જે જીવ અતિશય દુઃખી છે ત્હેને જ્ઞાની જનોના આશ્રય વિના, ત્હેમના પ્રસાદ વિના, કયારે પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણકે જ્ઞાની, મહાત્માઓ પરમદયાલુ હોય છે તે દુઃખી જીવના દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે તરતજ ઉપદેશ કરેછે; દુઃખ સુખનાં સ્વરૂપ સમજાવેછે. સત્ય અને અસત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવેછે, જે એ રીતે પાપિક સ્વરૂપનો મોહ ધસેદેછે, અને સત્ જે કેવલ બ્રહ્મ, એક આત્મા ત્હેના તરફ

* કેહો પેરે સુખ વળવું તેહનું ॥ એવો પાઠ છે.

* મૂઝમાં આત્મ છે.

વૃત્તિને દોરેછે. એથી સંસારનાં બિંધ્યા દુઃખ, પર્થા જીવને દુઃખી કરી શકતાં નથી.

જ્ઞાનિ કરે તે પર ઉપકાર જેણે જિવનો હોય નિસ્તાર
જ્ઞાન વિજ્ઞાન જ્ઞાની તે કહે(જો) સતશિષ્ય હૃદયમાં
ગ્રહે ॥ ૪૭ ॥

જ્ઞાની જન પરાંપકારજ કરેછે, એવું જ્ઞાન બતાવેછે કે તેથી જીવમાત્રનાજ ત્યાગ થઈ જાયછે. જ્ઞાની પુરુષ જે બોધ અને અનુભવ પાર્તી કંઈછે તે અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલો શિષ્ય હૃદયમાં સંવરેછે, ને એથી જીવમાય છાંંદો તે પોતાના આત્માને ઓઢાવવા શક્તિમાન થાયછે.

શાસ્ત્રાર્થ તે કહિયે જ્ઞાન આત્મ અનુભવ તે વિજ્ઞાન ।
વિરક્ત સાધુ શિષ્ય હોયે જેહ ઉપદેશ તેહનિ દેવો તેહ ॥૪૨॥

શાસ્ત્રમાં જે રહસ્ય બતાવેલું હોયછે તેને નામ જ્ઞાન, અને આત્માનુભવ એટલે વિજ્ઞાન. એકલા જ્ઞાનથી કંઈ કાર્ય થતું નથી: કારણકે એ તો એક આત્માને ઓઢાવવાનું સાધન છે, પણ એ સાધનથી વિજ્ઞાન ન લઈએ, આત્મા ન ઓઢાવીએ, ત્યાં સુધી સાધ્ય વસ્તુનો છામ નથી. ત્યારે ગુરુજન જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન સમયનો છામ આપેછે જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો ઉપદેશ જેને રહેને કરાતો નથી. જેશિષ્ય વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલો ને કેવલ સાધુવૃત્તિવાળો હોય રહેનેજ એવો બોધ અપાયછે.

रघुकुलं तिलकं सुणो निरधार गुरुबोध* क्रमपालं ग्रहार
महावाक्यारथ ब्रह्मज्ञान (एह) प्रज्ञावतनै दीजे दान ॥४३॥

हे रघुकुल तिलक ! त्हेमे श्रवण करो; गुरु जे बोध आपेछे
एथी क्रम सचवायछे, ज्ञानपरंपरानो भग यतो नथी अहं ब्रह्मास्मि
बगैरे जे वेदना महावाक्य छे त्हेमनो अर्थ केवल ब्रह्मज्ञान जूछे
ने एवा ज्ञानतुं दान स्थितप्रज्ञ ययला पुरुषनेज अपायछे, कारणके
बीना एवु गूढ ज्ञान संघरी शकता नथी

सुपात्र विण ए रस नव्य रहे महानुभाव राघव इम कहे।
निर्मल बुध्य होय तत्त्वसुभोग+देहबुध्ये नोहि आत्मजोग
॥४४॥

ब्रह्मज्ञानरूपी केवल रस सुपात्र विना रही शकतो नथी.
काण, फूटेलु वासण जेम जळ संघरी शकतु नथी तेम अनधिकारी
जीव ब्रह्मरस संघरी शकतो नथी. जेनी बुद्धि निर्मल छे ते
तत्त्वभोग करी शकेछे, अर्थात् आत्मयोग पामेछे, देहबुद्धिवाळा
नहि; कारणके त्हेमनी चित्तवृत्ति जड पदार्थोमाज तद्रूप बनी
गयली होयछे.

सेवि गुरु भणि सास्त्रपुराण तत्त्वगणत्रीं करे प्रमाण ।
(तांहांलगे) मळे नही देवार्धादेव ज्यां लागि मन्य वसी
अहंमेव ॥ ४५ ॥

* मूळमा गुरुउपदेश पाठ छ + मूळमा तत्त्वनो भोग छे मूळमा
तत्त्वसख्या छ । मूळमा ज्यांहां छ

ન-દેહબુદ્ધિ એટલે અહંતા. દેહ તે હું એવી બુદ્ધિ દોષ છે ત્યાં સુધી દેવાધિદેવ કહેતાં પરબ્રહ્મ જે આત્મા તે મળતો નથી, આત્માનું ઓઢાવાળું પડતું નથી. દેહબુદ્ધિવાળો ગુરૂની સેવા કરે, શાસ્ત્ર-પુરાણના પાના ઉપજાવી જાય અને તત્ત્વસંખ્યાનું પ્રમાણ કહાડે તોય શું થયું ? એથી આત્મવેધ થતો નથી, અર્થાત્ દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ ન થાય તો બધાં સાધન નવામાં છે.

આત્મરૂપે આત્મા દેખિયે સત્ત્વબુદ્ધ્યેથિ પ્રગટ પેચિયે ।
ગુરુશાસ્ત્ર સતસંગે કરી સત્ત્વબુદ્ધ્ય તે પ્રગટે પરી+ ॥૪૬॥

આત્માને ઓઢાવાળું માત્ર એકજ સાધન છે, ને તે આત્માજ છે. શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતામા પણ એમજ વતાવ્યું છે, આત્માનમ્ આત્મના પચેત્-બુદ્ધિ નિર્મલ થઈ જાય તો આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ દેખાય છે એટલે જદેબુદ્ધિની વડતા જતા તેજ કેવળ આત્મરૂપ બને છે, ને પછી સ્થેનોજ પ્રકાશ અનુભવાય છે. બુદ્ધિ સાત્ત્વિક, નિર્મલ થવાનું સાધન ગુરુસમાગમ, શાસ્ત્રાધ્યયન, અને સતસંગ છે.

અધ્યયનાદિ કલા સત્+ જેહ અણઅભ્યાસે જાયે તેહ ।
(પણ) આત્મજ્ઞાન કલા ફક્ત હોય ક્ષણ ક્ષણ વૃદ્ધિ તે પામે સોય ॥ ૪૭ ॥

અધ્યયનાદિ નથી કલાઓ એવી છે કે સ્થેમનો જો અભ્યાસ

+ પાઠાન્તરઃ—સત્ત્વબુદ્ધિ તે આવે સ્વરી ॥

* મૂળમાં સર્વ ૭

ન રહે તો તેં ધૂલો જવાયે પણ આત્મજ્ઞાનેની કલા એવી છે કે તે
 એક વાત જાણી-છીધા પછી તેની વિસ્મૃતિ થતી નથી. પણ ઉલટો-
 રહેમાં પ્રતિક્ષણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, જેમ જેમ આત્માનો અનુભવ
 થતો જાય છે તેમ તેમ તેનો પ્રકાશ વધતો જ જાય છે.

સતમંગલિ પ્રગટે તે જ્ઞાન (૯) વેદવાક્ય સુણજો ભગવાન
 જ્ઞાને જ્ઞેયનિર્જ્ઞે જાણિયે જો અંતર અનુભવ આંણિયે ॥૪૮॥

એવી આત્મજ્ઞાનની કલા સત્સગથી શીખાય છે. એવું હે પ્રભુ !
 વેદવાક્યનું કહેવું છે. જ્ઞાનનો હૃદયમાં ધર્માર્થ અનુભવ થાય તો
 જ્ઞેય વસ્તુ કહેતા આત્મા-બ્રહ્મ નિસંદેહ ઓઢાયા છે.

સ્વકંઠવિષે મણિ બાંધ્યાં જેહ [પણ] ભ્રમવશ જીવન દેશે તેહ
 પ્રગટ મણી ત્યારે પાંમિયે ભ્રમ સકલ જ્યારે વાંમિયે ॥૪૯॥*

આત્મજ્ઞાન ન થવાનું કારણ ભ્રમ-ભ્રાન્તિ છે. એના ઉપર કઠા-
 મરણનું દૃષ્ટાંત આપેલું. કેતમા મણિ પેરેલો હોય તેમ છતાં ભ્રાન્તિ-
 વશ જીવને રહેતી પામ રહેતી નથી. તે માટે મારો મણિ ક્યાં ગયો
 એમ જીવને ફાલ પડે છે. ભ્રાન્તિનું નિવારણ નથી થયું ત્યાં સુધી
 મણિ કઠમાજ છે એવી સ્મૃતિ આવતી નથી, પણ જ્યારે તે ટૂંકી જાય
 છે ત્યારે મણિ પ્રકટ કંઠમાં દેખાય છે, સ્મૃતિ આવતા હાથ જડેને
 કંઠના મણિ ઉપર પડે છે.

(ઈમ)ટલિઅજ્ઞાન પ્રગટે નિજજ્ઞાન ત્યારિ સ્વયંભાસે ભગવાન,
ગુરુવચનં વરતે* નર જેહ આત્માદર્શન પાંમે તેહ ॥૫૦॥

એમ અજ્ઞાન ટલ્લી જાય ત્યારેજ નિજજ્ઞાન કહેતા આત્મસ્વરૂપનું
જ્ઞાન થાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશી રહેછે અજ્ઞાન
ગુરુપદેશથી ટલ્લી જાય છે. માટે જે પુરુષ ગુરુના વચનને અનુ-
સરીને વરતેછે, રહેછે, ત્હેને આત્મદર્શનનો છામ થાયછે.

સ્વસ્વરૂપ જાણે નહિ જેહ ભાગ્યરહિત નર ભણિયે તેહ।
વિપિવિષયા જે સુખ કરિગ્રહે પરિણામે મ્હાદુઃખ તે સહે ॥૫૧॥

જે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને કહેતાં આત્માને ઓઢણતો નથી
ત્હેને ભાગ્યહીન જાણવો, કારણકે આત્માના ઓઢણાણ વિના દેહ-
બુદ્ધિવાળો તે વિષયોનુજ ગ્રહણ કરેછે અને વિષયોને સુખરૂપ
જાણી જે સજે છે તેઓ પરિણામે અત્યંત દુઃખનો અનુભવ કરેછે.
કેમ કે વિષયો માત્ર મોહથી મરેલા છે તે મોગવ્યે ક્યારે પણ તૃપ્તિ
નથી. ત્હેમની પ્રાપ્તિમા, અપ્રાપ્તિમા ને મોગ મુદ્દામા કલેશનોજ અનુભવ
થાયછે, માત્ર ત્હેમનું દર્શન મોહે કરીને પ્રિય લાગેછે ને તેથી
જીવ ઠગાયછે.

આત્મજ્ઞાન રહિત નર જેહ નિર્શ્વે પશુવત્ જાંણો તેહ ।
આત્મજ્ઞાન ત્યારે પામિયે વિષય સકલ ઝ્યારે વાંમિયો ॥૫૨॥

આત્મજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ સ્વરૂપર પશુ જેવો છે કારણકે આહાર

* મૂલ્યાં ચરતે ને ચલે રહે છે

નિદ્રા, ધય અને મૈથુન, એ જેમ પશુના વિષયો છે તેમ અજ્ઞાની જીવોના પળ છે. વિષય માત્રનો જ્યારે ત્યાગ થાય એટલે ત્હેમા વાસના ન રહે ત્યારે આત્મજ્ઞાન પમાયછે; પણ અજ્ઞાની જનની વાસના જતી નથી, એટલે તે પશુ ને પશુ જેવાન રહેછે.

તે નર દુર્મતિ જાણો સહી જે ઘટ જ્ઞાનવિવેકજ નહીં ।
દુઃસ્વદાયક જાણો સંસાર વલિ વલિ તેશું કરે વિહાર ॥૫૩॥

જે પુરુષના હૃદયમા જ્ઞાનવિવેક નથી રહેને દુર્મતિ એટલે વિપરીત બુદ્ધિવાળો જાણવો, કારણ કે તે દેહમાજ મગતા રાખેછે, અને અસત્ય એવા પદાર્થોમા પ્રીતિ રાખી સસાગ્મુલની તુળ્લા રાખેછે. સમાર પરમ દુઃસ્વદાયક છે તેમ છતાં રહેનું સ્વરૂપ અજ્ઞાની પુરુષના કલ્પમા આશુ નથી. તે એક વસ્તુ દુઃખના અનુભવ કરેછે, ક્ષણવાર નિવૃત્તિ પામ્યા જેવું કરેછે પણ પાછો તે ને તેજ પદાર્થો સાથે વિહાર કરતો રહેછે, એટલે ચિત્તવૃત્તિ એમાજ રમતી મૂકેછે, એમ મધુએ આયુષ્ય દુઃખાનુભવમાજ પૂરું થાયછે.

દેહાદીક પદાર્થ એહ તેશું અતિશે કરે સનેહ ।
વિધિલંપટ નર હોયે જેહ મનુષ્ય નહીં ગરધમ તાંતેહ ॥ ૫૪ ॥

જે પુરુષ વિષયલંપટ એટલે નામાતૂર હોયછે તે દેહ અને એવા બીજા મડ ને નાશવંત પદાર્થોમાજ આસક્તિ રાખેછે; પણ એટલું તે વિચારતો નથી કે વિષયમોગથી મળતું સુખ તો ક્ષણિક છે. એવો અજ્ઞાની કામાન્ધ પુરુષ તે મનુષ્ય નહિ પણ રાહુ ગોતા ગર્ધવ એટલે

પશુ છે; કારણકે પશુને નથી હોતાં તેમ અને પણ વિવેક, મય કે
છજ્જા કંદ હોતાં નથી.

સમાન ધર્મ હોયે જેહનો જાણો અંશ તેહનિ તેહનો ।
વેહનું કારણ કંઈએ* નથી જોજ્યો વેદપુરાણે કથી ॥ ૫૫ ॥

પશુ છે; કારણકે અજ્ઞાની વિષયલંપટ મનુષ્ય અને પશુના
ધર્મ સમાનજ છે. ધર્મની વિશેષતા મનુષ્યમા હોવી જોઈએ તે ન હોય
તો સ્ત્રેના ને પશુના અંશ એકજ જાણવા. વેદ એતો ઉપર ઉપરથી
જોવા માત્ર છે. મનુષ્યવેદ પ્રાપ્ત હોવાથી કંઈ મનુષ્યત્વ નથી, ને
પશુના વેદથી કંઈ પશુત્વ નથી. મુખ્ય કારણ વૃત્તિ છે. માટે વિષય-
વૃત્તિવાળો મનુષ્યવેદે પણ પશુજ છે એ વાત સિદ્ધ છે. વેદ અને
પુરાણોમાં શોધી જોશો તો એજ તત્ત્વ જઠરે.

વિષયતણો સંકલ્પ કરિ જેહ મહા નરક ભોગવિ નર તેહ ।
વિષયતણો સંકલ્પજ નહી મૂક્તિતણું સુખ ભોગવિ* સહી
॥ ૫૬ ॥

જે પુરુષ વિષયનો સંકલ્પ કરેછે, વિષયમાવના ઉપજવા
વેછે, તે મહાનરક કહેતાં અત્યંત દુઃખ ભોગવેછે. સંકલ્પજ કર્મનું
કારણ છે, ને કર્મ એ જન્મમરણનું કારણ છે; માટે જન્મમરણના

---

* મૂળમાં કાંઈએ છે. * મૂળમાં- મુક્તિ સુખ ભોગ તે સહી એનો
પાઠ છે.

ફેરામાં નાલનાર સંકલ્પજ છે. ત્હેનો જે ત્યાગ કરેછે તે મોક્ષમુખ અનુભવેછે. મનનો ધર્મજ એવો છે કે ત્હેને વ્હેતું મૂકીએ ત્યાંસુધી તે અનેક પદાર્થોની કલ્પના કરેછે, અનેક વિષયોની મોગતુળ્પનારાવેછે, ને જીવને એવો દુઃખી કરી મૂકેછે કે એને એક ક્ષણ પણ સુખાનુભવ થતો નથી; માટે મનને સંકલ્પ કરતાં વારવું એ પ્રથમ આવશ્યક છે.

સ્વપ્નતળા ભોગ મિથ્યા જ્યંમ માયાવિલાસ જાણો ત્યંમ ।
આકાશકુસુમ મિથ્યા મૃગતોય એમ હુંતું વચન (માત્ર)
સડ* કોય ॥ ૫૭ ॥

મનમાં વિષયમાવના ઉપજેછે ત્હેનું કારણ એમ છે કે માયાનો મોહજ કંદ અનિવાર્ય છે, એનો વિલાસજ કંદ વિલક્ષણ છે. એ એવા વિવિધ રૂપ આગલ કરેછે કે મન ત્હેમને જોઈને અંજાઈજ જાયછે; પણ માયાનો વિલાસ તો મિથ્યા છે એમ અનુભવ આળવો. કોના જેવો મિથ્યા છે ? તો કહેછે કે સ્વપ્નમોગના જેવો. સ્વપ્નનો અનુભવ જાગૃત્ત દશામાં મિથ્યા છે એ દરેક જાણ જાણેછે. સ્વપ્નદશા એ કેવલ અજ્ઞાનની છે તેમ અજ્ઞાનને ઊંધેજ જીવને માયાનો મોહ વલ્લગેછે. માયાના પ્રમાવેજ વલ્લી હું, હું, એવાં ભેદવચન ને સમગ્ર સંસાર ઉપજેછે; પણ એ આકાશકુસુમ ને મૃગજલ્લની પેઠે માત્ર નામનાજ એટલે મિથ્યા છે. આકાશનું ફૂલ ને જ્ઞાંજ્ઞવાનું પાણી એ શબ્દો બોલવા માત્ર છે; તેમ સંસાર પણ તેવોજ જાળવો.

એમ જાણિ સંકલ્પ સડા તજે સ્વસ્વરૂપ નિરંતર ભજે ।
જિવનમુક્ત જોગેશ્વર તેહ આત્મસ્વરૂપ જાણે નર જેહ ॥૫૮॥

આવો વિવેક કરી જે પુરુષ સંકલ્પ માત્રનો ત્યાગ કરેડે, ઇટ-
છે મનનો નિગ્રહ કરી ત્હેને હમેશાં આત્મસ્વરૂપમાં લીન રાખેડે,
તે પુરુષ ભરેભરો જીવનમુક્ત અને યોગેશ્વર છે એમ જાણયું; કારણ
કે તે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખેડે. સંકલ્પવર્ધવિનાનું મન તે શુદ્ધ
ચૈતન્ય-આત્મારૂપ છે, ને ત્હેનો પ્રકાશ અનુભવાયેડે ઇટલે મોક્ષ
અને યોગ બધુંજ સિદ્ધ થઈ જાયડે.

જે ઘટિ કેવલ વસ્તુ વિચાર તે જીવિત* શોભે સંસાર ।
અંતરગત્ય ધુધ્ય† શીતલ હોય રાગદ્વેષ હૃદયાથી પોય ॥૫૯॥

જે પુરુષના ઘટમાં, હૃદયમાં કેવલ વસ્તુ ઇટલે એક આત્માનોજ
વિચાર ઘાટેડે, અર્થાત્ જે એક આત્માનું સતત ધ્યાન ધરેડે તે
પુરુષનું જીવન આ સંસારમાં અહો ! બન્ય છે. એવા પુરુષોની ચિત્ત-
વૃત્તિ શાન્ત હોયડે ને ત્હેમના હૃદયમાંથી રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વમાવનો
ત્યાગ થયો હોયડે.

પદ્મવિપદ્મ દ્વંદ્વ પરહરે સાક્ષીવત થકો વીચરે ।

ત્રિશ્વ એક આત્માને જોય અતિશે જીવિત* શોભે સોય ॥૬૦॥

જે પુરુષ પદ્મ અને વિપદ્મ એવા દ્વંદ્વનો ત્યાગ કરેડે, આ મ્હારું

† મૂળમાં સર્વ છે * મૂળમાં-જીવિત્વ છે. + પાઠાન્તર-ચુદ્ધિ.

* મૂળ જીવિતન્ય

ને આ પારકું એવા મેદને સંઘરતો નથી પણ સાક્ષીની પેઠે વ્યવહાર કરેછે, અને અલિલ વિશ્વ એક આત્મારૂપન જૂએ છે તેનું નીચન, અહો ! ધન્ય ધન્ય છે.

જે ઘટિ સમ્યક આત્મજ્ઞાન સદા નિરંતર દ્રષ્ટિ સમાન ।
સમદ્રષ્ટી નર ભણિયે તેહ દેહઉપાધિ વિવર્જિત જેહ* ॥૬૧॥

જે પુરુષને યયાર્થ આત્મજ્ઞાન થયલુંછે, અને જેની દ્રષ્ટિ વસ્તુ માત્રને સમભાવથી જૂએ, તે પુરુષને સમદર્શી કહેવો. એને દેહ પણ આત્માથી મિત્ર લાગતો નથી એટલે એ ઉપાધિથી પણ તે રહિત છે. ✓

ચૈતન્યબ્રહ્મ જાણે નર જેહ સફલ જન્મ તાં ભણિયે તેહ* ।
જેહનું ચિત્ત ચિદસાથે રમે તેહનું જન્મ સર્વેને ગમે ॥૬૨॥

જેણે ચૈતન્યબ્રહ્મ કહેતાં આત્માને ઓઠ્ઠરૂપોછે તે પુરુષને જન્મ સફલ થયાં જાણવો; જેનું ચિત્ત ચિદમાંત્ર રમેછે, ચિદ્રૂપન વ્યુત્પન્ન તેનું જીવન પ્રાણી માત્રને પ્રિય લાગેછે. એનો કોઈ દ્વેષ કરતું નથી.

મરણ નિમિત્ત ધરે જે શોક તેહનું કર્તવ્ય સધલું ફોક ।
જેહનું મૂર્ખ અંતઃકરણ (તે) દેહનાશિ કહિ* આત્મ
મરણ ॥ ૬૩ ॥

+ પાઠાન્તર-સમદર્શી નર ભણિયે તેહ દેહોપાદે વિવર્જિત જેહ

* પાઠાન્તર-મહાસુખી નર ભણિયે તેહ x પાઠાન્તર-કરે.

આત્મા તો અમર છે; માટે મૃત્યુના નિમિત્તથી જે શોક કરેછે તેહનું કર્મ માત્ર, સાધન માત્ર નિષ્ફલ જાણવું. કારણકે જેનું અંતઃકરણ મૂર્છા છે, કહેતાં જે જીવ અજ્ઞાની છે, તેજ દેહના નાશથી આત્માનું પણ મરણ થયું એમ કહેછે.

આકાશવત્ત આત્મા નિઃસંગ ઘટપ્રાયે જાણો આ*લિંગ ।
મુરપ દેહ આત્મા કરિ ગ્રહે જ્ઞાની તે જ્યમ છે ત્યમ
લહે ॥ ૬૪ ॥

આત્મા આકાશની પેઠે સદા સર્વદા અસંગ છે, અને આ જે દેહ તે તો ઘટના જેવો છે. ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત સમજાવેછે કે ઘટ ફૂટી ગયાથી જેમ આકાશ સ્પર્શિત થતું નથી, તેમ દેહ પડી ગયાથી આત્માની કોઈ પણ અંશે હાનિ થતી નથી. આમ દેહ અને આત્માનો મેદ છે તે વિવેકથી સમજી લેવાનો છે. એટલે દેહ નાશવંત ને અસ્થિર છે ને આત્મા અમર અવ્યય છે, એ વાત જાણી લેવાની છે. પણ અજ્ઞાની જીવ દેહનેજ આત્મા કરી માનેછે ને તેથી દેહનો નાશ થઈ આત્મા પણ મરી ગયો જાણી નાના પ્રકારનું કર્ણાન્ત કરેછે. જ્ઞાની પુરુષોને એવો શોક થતો નથી, કારણકે તેમને વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન હોયછે.

ઘટાદીક પદાર્થ જેહ નિશ્ચે નાશવંત તાં તેહ ।

અસ્ખંડીત નિર્લેપ આકાશ ઇમ* આત્મા અવ્યય અવિ-
નાશ ॥ ૬૫ ॥

ઘટાદિ જે પદાર્થો છે તે અવશ્ય નાશવંત છે, જ્યારે ત્યારે ફૂટવાના છેજ; પણ આકાશ અઘંઘ અને નિર્લેપ છે, ઇટલે ઘટાદિના નાશથી એને કંઈ બાધ નથી, તેમ આત્મા અવ્યય અને અવિનાશી છે મોટે દેહના મૃત્યુએ એનું કદી પણ મૃત્યુ થતું નથી.

દેહ સદા અસ્થિર પ્રમાણ્ય દેહી નિત્ય અલેપક જાણ્ય ।

એ અવબોધ હૃદયેમા રાખ્ય અવર ભાવ તે સઘલો નાખ્ય

॥ ૬૬ ॥

દેહ અસ્થિર કહેતા ક્ષણભગૂર છે, એનો ક્યારે નાશ થશે તે કહેવાય નહિ. ક્ષણે ક્ષણે એના મૃત્યુની મીતિ છે. અને દેહી કહેતા આત્મા નિત્ય ઇટલે અમર અને લેપ વિનાનો ઇટલે અસગ છે. દેહના દેહીતા યોગથી એને કંઈ સંગ લાગતો નથી, ને દેહ સાથે તેથી એનું મૃત્યુએ થતું નથી. હે રામચદ્રજી ! એજ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન સારી રીતે મનમાં સંઘરવું અને બીની બધી માવના ટાલો દેવી.

જન્મમરણ આત્માને નથી જો જ્યો શાસ્ત્ર પુરાણે કથી ।

કવચિત્ કિંચીત્ કદા (ચિત) કો કાલ આત્મા

નહિ* યૌવન વૃધ બાલ ॥ ૬૭ ॥

આત્માને જન્મ મરણ છેજ નહિ, ક્યારે પણ નથી. એના પ્રમાણ માટે શાસ્ત્ર પુરાણ જોવા હોય તો જો જો. આત્માને વઢી, કોઈ પણ

સ્થાને, કોઈ પણ કાલે, ને જરા પણ અંશે, વાલ્ય, યુવા અને વૃદ્ધા, એવી અવસ્થાઓ નથી; એ સદા એકરૂપ અવ્યયન છે, વાઝ, યુવાન, અને વૃદ્ધ એ સૌનામા આત્માનું રૂપ એક સરસું ન છે. એકજ આત્મા સર્વેમા છે.

ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય જ્ઞેમાં* હોય આત્મસ્વરૂપ નિગમ કહે* સોય ।

જગત સર્વ એ કેવલ બ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞાની જાણે મર્મ ॥ ૬૮ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેમાં થાય છે તેજ આત્મ-સ્વરૂપ એવું વેદનું કહેવું છે, અલિલ નિશ્વ એક બ્રહ્મરૂપજ છે, બ્રહ્મ સિવાય કંઈનું કંઈજ નથી. આ મર્મ, આ પરમ રહસ્યની ઘાત, માત્ર તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓજ જાણે છે, બીજા એ વાત જાણતા નથી.

ગગન તળી પેરિ વ્યાપક જેહ જન્મ મરણ ક્યમ પામે તેહ ।

શુદ્ધ સૂક્ષ્મ અવ્યય શિવરૂપ અજર અમર બ્રહ્મ અકલ સ્વરૂપ ॥ ૬૯ ॥

આત્મા ઘડી આકાશની પેઠે વધેય વ્યાપી રહેલો છે. વસ્તુ માત્ર-માં આત્મા છેજ, જ્યાં જોડે ત્યાં છેજ, એટલે એને જન્મ મરણ ક્યાંથી હોય ! અર્થાત્ નજ હોય. એ શુદ્ધ કરેતા નિર્મલ, સૂક્ષ્મ એટલે મન, ઈન્દ્રિયો ને બુદ્ધિથી પર, અવ્યય એટલે અક્ષર, ફેરફાર રહિત, ને બ્રહ્મ

સ્વરૂપ છે. જન્મમરણ રહિત આત્મબ્રહ્મનું સ્વરૂપ બુદ્ધિના કલ્પનામાં આવે એવું નથી.

નિત્ય સનાતન સર્વાવાસ શુદ્ધ વુદ્ધ તે પૂર્ણ પ્રકાશ ।
ઉત્પત્તી લય* વર્જિત જેહ આત્મસ્વરૂપ જાણો જન
તેહ ॥ ૭૦ ॥

વઢી આત્મા નિત્ય એટલે મૂન, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, એ ત્રણે કાલમાં છે, સનાતન એટલે અનાદિ ને સર્વાવાસ એટલે વધીએ વસ્તુ-ઓમાં રહેલો છે, નિર્મલ, જ્ઞાનસ્તરૂપ એવો આત્મા પૂર્ણ ડ્યોતિર્મય છે, એનો પ્રકાશ સર્વત્ર છે, ને ઉત્પત્તિ અને લય એટલે જન્મમરણ રહિત છે તેમ આત્મસ્વરૂપ એવો નિશ્ચય કરવો.

એક અદ્વૈત શાન્ત અવિનાશ જગત સર્વ તે બ્રહ્મપ્રકાશ ।
ભાવાભાવ રહિત પદ જેહ સર્વ મૂતમાં વ્યાપક તેહ ॥૭૧॥

વચાયમા એકજ આત્મા છે ને તે અદ્વૈત છે, કારણકે એના જેવું કશું કંઈ નથી. આત્મા શાન્ત એટલે પરિતાપ, દુઃખ રહિત અર્થાત્ આનંદ સ્વરૂપ છે, ને આ વધું જગત ને આપણે જોડેછીએ તે એક આત્મારૂપી બ્રહ્મનીજ છીલા છે. આત્મબ્રહ્મનીજ જગતનો માસ પાયછે. સર્વ મૂતમાં એટલે પ્રાણીમાત્રમાં, વસ્તુમાત્રમાં વ્યાપી રહેલો ને આત્મા, તેહે જહ અને વૈતન્ય, સ્પર્શ અને અક્ષર, એવંનેથી પર છે. માટેજ તેને અસરાતીત કહેછે.

આદીઅંત રહિત મધ્યમાન ચિદાનંદ રુપ તે વિજ્ઞાન ।
વિશ્વ આત્મા જાણે જેહ સદા સુખી નર ભણિયે તેહ ॥૭૨॥

આત્મા આદિ અને અંતરહિત છે. એ મધ્યમાન એટલે વર્તમાન સ્થિતિએજ રહેઁ, અર્થાત્ સદા સર્વદા છે તે છેજ. કાલ ન હતો ને આજ છે એમ નહિ, કે કાલ હતો તે આજ નથી એમ નથી, વઢી ભવિષ્યે પણ નહિ હોય એમ પણ નથી; ત્રિકાલે એનો નાશ નથી, એ ચિદાનંદરૂપ ને જ્ઞાનરૂપ છે. અખિલ વિશ્વજ એક આત્મા છે એવો જોને અનુમત છે તે પુરુષને પરમ સુખી જાણવો.

મૃણમય પાત્ર ગ્રહીને પાણ્ય શ્વપચ ગૃહે ભિક્ષાશ્રય જાણ્ય ।
મુરખ જિવ્યાર્પે ભલુંછે મરણ દૈત્તસહિત જે અંતઃકરણ ॥૭૩॥

દૈત્તવાસનાવાળા અજ્ઞાની જનના જીવનથી મૃત્યુ મહુ સારું; કારણકે એનું જીવન તો મારીનું શકોરૂં હાયમાં હૈ ચાંડાલને ઘેર જઈ ભિક્ષા માગનારના જેવું અધમ છે. અજ્ઞાની જન જડ જે પદાર્થો રહેના વિષય સુખની ભિક્ષા માગેછે. એ ભિક્ષા ચાંડાલના ઘરની ભિક્ષાની જેઠે અગ્રાહ્ય છે.

વિવેકવિચાર રહિત નિજ જ્ઞાન પ્રથમ બુદ્ધિ દેહાભિમાન ।
અસત્ય પદારથ સત્ય કરિ ગ્રહે શાસ્ત્ર મુરખ જન તેહ-
નિ કહે ॥ ૭૪ ॥

વિવેક વિચાર ન કરતા જે પોતાનું સ્વરૂપ કલ્પેછે, રહેનામાં

પ્રથમતઃ દેહાભિમાન ઉપજેછે; તે અસત્ય કહેતાં મિથ્યા પદાર્થો સત્ય છે એમ માની ત્હેમનું ગ્રહણ કરેછે. આવા જનને શાસ્ત્ર મૂર્ખ એટલે અજ્ઞાની વહેંચે. મોટે નિજ જ્ઞાન કહેતાં હું કોણ છું એ જ્ઞાન વિવેક વહેંચાત કરવું; એથી જડ બુદ્ધિનો ત્યાગ થશે.

વ્યાધી વિપયાપદનાં દુઃખ તેહ તુલાયે વ્યમ કહુ મૂર્ખ ।
મુરખ જિવ્યાનું દુઃખ છે જેહ (કહો) કહિ*પેરે વર્ણવિયે
તેહ ॥ ૭૫ ॥

આ શરીર છે તે રોગથીજ મરેલું છે, એ રોગનું અને વિપયાપદ એટલે મનને ગમતા વિષયો મોગવાથી આવી પડતી આપત્તિનું જેવું દુઃખ જીવને થાયછે તેવું હે અજ્ઞાની જનો ! બીજા કશાથી થતુ નથી. મૂર્ખ મનુષ્યને ત્હેની જોડગીમાં જે દુઃખ મોગવવું પડેછે ત્હેનું વર્ણનજ કોઈ રીતે થઈ શકે એમ નથી.

મૂતલ માંહે તે દુઃખ નથી જોયું સકલ પુરાણે કથી
દેહાભિમાન તળું દુઃખ ઘણું રાઘવ સત્ય સત્ય હું મળું
॥ ૭૬ ॥

આ સંસારમાં અજ્ઞાની માણસોને જે દુઃખ પડેછે તેવું અગતમાં કંઈજ જોવામા આવતું નથી. વધા પુરાણ ગ્રંથોને સંપૂર્ણ તપાસી જોયા પછી એજ વાત સિદ્ધ થાયછે. હે રામ ! અજ્ઞાની જનો દુઃખી છે એનું કારણ એ છે કે તેઓ મિથ્યા એવા દેહનુંજ હમેશાં અભિમાન ધરાવેછે.

આ દેહ તે મ્હારો ને એનું મુલ્યદુઃખ તેજ મ્હારું મુલ્યદુઃખ, એવી તેઓ માવના રાખે, ને એવા અભિમાનનું દુઃખ અતિશય છે.

જન મન ધરવો! તિવ્ર વિરાગ! સર્વસંગ કરવો પરિત્યાગ ।
દેહાભિમાન મનથી પરહરો એકાત્મભાવ નિરંતર ધરો ॥૭૩॥

એમ છે; માટે હે શ્રોતાઓ ! મનમાં સ્વરેખરો પૈરાગ્ય ધારણ કરવો, અને જરાપણ પદાર્થોનો સંગ કહેતાં સ્પર્શ થયા દેવો નહિ. દેવનું જે મિથ્યા અભિમાન જીવને થયા કરે છે તેનો મનથી ત્યાગ કરી નાલવો, દેહમાં જરા પણ મમતા વાંધવી નહિ, અને હૃદય પદાર્થો ધર્યાં. એક આત્મારૂપ છે એવી માવના હમેશા દૃઢ કરવી.

એ પરમારથ એ નિજ જ્ઞાન (જે) સઘલે કરવી દૃષ્ટિ સમાન ।
હૃદયે રાખો એ* અભ્યાસ કરજોડી કહિ નરહરિદાસ ॥૭૮॥

સર્વજ્ઞ સમદૃષ્ટિ રાખવી, વસ્તુભાવમાં એકાત્મતા અનુભવવી, વિશ્વનેજ આત્મરૂપ જાણવું, એ સ્વરેખરો પરમાર્થ ને આત્મજ્ઞાન છે, માટે સમદર્શન પામવાનો નિરંતર અભ્યાસ કર્યા કરો. એકાત્મ માવનાને જરા પણ હૃદયથી સતવા દેશો નહિ, મેદ ઉપજ્યા દેશો નહિ.

इति श्रीवसिष्ठसारांगीतायां तोत्रदैराग्यवर्णनं नाम

प्रथम प्रकरणम् ॥

પ્રકરણ ૨.

જગન્મિથ્યા.

પૂર્વછાયો.

તિવ્ર વૈરાગ્યનિ વર્ણવ્યો (હવે) જગ મિથ્યાય કહેશ ।
મુનિવર રાઘવને કહે અધ્યાતમ ઉપદેશ ॥ ૧ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે અસત્ય પદાર્થોમાં રાગ રાક્ષવો નહિ તિવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરવો, એવો ઉપદેશ પ્રથમ પ્રકરણમાં કર્યો. એજ વિરાગ-માવના જગતનુ મિથ્યા સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાયા વિના દૃઢ થાય નહિ માટે હવે તે સમજાવેછે.

મન ઉપજે જગ ઉપજે (અનિ) મન જાતાં જુગ જાય ।
કારણ સઘલૂં એ મન તણું કરમન* ઉપાય ॥ ૨ ॥

મનઉપજે છે એટલે પ્રવર્તેછે, સંકલ્પ વિકલ્પ કરેછે, તે સાથેજ જગત્ પણ ઉપજેછે. મન અનેક પદાર્થોનો સ્પર્શ અનુભવેછે ત્યારેજ જગત્ની પ્રતીતિ થાયછે પણ મન ડ્યારે શાન્ત થઈ જાયછે, મકલ્પ-ધર્મને તર્જી દેછે, વિષયની માવના સરસી પણ કરતું નથી, ત્યારે જગત્ એવું કઈ માસતુ નથી, કારણકે સકલ્પધર્મ વિનાનુ મન તો શુદ્ધ ચિદ્રૂપજ છે, ને રહેને તો બ્રહ્મ વિના અન્ય વસ્તુનો માસજ પતો નથી. આ પ્રમાણે મન શાન્ત ચવાની સાથે જગત્ની માવનાનો લય

યદ જાયઝે, માટે જગત્તનુ ને જગત્તનાં સુખદુઃખનું કારણ મન છે
તેને સમાવવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરો.

પૂછો પંડિત જાણને (અનિ) સોધો વેદપુરાણ ।
મન કલ્પિત સંસાર એ રાખો એહ પ્રમાણ ॥ ૩ ॥

સંસાર એ રીતે મનનોજ કલ્પેલો છે એનું પ્રમાણ જોઈતું હોય
તો પંડિત અને જ્ઞાની પુરુષોને રહસ્યની વાત પૂછી જૂઠો, વેદ પુરા-
ણાદિ પ્રથમા શોધન કરો. સિદ્ધાન્ત એજ ઠરશે. માટે મન સંસાર
કલ્પેલો ને મનના હય સાથે સંસાર માવવાનો પણ હય થાયછે એ
પ્રમાણ, એ તત્ત્વ, વિશેષે દેદાવી રાખો.

સાચું સાધન તે કરો જેણે મન સમાય ।
અવર દેહ સહુ પરહરો કીજે તેહ ઉપાય ॥ ૪ ॥

ઘઠી મન શાન્ત યદ જાય એટલું સાધન કરો; કારણકે મન
જગત્તનું કારણ છે એટલું જાણ્યાથી કંઈ સિદ્ધિ નથી. ફઠ માત્ર પુરુ-
ષાર્થમા છે, ને સ્વરો પુરુષાર્થ મનને સમાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લેવા-
નો છે, તેજો ઘણો દેહ, પ્રવંચ જવા દો ને એ એકજ સાધન કરો.

શ્રીરામોવાચ:—

મુનિવર તે સાધન કહો (જેણે) પામે મન આ શાન્ત ।
પરમાનંદ પદ પામિયે ભાજે ભવની આન્ત ॥ ૫ ॥

એ પ્રમાણે મનને શાન્ત કરવાનું સાધન કરવાનું ગુરુશ્રીએ
 ઘતાવ્યું, એટલે શ્રીરામચંદ્રનીએ પ્રશ્ન કર્યો કે હે મુનિવર ! ત્યારે એ
 સાધન તે કયું તે રૂપા કરીને કહો, કે જેથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય
 અને જન્મમરણને ઉપજાવનાર જે ભ્રાન્તિ તેહનું નિવારણ થઈ જાય.
 ઘર્ગશાસ્ત્રો અને જ્ઞાતાઓએ અનેક સાધનો કહ્યાં છે, ને કર્મજાલ
 એવી ફેલાયલી છે કે એમાં સરીવાત શી છે, મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાચું સાધન
 શું છે તે જાહેર નથી ને મુદ્ધિ મેદ ઉપજે છે.

ચોપૈ.

મળેવસિષ્ઠ સુખો સત્ય રામ જ્ઞાન અનુભવિ રહિ મન્ય ઠામ ।
 સ્થીર મને સંસારનિશાંત્ય આત્મજ્ઞાને ભાજે આંત્ય ॥ ૬ ॥

૨ પ્રશ્નનો ગુરુશ્રી ઉત્તર આપે છે: હે રામ ! મનને ઠામ રાખ-
 વાનું, સ્થિર કરવાનું સ્વરૂપ સાધન તો જ્ઞાનઅનુભવ એટલે અમ્યાસ
 છે. શ્રીમદ્મગવત્ગીતામાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ એજ ઉત્તર
 આપેલો છે. મનનો નિગ્રહ કરવાના સાધનરૂપ વૈરાગ્યને અમ્યાસજ
 કહ્યા છે. અહીં પ્રથમ પ્રકરણમાં તિવ્ર વૈરાગ્યની વાત કહી ગયા છે
 એટલે આગળનું માત્ર અમ્યાસનું સાધન ગુરુશ્રી વતાવે છે. મન સ્થિર
 થવાથી આ જે સંસાર એવો માત્ર થઈ આવે છે તેની નિવૃત્તિ થઈ જશે,
 અને મન વ્રહ્માકાર થવાથી, ચિદ્રૂપ બનવાથી, આત્મજ્ઞાનના લાભથી
 ભ્રાન્તિ જે જન્મમરણને ઉપજાવે છે તેનું પણ નિવારણ થશે.

કહું દૃષ્ટાત તેહનું સાર રઘુપતિ લેજો કરી વિચાર ।
 મંદરગિરિ ફરતો જ્યાં રહ્યો (ત્યારે) ક્ષીર સમુદ્ર વિચી
 હિણ થયો* ॥ ૭ ॥

અનું ગુરુશ્રી દૃષ્ટાન્ત આપેછે:—ક્ષીર સમુદ્રનું મંદરાચલથી
 ડ્યારે મન્યન કર્યું ત્યારે તે બહુજ લઝમઝી રહ્યો હતો, પણ મંચન
 મંથ થયું, મંદરાચલ ફરતો ફિયર થયો તે સાચે, સમુદ્રના વિષિ કહેતાં
 મોજાં પણ શમી ગયાં. એજ પ્રમાણે મન ડ્યાં સુધી ફરતુ રહેછે ત્યા
 સુધી અંબેક પ્રકારના ક્ષોમ ઉપજી આવેછે, ને શાન્તિનો ક્ષણ પણ
 આવતો નથી; માટે રહેનં ઉપર કહેલા સાધનથી, અભ્યાસથી સિધર,
 શાન્ત કરવું.

સંસાર તળો અસ્તોદય* જેહ નિશ્ચે રઘુપતિ સુણિયે તેહ ।
 ચિત્ત ઉપજે ઉપજે સંસાર ચિત્ત સમતાં હોયે નિસ્તાર ॥૮॥

હે રામ ! મન એજ સંસારનો ઉદય ને અસ્ત છે, એ સિદ્ધાન્તનું
 અવશ્ય શ્રવણ કરો. ચિત્ત-મન પ્રવર્તવાથી સંસાર પ્રવર્તેછે ને તે
 શમતાં સંસાર શમી જાયછે, એનો છેડોજ આવી જાયછે; કારણકે જ્ઞાન
 દૃષ્ટિએ વિશ્વ તે બ્રહ્મરૂપ થાયછે.

વિષેવાસના ડ્યારે ટલે ત્યારે ચિત્ત આકળિયે ગલે ।
 (જો) કીજે પ્રાણાયામ અભ્યાસ સમ્યક વાસના (તો)
 હોયે નાશ ॥ ૯ ॥

મન સ્વમાવથીજ અભ્યિર છે, અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરેછે, અનેક
 વિષય માવનાઓ રચી કાઢાડેછે, માયાના વિવિધ રંગથી મોહ પામી

ચ્યત્રતા પામેછે ને વારાફરતી પદાર્થોના અહણ ત્યાગન મોહવશ થઈ
કર્યા કરેછે. એને વશ શી રીતે કરવું એ રાજા ઉઠવાનો સમય જાણી
ગુરૂજ કહેછે કે વિષયવામનાનો ત્યાગ થવાની સાથેજ ચિત્ત એની
મેઢે ગઢી જશે, જડ છે તે રસ રૂપન બની જશે. વાસનાનો સર્પૂર્ણ
નાશ કરવાને પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આદરવો.

મનઃ* સંકલ્પ તે સંસાર નિઃસંકલ્પ મન બ્રહ્માકાર ।

ક્ષય પામે સમ્યક્ સંસાર કરતાં આત્મા તત્ત્વવિચાર ॥ ૧૦ ॥

મનનો સંકલ્પ એજ સંસાર છે, કારણકે સંકલ્પ વિના સંસારનો
ક્ષયોચ્ય પણ ભાસ નથી. સંકલ્પ વિનાનું જે મન તે તો બ્રહ્માકાર
બની રહેછે, મન એવી સંજ્ઞાજ રહેતી નથી. સંસારનો ફરીથી માસજ
ન થાય, મન સંકલ્પ વિકલ્પ કરતું વધ પડે તેને માટે આત્મતત્ત્વનો
વિચાર કર્યા કરવો. આત્મા શુ છે † તે સ્વરા વિવેકથી સમજી લેવું
પડેછે અસત્ય પદાર્થભોગની વાસના ત્યજાશે.

તત્ત્વજ્ઞાન નિશ્ચે કહ્યું એહ રહે જન મન રાખો સદેહ ।

મનસંકલ્પ ત્યજે જે † વાર ત્યારે ક્ષય પામે સંસાર ॥ ૧૧ ॥

મનના સંકલ્પને ત્યજતાની સાથેજ સંસારનો ક્ષય થઈ જાયછે.
એ પરમ તત્ત્વજ્ઞાનની વાત હું કહું છું એમ નક્કી જાણવું, ને કોઈએ
હે શ્રોતાઓ ! શંકા કરવી નહિ. ✓

ચિત્રલલિત સરપ તા જેહ અહિબુદ્ધ્યે મય આપે તેહ ।
ચિત્રામણ જાણે મય ટલે અહીં બુદ્ધ્ય તતક્ષણ ટલે ॥ ૧૨ ॥

પરમ દુઃખનીજ પ્રતીતિ કરાવનારો આ સંસાર તે આમ મનનો ક-
લ્પેલો ને મિથ્યા કેમ કહેવાય એવી શંકાનું સ્થાન ન રહે માટે ગુરુ-
જી શંકા ડઠતાં ઘેલાંજ ત્હેનું સમાનાન કરેછે. હે શ્રોતાઓ ! ચિત્રા-
મણનો સર્પ ચરેચરજ સાચો સર્પ છે એવી વૃદ્ધિ યાચ તો મય પમાયછે.
પણ ચિત્રામણનો સર્પ જૂઠો છે, હાયનોજ કહાડેલો છે, તે કંડ આવી-
ને કરડે નહિ એવો વિવેક યતાં અહિબુદ્ધિનો નાશ યાયછે, ને આ-
પણે તે દંશ કરશે એવું મય પણ દૂર યાયછે, માટે મ્હોટી વાત
બુદ્ધિની છે. વિવેકનીજ પ્રથમ જરૂર છે.

(ત્યમ) આત્મજ્ઞાનિ ટલે સંસાર જગત નાંસ્તિ નાસ્તિ
નિરધાર ।

હું તું વિશ્વ સ્વયં* કલ્પિત જાણ્ય (એ) કેવલ જ્ઞાન હૃદયમાં
આપ્ય ॥ ૧૩ ॥

ચિત્રામણનો સર્પ તે જૂઠો છે તેમ આ સંસાર તે મિથ્યા પ્રાપ્તિનુંજ
પરિણામ છે, મનની કલ્પના માત્રજ છે, ને ચરો તો એક આત્મા છે.
હું ને આત્મા, બ્રહ્મ એ મિવાય બીજું કંઈજ નથી, એવો વિવેક ધાયછે
ત્યારે જગતનો અવશ્ય લય થઈ જાયછે. સંસાર, હું, તું એવા મેદ પણ
મનના કલ્પેલા છે અર્થાત્ મિથ્યા છે. ને આત્માજ એક સત્ય છે, અદૈ-
ત છે, એવું કેવલ જ્ઞાન હૃદયમાં સંચરવું.

* મૂળમાં સર્વ છે ત્હેને ચરલે સ્વયં એ પ્રાચીન રૂપ મુકયુંછે.

પુરુષે મનને સોહે કરી રચ્યો સંસાર અવિદ્યા ધરી ।
 દુઃખદાયક કલ્પિત ધી બાલ (૯) પ્રેતે* ગ્રહ્યા થયા વહુ
 કાલ ॥ ૧૪ ॥

પુરુષે પોતાના મનના મોહથીજ, અવિદ્યાથીજ આ સંસારને રચ્યો
 કહાડેલો છે ને તે કલ્પનાથી નીપજેલા બુદ્ધિરૂપી બાલકને-જીવને
 પરમ દુઃખ દેછે. સંસાર તો પ્રેત જેવો છે, ને તે જીવને વલ્લભ્યે કંઈ
 કાલના કાલ થઈ ગયાછે; અર્થાત્ જન્મ મરણની પરંપરામાં મટકતા
 જીવની સંસારમાવના છૂટતી નથી. જે મોહ ને અજ્ઞાન લાગેલાં છે તે
 જતાં નથી.

બ્રહ્મવિચાર મ્હા મંત્રજ સાર (તેણે) ટલે એ પ્રેતતળો †
 સંસાર ।

તે કારણ જન યત્નજ ‡ કરો, બ્રહ્મવિચાર હૃદયમા ધરો
 ॥ ૧૫ ॥

એ સંસારપ્રેતનું નિવારણ કરવાનો મહામંત્ર બ્રહ્મવિચાર છે. કા-
 રણકે' એનાથી સંસારપ્રંત જતું રહેછે માટે હે શ્રોતાઓ યત્ન કરી
 કરીને બ્રહ્મ વિચારનેજ દૃઢ કરો.

માયાકેરું લક્ષણ એહ દુઃખ ને સુખ કરિ માને જેહ ।
 આપણપાનો નાશજ કરે તિમ તિમ હર્ષ હૈડામાં ધરો ॥૧૬॥

* પાઠાન્તર પ્રત્યે છે. પણ આગળના સંવંધથી પ્રેતે એજ વરોધર છે.

† મૂઝમા તળો નથી ‡ મૂઝ્યા જે ને મદલે તે છે.

संसार छूटनो नथी त्हेनु कारण माया छे. ए माया एवीछे के जे दुः-
खरूपछे त्हेने ए सुखरूप देखाडेछे ने जीव एयो फसायछे. मिथ्या
देहमां ममता थयाथो आपणपानी एटछे स्वरूपनी हानि थायछे.
आम स्वरूपनी हानि करवागाम माया आनंद मानी लेछे !

मिथ्या माया केरूं रूप ते जोतां नर पडतो कूप* ।
प्रकृतिस्वभाव ए परहरि जेह ब्रह्मवेत्ता नर भणीये
तेह ॥ १७ ॥

मायानुं स्वरूप, आ एना विविध रंग मान मिथ्याछे; पण एनो
मोह एवो अनिवार्य छे के त्हेने जोइनेज जीव अंजाइ जायछे ने
जेम अंध मनुष्य कूनागा पडो जायछे तेम एनाथी अजायछो जीव
संसाररूपी कूनागा जइ पडेछे एटछे जन्ममरणनोज अनुभव करतो
रहेछे, ए संसाररूपमाथो जीवनी टाटिन बहार नीकळवा पामतो
नथो, ने आत्मस्वरूपनु कयारे पण मान थतु नथो. आबो प्रकृतिस्वभाव
जे माया एनो त्याग करनार पुरुषनेज खरो ब्रह्मवेत्ता जाणवो.

चित्र विचित्र सायानूं रूप सुर दानव मोह्या मुनि भूप ।
माया महा मदीरा जाण्य मोह्यो जीव भम्यो चहु
खाण्य ॥ १८ ॥

पण ए प्रकृति स्वभावनो त्याग करवो ते कंड हांसी खेलनी
वात नथी. एनुं स्वरूप एवु चित्र विचित्र मोहधी भरेलुं छे के म्होटा

મોટા દેવ દાનવ ને ઋષિમુનિઓ ને રાજેન્દ્રો એ વિવિધ રૂપ જોઈને મોહી ગયેલા છે, તો જેવા તેવા પામર જીવની તો શી દશા ! માયા વળી એક જાતની મહા મદીરા છે. મહા મદીરા છે, કારણ કે એનો નિશો સહેજ ઉતરતો નથી, ને જીવ લક્ષ ચોરાશી યોનિર્મા મટક્યા કરે છે, પણ શુદ્ધિમાં ક્યમે આવતો નથી.

વિશ્વ સર્વ માયામાં રમે (અનિ) શાસ્ત્ર મળતાં પડિત મમે ।

મિથ્યા માયાશૂં ચિત્ત લાય (એ) મહદાશ્ચર્ય સુણો રઘુરાય ॥ ૧૧ ॥

માયાનું સર્વ સામ્રાજ્ય છે, નહું વિશ્વજ માયામાં રમે છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનનાં પરમ ગુહ્યશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા પંડિત જનો પણ એની પાછલ મન્યા કરે છે, ને એમની ત્રિત્તવૃત્તિ માયાની પાછલજ વહેતી રહે છે. માયા મિથ્યા છે એમ જાણ્યા છતાં પણ એ મનોધર્મને ત્યાગ થતો નથી તે હે રામ ! મોટા આશ્ચર્યની વાત છે.

સર્વાંગે વ્યાપક છે જેહ ચિદાનંદ પૂરણ બ્રહ્મ તેહ ।

માયાયે મોહ્યા નર જેહ ચૈતન્યબ્રહ્મ ન જાણે તેહ ॥૨૦॥

પ્રાણી માત્રમા, વસ્તુ માત્રમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું જે ચૈતન્ય એ તો સાચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે; તોપણ એવા ચૈતન્ય-બ્રહ્મને માયાથી મોહ પામેલા પુરુષો ઓઢસતા નથી ને દેહ એજ હું છું એવી અજ્ઞાનોક્તિ કરે છે.

બ્રહ્મ જાણવાનો જે સર્મ એક મના સુર્ણિયે તે ધર્મ ।

[દ્રષ્ટિપદારથ દીસે જેહ નાશવંત નિર્થે તાં તેહ ॥ ૨૧ ॥

એ ચૈતન્યબ્રહ્મ જાણવાનો કુંચો હવે હું વતાવું છું તે હે રામ !
 એકાગ્ર ચિત્તે સામલો. પ્રથમ તો આ જે સર્વ દ્રષ્ટિપદાર્થો છે તે અવશ્ય
 નાશવંત છે, ક્ષણજીવી છે, નજરે પડી પડીને, મોહ ઉપજાવી ઉપજાવી
 અંતે ક્લેશ પમાડીનેજ જતા રહેવાના છે, એવો નિર્ણય કરવો, ને
 એમને નાશવંત જાણી એમનામાંથી વાસના ઉઠાવી લેવી.

ગાંધર્વ નગર મિથ્યા મૃગવારિ એમ* વિશ્વ જાંળો નરનારિ ।
 કાલત્રયે વિશ્વ એ નથી વેદશાસ્ત્રમાં † જોડ્યો કથી ॥ ૨૨ ॥

દ્રષ્ટિપદાર્થોથીજ આ વિશ્વ એવો માસ યાયછે. એનું મિથ્યાત્વ
 કેવું છે તે દૃષ્ટાન્ત વડે કરીને હે શ્રોતાઓ ! સમજી લ્યો. ગાંધર્વ-
 નગર, મૃગતુષ્ણિકા એજેમ માત્ર નામનાંજ છે, વસ્તુતઃ કયાયે નથી તેમ
 આ વિશ્વ પણ કયાયે નથી, મિથ્યા છે. વિશ્વ કાલત્રય મિથ્યાજ છે
 એવું વેદ ઉપનિષદ આદિ ગ્રંથોમાં કહેલું છે. જ્ઞાનીને વિશ્વ ક્યારેય
 હતું નહિ, હાલ છે પણ નહિ, ને હવે પછી થશે એવી કલ્પના પણ
 સ્વેપ્નને હોતી નથી. વિશ્વ એમ ત્રિકાલ મિથ્યા છે.

સાચું છે તે ગ્રહજ્યો ‡ ધીર મળે વસિષ્ઠ સુળો રઘુવીર ।
 અતિ સમીપ છે આત્મારામ તે વ્યથા ઠાલો નહિ કો ઠામ
 ॥ ૨૩ ॥

* મૂઝામાં ધણીપેરે. † મૂઝામાં વેદાન્ત શાસ્ત્રે છે. ‡ મૂઝામાં મેહજ્યો.

आम त्यारे मिथ्या जे दृष्टिपदार्थो ने विश्व त्हेमनो त्याग करी, ते विपेनी भावना कहाडी नाखी, हे धीर पुरुष ! सत्य वस्तुनंज ग्रहण करो. ए सत्य वस्तु बीजी कोइ नहि पण आपणो आ आत्मा-रामग छे, आत्माराम कह्यो, कारण के ते घटवट अणुपरमाणुनो व्यापी छे, एनी शोध बाजे क्यांय करवा जबानी नथी. ए अति समीप छे. ए जेटलो आपणी पासे छे तेटलो पासे एके वस्तु नथी. सर्वत्र ए छे. एना विनानुं एक पण स्थान नथी.

अकल अनंत अरूप अविनाश सदासदोदित स्वयंप्रकाश ।
इंद्रिये ते ग्रह्यो न जाय नेति नेति श्रुति तेहनि गाय
॥ २४ ॥

ए आत्मा अकल छे, एनुं स्वरूप बुद्धना कळयामां भावे एवुं नथी; अनंत छे, वाणीधी एनो पार पमातो नथी. बळी अविनाश छे, त्रिकाले पण एनो नाश नथी. ए सदा सर्वदा छे. एने बाजाना प्रकाशनी पण अपेक्षा नथी; कारणके ए स्वयं ज्योति छे. इंद्रियोथो एनुं ग्रहण थतुं नथी, सूक्ष्ममां सूक्ष्म बुद्धि ते पण एने ओळखवा पामती नथी ने श्रुति पण नेति नेति कहीनेज एनुं गान करेछे.

ब्रह्म जाणवानी जे युक्त ते सांभलज्यो एके चित्त ।
ज्यम निर्मल दर्पण होय सार (तांहां) भासे रूप ते
साक्षात्कार ॥ २५ ॥

हे श्रोताओ, हे रामचंद्र ! ए चैतन्यब्रह्मने जाणवानी युक्ति

મતાવુંદું તે હૃદયપૂર્વક સાંમઢો. મઢ વિનાનું ઇટલે નિર્મલ દર્પણ
હોય તેમાંજ રૂપ માત્ર જેવું ને તેવું ઇટલે યયાર્ય દેલાયછે.

નદી ઉપકાંઠે ડુમ જેહ જલસાહિત પ્રતિગિવે તેહ ।
(ત્યમ) આત્મા જ્ઞાને જ્ઞેય જાંણિયે* વસ્તુ સકલ માંહાં
માનિયે ॥ ૨૬ ॥

ઘઢી નદીના તટ ઉપર ઉગેછાં વૃક્ષનું જલમાં ઘરોઘર પ્રતિ-
ધિવ પઢી રહેછે તેમ પ્રથમ મલીનતાનો ત્યાગ થઈ શુદ્ધિ નિર્મલ
થાય ત્યારે આત્માનું દર્શન થવા પામે. આત્માનું ઓઢગ્વાળ થાય ઇટલે
જ્ઞેય ઘસ્તુ જે ઘહ્મ તે પળ ઓઢલાઈ જાયછે; કારણકે જ્ઞેયજ્ઞાનનો
અમેદ છે. ને ઘહ્મ ઘસ્તુ માત્રમાં આત્મારૂપે ઘિલસે છે એમ જાણવું.

હલળ ચલળ જેળે કરિ હોય ઘસ્તુ અનોપમ જાંણો
સોય ।

ચૈતનઘહ્મ પ્રકાશે જેહ સર્ગ † નામ તાં ઢાણિયે તેહ
૨૭ ॥

સમ્યગ્ દૃષ્ટી (જ્ઞાન) જ્યારે હોય ત્યારે ઢિન્ન ન
ઢાસે કોય ।

(પળ) દેહબુધિનો કરતાં અધ્યાસ આત્મજ્ઞાન
તે હોયે નાસ ॥ ૨૮ ॥

અસત્ય સત્ય વસ્તુ જાણી લેવાનો વિવેક થઈ દૃષ્ટિ યથાર્થ બને ત્યારે વસ્તુ વસ્તુમાં સનાતિય વિનાતિય એવી જે ભિન્નતા માસે છે તે માસે નહિ, ને સર્વત્ર એકરસ આત્માનોજ અનુભવ થાય. પરંતુ દેહબુદ્ધિ ધરવાથી આત્મજ્ઞાનની વિસ્મૃતિ થાય છે, દેહ તે હું એવું મિથ્યા જ્ઞાન ધરી બેસવાથી એમાજ મમતા બંધાય છે, ને પોતાનું સ્વરૂપ જ આત્મા ત્હેનું જગ પળ માન રહેતું નથી.

આત્મજ્ઞાન (જ્યારે) ગયું વીસરી વિપરીત બુદ્ધિ ત્યારે રુદિ ધરી ।

અમ અંધને સઘળે અંધકાર (ત્યમ) મુરપ જન દેપે સંસાર ॥ ૨૯ ॥

આત્મજ્ઞાનનો વિસ્મૃતિથી પુરુષ વિપરીત બુદ્ધિને સંધરી બેસે છે એટલે અસત્ય દેહ ને પદાર્થોને જીવ સત્ય માને છે; દુઃસ્વરૂપ સંસારમાંજ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓ વ્હોરી લે છે ને અંધ પુરુષ જેમ અંધકારનોજ સર્વત્ર અનુભવ કરે છે તેમ અજ્ઞાની જીવો સર્વત્ર સંસાર વિના બીજું કંઈ દેખતા નથી. સંસાર એજ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ દૃઢ થઈ જાય છે.

નેત્રવાનને વધે* પ્રકાશ (ત્યમ) જ્ઞાનીને નહિ દ્વૈતા-ભાસ ।

જ્યારે દૃષ્ટિ તમે આવરી (ત્યારે) રજ્જુ વિપે સર્પનિ મતિ ધરી ॥ ૩૦ ॥

પરંતુ જેમને નેત્ર છે તે સર્વત્ર પ્રકાશનોજ અનુભવ કરેછે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો અદ્વૈતજ અનુભવેછે, દ્વૈતરૂપો અંધકારનો માસ સરસો પળ થતો નથી. અંધારાને ઊંધે દટિ દંકાઈ જાય ત્યારે દારને પળ સર્પ માની વેસાયછે ને એ સર્પવૃદ્ધિથી મય પ્રાપ્ત થાયછે, તેમ સત્ય જે આત્મા, પરમાત્મા, ત્હેને સ્થાને વિશ્વનો માસ થાયછે ને ત્હેને સત્ય માની લેવાથી દુઃસ્વપરપરા ડપડો આવેછે.

(જ્યમ) રજ્જુજ્ઞાને સર્પમતિ જાય* (ત્યમ) આત્મ જ્ઞાને પ્રપંચ જાય ।

આત્મજ્ઞાન રહિત નર જેહ પશુ તણિ પેરે વર્તે તેહ
॥ ૩૧ ॥

પ્રકાશ અનુભવાય ને રજ્જુનું યથાર્થજ્ઞાન થાય તે ક્ષણેજ ત્હેમાં કલ્પેલી સર્પવૃદ્ધિનો ત્યાગ થાયછે તેમ જ્ઞાન પામવાથી, આત્મા ઓઢાણવાથી પ્રપંચ કહેતાં જગત, સંસારનું મિથ્યાત્વ સમજાઈ જાય છે, ને ભયકલ્પના પળ સરી પડેછે; માટે આત્મજ્ઞાન એજ મુખ્ય વસ્તુ છે. આત્માના ઓઢાણ વિનાના ઝીવ પશુની પેઠે વર્તન કરેછે. પશુ જેમ આહાર, નિદ્રા, મય અને મૈથુન એ ચાર વિષયોનેજ ઓઢાણે છે તેમ અજ્ઞાની ઝીવો પળ ત્હેમનેજ ઓઢાણીને વ્યવહાર કરેછે.

બંધ મુક્તનું લક્ષણ જેહ નિર્ણય રઘુપતિ સુણિયે તેહ ।
ભોગભાવના જ્યાં લગિ હોય દઢ બંધન જન જાણો
સોય ॥ ૩૨ ॥ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ભોગભાવના જ્યારે સમે ત્યારે મન કૈવલપદ રમે ।
 મનમાં ધરવો* તીવ્ર વિરાગ ભોગભાવનાનો કર ત્યાગ
 ॥ ૩૩ ॥

પણ એ ભોગબુદ્ધિ શમી જતાં, પદાર્થોમાંથી વાસના ઉઠ્યા
 પછી મન કૈવલપદમાં રમેછે, અર્થાત્ તે બ્રહ્મરૂપજ બની જાયછે.
 માટે તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરીને વિષયવાસના, ભોગબુદ્ધિ મનમાંથી
 કહાડી નાશવી. અસત્ય પદાર્થો વ્યારે પણ સુખને આપવાવાળા
 નથી એમ જાણી, તેમનો અનાદર કરી તેમનામાર્થો વૃત્તિ છતેડવી.
 મનની ઉત્પત્તિ સુણિયે રામ તે જાણે મન છે નિષ્કામ ।
 પ્રકૃતિપુરુષને યોગે મન મનનાં કરૂપાં ત્રણ્ય ભુવન†
 ॥ ૩૪ ॥

મન સંસારનું, બંધનનું, જન્મ મરણનું કારણ છે; તેને નિષ્કામ
 કરવાનું છે માટે હે રામ ! એની ઉત્પત્તિ શાયી છે તે હવે હું કહું છું તે
 સાંભળો : પ્રકૃતિ પુરુષને યોગેજ મન ડમું ધાયછે ને તે કરૂપનાં કરીને
 કંઈ વિશ્વના વિશ્વ ઘડી કહાડેછે, ને આ સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાલ
 એ ત્રણે લોક મનનાજ ઉપજાવેલા છે.

ત્રૈલોકી મનમાંહે સમે મન પ્રકૃતિમાંહે આથમે ।
 પ્રકૃતિ પરમપુરુષમાં ભલે ઇમ જાણ્યે સંશે સ્ત્રવ ટલે ॥

* મૂલમાં ધરો, કરો છે.

† મૂલમાં હોય છે.

એમ ત્રણ લોકને ઉપજાવનાર જે મન તે ઘંદરને અંદર શમી
જાય એટલે પ્રકૃતિમાં જ શાન્ત થઈ જાય, ધક્કિ પ્રકૃતિનો પુરુષોત્તમમાં
લય થાય ત્યારે સંશયમાત્રનું નિવારણ થઈ જાય છે.

વ્યાપકરૂપ પરમાત્મા જેહ તાંહાં થકું ઉપનૂં મન એહ ।
નિશ્ચલથી ચંચલ મન થયું ચંચલ મન નિશ્ચલવિપિ
રહ્યું ॥ ૩૬ ॥

સર્વ વ્યાપકરૂપ એટલે જે ચેતન્યબ્રહ્મ સ્થેમાંથી જ મનની
ઉત્પત્તિ છે. આમ બ્રહ્મ જે નિશ્ચલ સ્થેમાંથી ચંચલ મન થયું છે. ધક્કી
એ ચંચલ મન રહ્યું છે પણ નિશ્ચલ બ્રહ્મમાં જ. એને જ આશરીને તે
પ્રવર્તે છે.

તેહતણાં દ્રષ્ટાંતે ઇ જાણ સમુદ્રવિપે લેહેરી (પ્રગટ)માંન્ય* ।
લેહેરી સમુદ્રથકે નહિ ભિન્ન વસ્તુવિપે ઇંણિપેર મન ॥ ૩૭ ॥

હે રામ ! એનું એક દૃષ્ટાન્ત છે તે થરાથર જાણી લ્યો. સમુદ્ર
અને લહરીનું પ્રમાણ દેલીતું છે. લહરીથી સમુદ્ર કંઈ ભિન્ન નથી;
કારણકે સમુદ્રમાં લહરીની ઉત્પત્તિ સ્થિતિને લય છે તેમ શુદ્ધ વસ્તુ
જે કેવલ બ્રહ્મ સ્થેમાં મન લહરીની પેટે રહેતું છે.

રાઘવ હૃદિ નિશ્ચે એ જાણ્ય મન સંકલ્પરહિત જે જાણ્ય ।
જાગૃતસ્વપ્ન દિસે આ જેહ મનકલ્પિત જાણો વિશ્વ એહ ॥ ૩૮ ॥

ए प्रमाणे शुद्ध वस्तु ब्रह्मार्मा मन रहेलुंछे खरुं पण एथी एम न धारवुं के मननो संकल्पधर्म एमां रहेलोछे. ब्रह्म मन संकल्प राहित छे ए वातनो हे राम ! निश्चय करी ल्यो. बळी जागृत स्वप्ननी अवस्थाओ जे जीव अनुमवेछे ते मननी कल्पेली सृष्टि छे एम जाणवुं.

अत ए* मन कल्पित संसार कविवर पंडित कहे निर्धार ।
मुख स्वप्न सत्य करि ग्रहे पंडित साक्षीवत थइ रहे ॥३९॥

माटे संसारज मननो कल्पेछो छे एम म्होटा म्होटा कवियो ने पंडितो निश्चयपूर्वक कहेछे. ज्ञानी पुरुष संसारने एक स्वप्न सरखुं ने मिथ्या मानीने साक्षीनी पेठे जगतमां व्यवहार करेछे, पण अज्ञानी जनेने मन स्वप्न सत्य छे तेम संसार पण सत्य छे, एटले ते कर्त्ता भोक्ता थइ वतेछे ने ए रीति बंधन पामेछे.

(ज्यम) बालक छायाने कहे प्रेत ते देखीने थाय अचेत ।
(एम) असत्य सत्य करि माने जेह सदा दुःख पामे
नर तेह ॥ ४० ॥

न्हानुं बालक पोतानीज छायाने जोइ ते भूत छे एम जाणी अचेत यायछे, पोतानी शुद्धि खूए छे अर्थात् मय पामेछे; तेम असत्य जे संसार तेहेन सत्य करी माननार पुरुष हमेशां दुःखनोज अनुभव करेछे. छायामां प्रेतबुद्धि यवी ए जेम आन्ति के अज्ञान

છે, તેમ સંસાર જે અસત્ય રહેને વસ્તુરૂપ માની લેવાની જીવોની બુદ્ધિ તે પણ અજ્ઞાન છે.

આતિબુદ્ધિ નર હોયે જેહ મિથ્યા જગને સત્ય કહિ તેહ ।
(જ્યમ) અંધ અલુક નવ્ય દેશે સૂર (ત્યમ) પ્રગટ વ્રહ્મ
નવ જાણે મૂર ॥ ૪૧ ॥

માટે આન્તિવશ જીવોજ અસત્ય જગત્ને સત્ય માની લેછે. અલુક સૂર્યને જોઈ શકતો નથી એટલે એના પ્રકાશનો પણ એને અનુભવ થતો નથી, માટે જગત્માં સર્વત્ર અંધકારજ તે જુએછે. સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રકટ છે તેમ વ્રહ્મ પણ સર્વત્ર માત્રમાન છે; છતાં અજ્ઞાની જીવો રહેને ઓઢાવતા નથી, ને અંધકારને સ્થાને મિથ્યા સંસારનીજ રહેમને પ્રતીતિ થાયછે.

(જ્યમ) કનક નિમિત્ત આભરણ અનેક (તે) કનક
સદા વહે જ્ઞાનવિવેક ।

(પણ) અવિવેકી વહે મૂળ સત્ય તેહનિ (કોવારે) ન
ઉપજે કનકનિ મત્ય ॥૪૨॥

સુવર્ણના અનેક અલંકાર થાયછે, પણ એ જુદા જુદા ઘાટ જોઈને જ્ઞાની ને વિવેકી પુરુષો ભેદબુદ્ધિને અનુભવતા નથી પણ બધું સુવર્ણજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનેછે; સદાયે માનેછે, ક્યારે પણ ઇષ્ટતાનો વિચાર આણતા નથી. પરંતુ અજ્ઞાની જનોને એવો વિવેક

હોતો નથી; અર્થાત્ જુદા જુદા અલંકાર પરિણામે એક સુવર્ણનાજ ઘાટ છે એમ વસ્તુતા નરખ જોતા નથી, પણ અલંકારજ સત્ય છે એવી ચુદ્ધિ સંપરંછે.

(એમ) મૂરખ કહે સત્ય સસાર (અને) હૃદે ન આળે તત્ત્વવિચાર ।

સાધુને મન જગ એ બ્રહ્મ સ્વપ્નાંતરે ન ભાસે ભ્રમ ॥૪૩॥

એજ રીતે મૂર્ખ એટલે અજ્ઞાની પુરુષો સંસાર જે એક બ્રહ્મનોજ વિલાસ છે તેને સત્ય કહેછે પણ તત્ત્વનો વિચાર મનમાં પણ લાવતા નથી. સાધુ પુરુષને મન જગત્ પણ બ્રહ્મરૂપછે ને સ્વપ્ને પણ તેઓ ભ્રમઘાયક કહાડતા નથી; કારણ કે અમેદબુદ્ધિ એવી એમનામાં દૃઢ થયેલી હોયછે.

(વલી) અજ્ઞાનીનું લક્ષણ એહ ડંચ નીચ નાનાબુદ્ધિ જેહ ।

પુરુષાર પર્વત વૃક્ષ નાગ એણિપેરિ કરૂપે પ્રથક વિભાગ

॥ ૪૪ ॥

હલી અજ્ઞાની પુરુષ તેની મેદમરી બુદ્ધિથીજ ઓઠલાઈ આવે છે, એને મન અમુક ડંચ, અમુક નીચ, આ મ્હારૂં, આ પારકું, એવું દ્વૈતજ વસેલું હોયછે. વસ્તુ માત્રને તે સ્વતંત્ર ને ઇયક્ ઇયક્ જૂણે. આ નગર, આ ગૃહ, આ પર્વત, આ વૃક્ષ, આ નાગ, એવી મેદગણનાજ તે કર્યા કરેછે, ઇયક્ વિભાગનીજ કરૂપના કર્યા કરેછે.

દૃષ્ટિપદારથ સત્ય કરિ ગ્રહે પરમારથની વાત ન લહે ।
મોહે મિથ્યા કરિ આલાપ વચને વચને પ મેં તાપ
॥ ૪૫ ॥

ઘઠી અજ્ઞાની પુરુષો દૃશ્ય પદાર્થો જે મિથ્યાજ છે તેમને સત્ય માનેછે ને સેવેછે. ઈથી પરમાર્થ જે મોક્ષ તેની વાત એમને સૂજતી નથી. અસત્ય પદાર્થોને સત્ય માનવાના મોહથી તે નાના પ્રકારના શોકને વશ થાયછે, કંદ કંદ ઉદ્ધાર કહાડેછે ને વચને વચને, ક્ષણે ક્ષણે મહા પરિતાપ પામેછે; કારણકે પદાર્થોમાં જે રાગદ્વેષ વંધાયછે તેનો ક્યારે પણ પાર આવતો નથી, ને દુઃખ પરિણામી સંસારનો ક્લેશ ટકતો નથી. અજ્ઞાની જનોની આવી દયાપાત્ર સ્થિતિ છે.

અજ્ઞાનીને જગ મ્હા રોગ ક્ષણ ક્ષણ ભોગાત્રિ દુઃખના ઓઘ ।

જ્ઞાનીને વિશ્વ આનંદરૂપ (જે) સઘલે પેલે બ્રહ્મ સ્વરૂપ ॥ ૪૬ ॥

અજ્ઞાની જનોને જગત્તે એક મહારોગ જેવું છે. રોગપીડિત જીવને એક ક્ષણ પણ શાન્તિલાભ થતો નથી, તેમ સંસારી, પ્રાકૃત જીવ પ્રતિક્ષણ દુઃખની પરંપરા મોગળ્યા કરેછે. અજ્ઞાનીને ક્યાંય આનંદની છાયા સરસી માસતી નથી ને સંસાર તેને પરમ દુઃખરૂપ લાગેછે, મહામય બપજાવેછે. જ્ઞાનીને જગન્ આનંદ રૂપ, પરબ્રહ્મના

વિઠાસરૂપ લોગેઝે; કારણકે એ જ્યાં જૂએ છે ત્યાં બ્રહ્મસિવાય અન્ય
 એની દ્રષ્ટિ જોતી નથી.

વોલું વચન યથારથ એહ અનુભવતા ટલિ સ્રવ સંદેહ ।
 આવાગમનતળો મય ટલે ભિન્નભાવ અંતરથો ગલે
 ॥૪૭॥

આ જે હું કહ્યું તે પરમ સત્ય છે ને એનો અનુભવ કરતા
 હે રામ ! સંદેહમાત્રનો ત્યાગ થાયછે, આવાગમન એટલે પુનઃ પુનઃ
 જન્મ ધરવાનું ને મરવાનું મય ટલી જાયછે ને હૃદયમાં જે મેદમાવ
 મરી મૂકેછાં હોયછે તે ગલી જાયઝે, અર્થાત્ સમદર્શન પમાયછે ને
 વિવિધરૂપે માસતુ વિશ્વ એક આત્મરૂપ, બ્રહ્મરૂપ માતેછં: અનેક-
 તામાં એકતા અનુભવાયઝે.

વઢી જ્ઞાનની સાંમલ વાત જેહનિ બ્રહ્મદર્શન સાક્ષાત ।
 તેહતળો અનુભવ છે જેહ એકમનાં સાંમલજ્યો તેહ
 ॥ ૪૮ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

જ્યમ નિર્મલ (નિશ્ચલ) વ્યાપક આકાશ (તહાં)
 સહસા હોયે અન્ન પ્રકાશ ।

ઉત્પતિ સ્થિતિ લય (ગગન) નિર્વાણ્ય ઇળીપેરિ જગ
 બ્રહ્મમાં જાણ્ય ॥ ૪૯ ॥

વિશ્વને-જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપ શી રીતે મનાય તે કહેછે. આકાશ સ્વભાવે નિશ્ચલ, વ્યાપક ને શુદ્ધ છે, કોઈ પણ સ્થાને કોઈ પણ વસ્તુમાં આકાશ નથી એમ નથી, સર્વત્ર તે વ્યાપેલું છે; વળી તે નિશ્ચલ છે, કયારે એ ચલાયમાન થતું નથી; શુદ્ધ છે, કારણકે ધૂમ્રાદિ મલનો એને સ્પર્શ થતો નથી. આવા જે આકાશમાં એકાએક વાદળાં ચડી આવેછે એમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય આકાશમાં જ થયાં કરેછે. એ રીતે જા વિશ્વનો સંબંધ બ્રહ્મ સાથે છે.

શુદ્ધ સનાતન બ્રહ્મ અપંડ (તેહની) ઇચ્છાયે ઉપજે
બ્રહ્મંડ ।

વર્તે (સમે) બ્રહ્મ મહીં બ્રહ્મંડ નિર્લેપક બ્રહ્મ અકલ
અલંડ ॥ ૫૦ ॥

બ્રહ્મ શુદ્ધ, સનાતન ને અલંડ છે, એની ઇચ્છાથીજ, એના સંકલ્પથીજ બ્રહ્મંડ ઉપજી આવેછે. બ્રહ્મંડ બ્રહ્મમાંથીજ ઉપજેછે ને પાછું બ્રહ્મમાંજ શમે છે. એના અસ્તોદયથી બ્રહ્મને કંઈ લેપ કે લંઘિત પણ પ્રાપ્ત થતું નથી કારણકે તે અકલ, નિર્લેપ ને અલંડ છે.

જ્ઞાની નર તે સદા અનન્ય કો કાલે ભાસે નહિ ભિન્ન ।
(ડ્યમ) રવિ થકિ કિરણ અલગ તે નહીં એક સૂર્ય
તે જાંજો સહી ॥ ૫૧ ॥

જ્ઞાની પુરુષમાં નિરંતર અનન્યતા, અમેદજ ઠસી ગયછો હોયછે એટલે કોઈ પણ કાલે એની દ્રષ્ટિ ભેદભાવને પામતી નથી. એ વિશ્વ

અને બ્રહ્મને એક રૂપેન જુદા. સ્વયં કિરણ કહી જુદાં હોતા નથી પણ એકરૂપજ હોય છે. તેમ બ્રહ્મ વિશ્વ એકરૂપજ છે, એવો જ્ઞાની જાનોને અનુભવ હોય છે

(ત્યમ) જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન ન હોય જ્ઞાની એક સ્વરૂપે* જોય ।

નિર્વિકલ્પ નર ભણિયે જેહ જગત બ્રહ્મમય જાણે તેહ ॥ ૫૨ ॥

જગત છે તે બ્રહ્મથી જુદું નથી પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એવો વિવેક કરી જ્ઞાની એકરૂપે સ્થેને જુએ. જગતને જે પુરુષ બ્રહ્મમય જાણે સ્થેને નિર્વિકલ્પ જાણવો. કારણકે સ્થેને મિથ્યા પદાર્થોનો અને વિષયોનો સંકલ્પ ઉપજતો નથી. આવી અમેદદ્વિતિને યોગમા નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે.

જગત નામ માત્રે તે જાણ્ય કેવલ વસ્તુ વધે † પ્રમાણ ।

જન મન રાષો એહ વિવેક વસ્ત્ર સકલમાં સૂત્રજ એક ॥ ૫૩ ॥

જગત માત્ર નામનું છે; અર્થાત્ મિથ્યા છે તે હે રામ ! વિવેકથી જાણી લ્યો ને સર્વત્ર અનન્ય અર્દ્ર ન બ્રહ્મજ સંપૂર્ણ ધરેલો છે, એવો નેશ્વર્ય કરો. હે શ્રાવણો ! એવો જ વિવેક રાખી રહો અને આજ્ઞા

* મૂઝા એક રૂપ તે.

† મૂઝા સગલે છે.

વસ્ત્રમાં એક સૂત્ર સિવાય બીજું કંઈ નથી એમ જાણો. વસ્ત્ર એકજ સૂત્રનો વિસ્તાર છે તેમ આ અલિલ વિશ્વ, અનેક વ્રહ્માંડો એક વ્રહ્માંડનું સ્વરૂપ છે.

પટ માત્રેનો કરો વિચાર તાંણિ વાંણિ તંતૂ નિર્ધાર ।
પટબુદ્ધિ સઘલી પરહરો એક સૂત્ર હૃદયમાં (હાં) ધરો
॥ ૫૪ ॥

વસ્ત્રને વિવેકથી જૂઓ તો એના તાણા વાણામાં માત્ર સૂત્ર જ દેખાશે. માટે પટબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી એક સૂત્રનો જ નિશ્ચય રાખવો. અર્થાત્ વ્રહ્મજ અસલ સ્વરૂપ છે ને આ વિશ્વ પટનો પેટે વિસ્તાર માત્ર છે એવું જાણો.

(૫) તંત્રમાત્રા આત્મા ઇક રૂપ જગત સર્વ તે
વ્રહ્મ સ્વરૂપ ।

તંતુ વિના પટ કહે ન કોય (ત્યમ) વ્રહ્મ વિના વ્રહ્માંડ ન હોય ॥ ૫૫ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પંચમહામૂતની પાંચ તન્માત્રાઓ ને આત્મા કંઈ મિશ્ર નથી, એક રૂપ જ છે ને જગત બધું વ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, વ્રહ્મથી મિશ્ર નથી. તંતૂ વિના વસ્ત્ર બનતું નથી તેમ વ્રહ્મના વિના વ્રહ્માંડ પણ ઓપજતું નથી, એ નિઃસંદેહ છે.

તંતૂ પટ ને પટમાં (હાં) તંતુ એક બુદ્ધિ ધરે તે સંત ।
ત્યમ વ્રહ્મે (વ્રહ્માંડ) વ્રહ્માંડે વ્રહ્મ ઇમ જાણે તે નર
નિષ્કર્મ ॥ ૫૬ ॥

તંતૂઓથી બનેલા વસ્ત્રમાં તંતૂ સિવાય બીજું કંઈ હોતું નથી. તંતૂ લઈ લઈ તો પટ એવી કંઈ વસ્તુમ રહેતી નથી માટે તંતૂ અને પટ તે એકજ છે એમ એકરૂપતા જાણે, તંતૂપટનો અભેદ ધારીને વર્તે રહેને સંત એટલે જ્ઞાની કહેવો. એજ રીતે બ્રહ્મ અને બ્રહ્માંડ પણ તંતૂપટની પેઠે ઓતપ્રોત છે, બ્રહ્માંડ તે બ્રહ્મજ છે એવું જ પુરુષ જાણેછે રહેને કર્મનો બાધ નથી. એ સદાએ નિષ્કર્ષ છે.

વલિ દૃષ્ટાંત સુણો રઘુવીર તે જોતાં મન હોયે ધીર ।
(જ્યમ) લહર સમુદ્રે ઉપજે શમે જલરુપ થઈ જલ માંહે
રમે ॥ ૫૭ ॥

હે રામ ! થઠ્ઠી બીજું એક દૃષ્ટાન્ત કહુંછું તે સાંમઢો. એથી મન ધીર કહેતાં સ્થિર, શંકારાહિત થશે. સમુદ્રમાંથીજ લહરીઓ ઉત્પન્ન પાવછે ને તે શમી પણ ત્રેમાંજ જાયછે. આમ મરતી ને ઓટ એ સમુદ્રની ડીલા છે, જલરૂપ લહરીઓ ઉત્પન્ન થઈ થઈને જલમાન રમેછે, ડીલા કરેછે.

(એમ) અમૃત સાગર બ્રહ્મ નિર્વાણ્ય વિશ્વવિલાસ (તે)
લહેરી જાંણ્ય ।

ઉપજિ સમે વર્તે બ્રહ્મ માંહિ બ્રહ્મથકી તે અલગું ન
થાય ॥ ૫૮ ॥

એમ બ્રહ્મામૃત તે સાગરને સ્થાને છે ને આ બધો વિશ્વવિલાસ તે લહરીઓ જેવો છે વિશ્વ સમુદ્રની લહરીનાં પેઠે બ્રહ્મમાંથીજ

ઉપજેછે, રમેછે, વર્તે છે પણ બ્રહ્મામાં રહીનેજ, અને શમેછે એટલે હવે પામેછે પણ બ્રહ્મામાં. આ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને હવે એવી વિશ્વની પ્રણે અવસ્થાઓ એક અદ્વૈત બ્રહ્મની લીલાએ ચલે જાયછે; માટે વિશ્વ તે બ્રહ્મનો ધધારે પણ અલગ એટલે ભિન્ન થઈ શકતું નથી.

લહરી તોહે જલ જાંણજો (એમ) વિશ્વ સકલ વસ્તુ જાંણજો* ।

બુદ્બુદ ફેન તરંગઅનત તે જલથાં ભિન્ન કહે ન (કો) સંત ॥ ૫૯ ॥

વસ્તુ ગતિએ છહરીઓ તે જલન છે, સમુદ્રજ છે એમ જાણવું અને આલિષ્ટ વિશ્વ, બ્રહ્માઈ તે એક વસ્તુજ કહેતા બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કરવો. જલમાં પરપોટા, ફાળ અને અનેક લહરીઓ ઉપજી આવેછે, પણ જ્ઞાની સ્થેમને અલરૂપ કહેછે, જલથી તે ભિન્ન છે એવું કહેના નથી.

(ત્યમ) વિશ્વ ભિન્ન આત્માયું નથી જોડ્યો વેદ પુરાણે કથી ।

(તે) કાર્ય કાર્ણ અભેદે જોય બ્રહ્મવેતા નર મણિયે સોય ॥ ૬૦ ॥

એન વિવેકે વિશ્વ છે તે બ્રહ્મ-આત્માથી જુદું નથી. વેદ, પુરાણ વધાઈ ગ્રંથો શોધી વઢો પણ એની એજ વાત કહેલી જઈશે. આમ

કારણકાર્યનો જે અમેદ જુએ છે તેને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કહેવો. કારણકે મેદદાદિ છે ત્યામુધી બ્રહ્મ ઓછાવવામા આવતો નથી, એનો સર્વમયતા અનુભવાતી નથી. ✓

(જ્યમ) માણડ મિત્ર મૃતિકાથી ન હોય જલ લહરી
ઇક* જાંણો સોય ।

एक कनक कुंडल ते जाण्य त्रिश्व आत्मा एम† प्रमाण्य
॥ ६१ ॥

દાદાન્ત છડ છડને સત્યવસ્તુનો નિર્ણય કરવો: માટીના વાસણ તે માટીથી મિલ ન કહેવાય, કારણકે એ જુદા જુદા ઘાટ તે જોવા માત્રજ છે, તેમ જલ લહરી અને સુવર્ણ અને અલંકાર એ પણ એક યોગાથી મિત્ર નથી. વસ્તુતા તરફ દાદિ કરતા અમેદજ છે. આવીજ રીતે વિશ્વ અને આત્મામાં ત્રિકાલે પણ મિત્રતા નથી. એ સમય એક રૂપ છે એવો સિદ્ધાન્ત કહાડવો.

चोल्यां यथारथ वचनज एह अनुभवतां टलि स्रव संदेह ।
आवागमनतणो भय टले भिन्न भाव अंतरथोगले ॥ ६२ ॥

વિશ્વ ને આત્માના અમેદનું મ્હે જે આ તત્ત્વ વતાવ્યું તે યથાર્થ છે ને એનો અનુભવ પામવાથી સંશય માત્રનો દટલે પદે પદે જે દ્વૈત બુદ્ધિ ફરી આવે છે તેનો મ્હે શ્રોતાઓ ! ત્યાગ થશે. વઢી આવાગમ-નનો મય એવી જતો રહેશે, અને ઘસ્ટુ વસ્તુમા અજ્ઞાનને લીધે જે મેદ બુદ્ધિ યાપ છે તેનો સમૂહનો નાશ થશે. હૃદયમાર્થી એવી દ્વૈત ભાવનાજ ગઢી જશે.

પાછલના ૪૭ મા શ્લોકની અર્થ પુનરુક્તિ છે.

જ્યાં લગિ નોહે આત્મજ્ઞાન તાં લગિ મિથ્યા જગતનું
માન ।

આત્મજ્ઞાન પ્રગટે જિણિવાર (ત્યારે) જગતતણો હોયે
નિસ્તાર ॥ ૬૩ ॥

મિથ્યા એવા જગતનું જ જીવને માન રહ્યા કરેછે તેનું કારણ આત્મ-
જ્ઞાનનો અભાવ છે. આત્મા ઓઢાણાય ત્યાં સુધી જગતની જ માવના
થયાં કરવાની, પરંતુ જે ક્ષણે આત્મા ઓઢાણાય છે, તેની એકરૂપતા,
મર્મમયતા અનુભવ્યામાં આવેછે તેજ ક્ષણે જગતની કલ્પના છૂટી
જાયછે, ને તે આત્માના એક વિલાસરૂપ જાણ્યામાં આવેછે.

(જ્યમ) સર્પવુદ્ધિ રજ્જુજૂજાવ અહીં જનિત મય સર્વ પલાય ।
રજ્જુતણે અજ્ઞાને રામ મહા સર્પ ભાસે તે ઠામ ॥ ૬૪ ॥

અંધારામાં રજ્જુને સર્પ માની લેવાયો મય પ્રાપ્ત થાયછે. રજ્જુને
રજ્જુરૂપે પ્રકાશથી જાણ્યા પછી મિથ્યા કલ્પેલી સર્પવુદ્ધિ જતી
રહેછે. જ્યાં સુધી રજ્જુનું અજ્ઞાન હોય, તે રજ્જુરૂપે ઓઢાણ્યામાં
ન આવે ત્યાં સુધી જ રજ્જુને સ્થાને મહા સર્પ હોવાની કલ્પના થાયછે.
(રામ) આત્માને અદર્શનિ કરી જગતવુદ્ધિ મન માંહે
ધરી ।

આત્મતત્ત્વ વિસરે સંસાર, તે કારણ કર સ્વાત્મવિચાર
॥ ૬૫ ॥

તેવીજ રીતે આત્માનુ સ્વરૂપ ન ઓઢાયાયી મનમાં જગત્ બુદ્ધિનો ઉદય થાયછે. આવો અજ્ઞાનકલ્પિત સંસાર વ્યયમે વિસરતો નથી. જાવિ ત્હેનેજ સત્ય માનેછે ને ત્હેનાજ પ્રવાહમાં તળાયછે, એને વિસારવાતું, એતું મિથ્યાત્વ અનુભવવાનુ સાધન તો એક આત્મજ્ઞાનજ છે. માટે હે રામ ! નિર્ગતર પોતાના આત્માનો વિચાર કરવો.

આત્મજ્ઞાને જગતે નથી સત્ય સત્ય વાંળો એ કથી ।

રજ્જુજ્ઞાને સર્પ ન (વ્યયમ) હોય સદા નિરંતર (એક)

રજ્જૂ સોય ॥ ૬૬ ॥

એનો એજ યાત્ ફરીથી કહેછે. આત્મજ્ઞાન થયા પછી જગત્નો માત્ર થતો નથી, કારણકે ત્હેમનો અમેદ જાણ્યામા આવેછે. આ મ્હાતું કહેયું સત્ય સત્ય, પરમ સત્ય છે, એમાં શંકાનું સ્થાન નથી. રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી સર્પનો માત્ર રહેનો નથી અને સદાસર્વદા રજ્જુનોજ નિશ્ચય રહેછે, તેમ આત્મજ્ઞાન થતા વિશ્વકલ્પનાનો ત્યાગ થઈ નિરંતર આત્મબુદ્ધિન રહેછે

આત્મજ્ઞાને અનસત નહી નિશ્ચલ બુદ્ધિરાપો હૃદિ મહી ।

અવર સર્વ તે જૂઠું જાણ્ય આત્મતત્ત્વ તે સત્ય પ્રમાણ્ય

॥ ૬૭ ॥

આત્મજ્ઞાન પામ્યા પછી અનસત એટલેઅન્ય સત્ય, યાંજું કંઈ સત્ય છે એજ માન રહેવાનુ નહિ આમ એક આત્માજ સત્ય છે ને બીજુ કંઈ મિથ્યા, વિલાસરૂપ છે, એક કલ્પનાજ છે એવી જે માવના ત્હેનેજ નિશ્ચય બુદ્ધિ વહેછે આવી બુદ્ધિને હૃદયમાં સંવરી રાખો. પ્રપંચમાત્ર મિથ્યા છે ને એક આત્મતત્ત્વજ સત્ય છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ

સ્વપ્નમાંહિ જાગૃત તાં જેહ અસદ્રૂપ રાઘવ તાં તેહ ।

(૬મ) સ્વપ્નમાંહિ જાગૃતપણું જેહ મિથ્યા રઘુપતિ જાણો
તેહ ॥ ૬૮ ॥

હે રામ ! સ્વપ્નાવસ્થામાં જીવ જે જાગૃત્વસ્થા મોગવેછે તે અસત્ય છે; કારણકે નિદ્રામાંથી જાગો ઉઠતાં, સ્વપ્ન જતું રહેતાં સ્વપ્નમોગ મિથ્યા છે એવો અનુભવ થાયછે. વાસ્તવિક સ્વપ્નસ્થિતિમાં જે જાગૃતિ મોગવાયછે તે મિથ્યા ને માયિક છે. નહિ તો સ્વપ્નનો અનુભવ સત્ય ઠરે, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તેમ યતું નથી. ને સ્વપ્નદશામાં ઈંદ્રાસનને પામેલો જીવ પ્રાતઃકાલે ઉઠી પાછો ઉદરનિર્વાહની યાચના કરવા જાયછે.

મરણ એને ઉત્તપત્તિ (વઢી) રામ જાણો જૂઠું એ રૂપ
(ને) નામ ।

ઉત્તપતિ ને મૃત્યુ* તદ્વતનાસ્તિ પદારથ સત્ત્વઅસત્ત્વ ॥૬૯॥

જગતમાં મરણ એને જન્મ નામ રૂપે અર્થાત્ જૂઠાં છે; કારણકે આત્મા અમર છે તે મરતો પણ નથી ને જન્મ પણ લેતો નથી. મરણ એને જન્મ મિથ્યા છે તેમ અસત્ય પદાર્થ તે મિથ્યાજ છે, એમને સત્ય ન કહેવાય; અર્થાત્ સંસાર જે કલ્પના માત્ર છે તે કપારે પણ સત્ય નથી.

કાર્ય કારણ સૂક્ષ્મ સ્થૂળ (૬) શ્રાંતિ નાત્ર સંસારનું મૂલ !
શ્રાંતી બુદ્ધ્ય મનથી પરહરો વ્રહ્મભાવ નિરંતર ધરો ॥૭૦॥

કારણથી કાર્ય અને સૂક્ષ્મથી સ્થૂળને ભિન્ન ભિન્ન માનવું એ માત્ર
 ભ્રાન્તિ છે ને તેજ આ સંસારનું મૂળ કારણ છે. વાસ્તવિક કારણકાર્યનો
 સૂક્ષ્મ સ્થૂળનો અભેદ છે. કાર્ય તે કારણનો ને સ્થૂળ તે સૂક્ષ્મનો વિકાર
 માત્ર છે એમ જાણી ભ્રાન્તિનો અત્યન્ત ત્યાગ કરવો, ને એક બ્રહ્મનીજ
 નિત્યે માવના કરવી એટલે સર્વત્ર એક અનન્ય બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ
 નથી એવો અનુભવ કરવો.

વિશ્વ સર્વ કેવલ બ્રહ્મ જાણ રાધવ એ અનુભવ હૃદિ આંખ્ય ।
 કહિ નરહરિ મેં જોયું કથી પદારથ બ્રહ્મ વિના કહિં
 નથી ॥ ૭૧ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે:—વસ્તુ ગતિએ એક કેવલ બ્રહ્મજ સત્ય છે એટલે
 પદાર્થ પણ બ્રહ્મરૂપજ છે. બ્રહ્મ ન હોય તો પદાર્થો પણ ન હોય.
 જિવનમુક્ત કહિયે નર તેહ સમ્યગ્ અર્થ જાણે એ જેહ ।
 કર જોડી કહિ નરહરિદાસ જિવનમુક્ત રહિત સ્ત્રવ
 આજ્ઞ ॥ ૭૨ ॥

આવો અર્થ: રૂઢે પ્રકારે, પુનઃ સંદેહ ન ઉપજે એવી રીતે જે
 જાણે છે તેવા પુરૂષને જીવનમુક્ત જાણવો. જીવનમુક્ત પુરૂષ પૂર્ણ-
 કામ છે એટલે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થયે એની સર્વ તૃષ્ણાઓ આશાઓ ગळી
 જાય છે. કાંઈને કે અત્યન્ત છામ થયા પછી એને બીજો કોઈ છામ
 વામવાનો રહેતો નથી.

॥ इति श्रीवसिष्ठसारगीतायां जगन्मिथ्या नाम प्रकरणं
 द्वितीयं संपूर्ण ॥ २ ॥

પ્રકરણ ૩.

જીવનમુક્ત.

પૂર્વજાઓ.

વિરાગ્ય જગત્ મિથ્યા કહું [હાં] જીવનમુક્ત કહું સાર ।

(૬) અવસ વોધ હૃદયે ધરો મૂકો અવર ધિચાર ॥ ૧ ॥

જીવ ભાવ તે તાં* લગે જાં (હાં) લગિ નોહે જ્ઞાન ।

આત્મજ્ઞાનિ હું તું ટલે હોયે દૃષ્ટિ સમાન ॥ ૨ ॥

આત્મજ્ઞાન થયું નથી, પોતાનું સ્વરૂપ ઓઢાયાનું નથી ત્યાંસુધી જીવમાવના રહેછે હું જન્મમરણ, દુઃખસુખનો અનુભવ કરનારો એક જીવ જ એવી પુરુષને સત્યજ્ઞાનના અભાવે માવના થાયછે પણ આત્મજ્ઞાન થયાની સાથે હું તું એવો સ્વપર ભેદ ટકી જાયછે, ને સર્વમાં સમદૃષ્ટિ થાયછે.

હું તું ટલતાં હરિ રહે (અને) હરિ તે પૂરણ બ્રહ્મ ।

કર્મ ન લાગે બ્રહ્મને સમજો સનજૂં મર્મ ॥ ૩ ॥

હું, તું એવી દ્વિતમાવના, ભેદબુદ્ધિ ટકી જતાં એકલા આત્માનોજ વિચાર રહેછે ને એ આત્મા તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. આત્માને ઓઢાયા

પછી જન્મમરણને આપવાનાં, મુશ્કેલીનો અનુભવ કરાવનારું કર્મ
 બાધ કરી શકતું નથી. પછી કર્મ કોને બાધે ? આત્માને, બ્રહ્માને
 કર્મનો સ્પર્શ સરલો નથી. હે વિવેકી જનો ! આ પરમરહસ્ય, મર્મની
 વાત યથાર્થ સમજી રહ્યો

મર્મ ન સમજે મૂલગો કથની કથે અપાર । તે નર પામે
 પાર નહિ મુલ્યા ભમે સંસાર ॥ ૪ ॥

બ્રહ્માને—આત્માને કર્મનો બાધ નથી એ જે મર્મ રહેને જે પુરુષ
 સમજી શકતા નથી, પણ મિથ્યા વાદ કર્યા કરેછે તે આ જન્મમરણ-
 રૂપી સંસારનો, મવસાગરનો પાર પામતા નથી. પ્રાન્તિવશ થયલા એવા
 પુરુષો તો સંસારમા ને સંસારમંજ મમ્યા—મટક્યા કરેછે, જન્મમર-
 ãની એની એ યાતના પુનઃ પુનઃ ભોગવેછે.

અમ ન ટલે સંસારનો; અનુભવિ જો બ્રહ્મજ્ઞાન । જ્ઞાને
 જ્ઞેયજ (માર્દ) જાણિયે જ્ઞાને બુદ્ધ્ય સમાન ॥ ૫ ॥

સંસાર મિથ્યા હતા તે સત્ય છે એવી જે ધ્યાનિબુદ્ધિ છે તે ક્યમે
 ટલતી નથી; પણ જો બ્રહ્મજ્ઞાનનો અનુભવ પમાય એટલે આત્મસ્વરૂપનો
 યથાર્થ અનુભવ થાય તોજ એ બુદ્ધિ ટલેછે. આત્માને બ્રહ્માને ઓઢાવ-
 નાંતું બીજું એકે સાધન નથી. આત્માથીજ આત્મા ઓઢાવાયછે,
 જ્ઞાનથીજ જ્ઞેયને પમાયછે ને જ્ઞાનથીજ સમબુદ્ધિનો ઉદય થાયછે.
 આત્મા મૂતમાત્રમા એકજ છે, સર્વત્ર એકજ આત્મા પ્રકાશેછે એવો
 નિશ્ચય થયા પછી હું તું, મ્હારું, પારખું, પ્રિય, અપ્રિય એવા ભેદનો
 વિચાર થાયછે. એમ ભેદવિચાર થાય ત્યારેજ સપન્દ્રષ્ટિ થઈ જાણવી.

श्रीरामोवाचः—

ते अनुभव सद्गुरु कहो (जेणे) जीवभाव ते जाय ।
बंधन छूटे भवतणां तन मन शतिल थाय ॥ ६ ॥

हवे श्रीरामचंद्रजी प्रश्न पूछेः—हे सद्गुरु ! आत्माने ओ-
लखी सपदष्टि करवानी वात आपे कही ते यथार्थ छे पण वच्चे जे
आ जीवभाव उमो यपोछे त्हेनुं शरीरते निवारण थाय ? एवो कोइ
अनुभव बतावो के हुं जीव छुं, सुखीदुःखी छुं, बंधायछेछुं, जन्ममर-
णने बश छुं, एवी भावनानो त्याग थाय, ने आ संसारतुं बंधन छूटी
जाय. वक्की जीवभाव छे त्यासुवी तन मन तपेलांज रहेछे, आधिष्ठा-
धिने उपाधिओनो ताप असह्य थई पडेछे, ए ताप शान्त यइ जाय
ने शीतलता, शान्तिमुख अनुभवाय एवुं कंइ रहस्य कही बतावो.

श्रीवसिष्ठोवाचः—

जिवनमुक्ततणूं फल एह, तत्त्वज्ञान पामीजे जेह ।
कीजे तेह तणो ऊपाय भणे वसिष्ठ सुणो रघुराय ॥ ७ ॥

अर्थ स्पष्ट छे.

तत्त्वज्ञान तां तेहनुं नाम, (जे) ब्रह्मविना ठालो
नहि ठाम । परमात्मा सबले जांणिये (एम) बोध
हृदेमांहां आणिये ॥ ८ ॥

यथार्थ तत्त्वज्ञान क्यारे थयुं कहेवाय ! तो कहेछे के ब्रह्म

વિના, આત્મા વિના એક પણ જગ્યા ધરાઈ નથી. એકરસ બ્રહ્મ, વસ્તુ માત્રમાં, સ્થાવર જંગમ સર્વમાં, એક સરખો મરેલો છે એવી દૃષ્ટિ થાય ત્યારેજ તત્ત્વજ્ઞાન પમાયું કહેવાય. માટે પરમાત્મા સર્વત્ર છે એવો અનુભવ કરવો ને એજ અનુભવનું વારંવાર હૃદયમાં પરિશીલન કરવું. જ્યમ પાવર્કિં તૃણ પ્રજ્વલે (ત્યમ) તત્ત્વજ્ઞાનિં આશા સ્ત્રવ ચલે । ત્રિત્રણ મન હૃદિ કેવલજ્ઞાન તેહનું નામ અલંકૃત ધ્યાન ॥ ૯ ॥

અગ્નિથી તૃણનો નાશ થઈ જાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસારમાંથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની જૂઠી આશા તૃણાનો નાશ થાય છે; તે ચઢી મસ્તન થાય છે, ફરી તેમનું ઉત્થાન થતું નથી. મન ઉપારે તૃણા-રહિત થાય છે ત્યારે કેવલ જ્ઞાન કહેતા આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. એ જ્ઞાનનેજ અલંકૃત એટલે નિર્વિકલ્પ ધ્યાન ને સમાધિ કહે છે.

(રાઘવ)સત્ય સમાધિ એને જાણ્ય અવર નામ માત્રે પરમાણ્ય ।
તત્ત્વજ્ઞાન તણો નહિ ગંધ મનમાં વિષય વસે ગુણદ્વંદ ॥૧૦॥

ભરી સમાધિ એ કેવલ જ્ઞાન છે ને વીજાં વધાં ધ્યાન ને સમાધિઓ એ તો નામના છે; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન વિનાની, સંકલ્પ વિકલ્પધર્મવાળી સમાધિ કેમ કહેવાય ! એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા સરખી જ હોતી નથી અને મનમાં વિષયવાસના ને ત્રિગુણાત્મક પ્રપંચ સ્ફૂર્યા કરે છે.

મૌન ધરી એકાન્તજ રહે શાસ્ત્ર દંભ તાં તેહનિ કહે ।
દંભભાવ સઘલો પરહરો (અને) તત્ત્વજ્ઞાન હૃદયામાં
[હાં] ધરો ॥૧૧॥

एकलुं मौन धारण करवायी के एकान्तमां नइ बेसवायी कंइ समाधि छाम थतो नथी. योगशास्त्रमां एवा ध्यानने मात्र दंमज कहेछे. मोटे जां कार्य सिद्ध करवुं होय तो एवा दंम मूकी दो अने खरेखरा तत्त्वज्ञाननेज हृदयमा संघरो.

जाण्य जगत ए ब्रह्माकार ए जाण्ये होये भवपार ।
शान्तिस्वभाव हृदयमां (हां) ग्रहो निश्चल थइ परब्रह्म
विपि रहो ॥ १२ ॥

हे राम ! आ जगत छे ते ब्रह्मरूप छे एम जाणो. ए ज्ञाना-
नुभवयी संसाररूपी समुद्रनो पार आवी जशे, जन्म मरण मटशे.
बछी सदाये शान्ति राखी, हृदयने जरा पण परिताप पामवा देवां
नहि. संसारना सुखदुःखनो विचार करी जरा पण क्लेश पामबो नहि
ने परमशान्त थइ निश्चल थइ रहेवुं, वृत्तिने क्षण पण चळवा न
देवी ने हितमावना मनमा पण आववा न देवी. एम निश्चल थइने
पछी परमात्मानो योग करवो, परब्रह्म विपेज रहेवुं अर्थात् परब्रह्म-
रूपन थइ रहेवुं.

ब्रह्मकवच होय जेहनि अंग दुःख एके नावे ते संग ।
सदा खुखी नर भाणिये तेह* ब्रह्मविचार हृदे धरि जेह
॥ १३ ॥

ब्रह्मज्ञानरूपी कवच जेणे प्हेरेलुं छे तेहेने एक पण दुःखनो
स्पर्श थइ शकतो नथी, ब्रह्मविचारमा तल्लीन थयलो पुरुष सदाए

सुखीज छे एम जाणवुं; एने दुःख शुं होय ? मिथ्या संसारना भोगमा एवा पुरुषने लेश पण वासना होती नथी, कोइ लाम पाम-वानी स्पृहा होती नथी, कारणके ब्रह्मरूप बन्या पछी ते पूर्णकाम घनेछे होयछे; एथी एने परिताप, क्लेश पामवानुं कदी होतुं नथी, पण एतो निरंतर परमानंदनो अनुभव करेछे, एथी बीजुं सुख कयुं होय ?

ते योगी परमेश्वर ब्रह्म जे घट केवल आत्मधर्म ।
(जेहनुं) अंतःकरण अति शीतल होय परब्रह्म (पद)
अवलंबे सोय ॥ १४ ॥

जेना घटमां केवल एक आत्मानोज धर्म प्रवर्तैछे, जेना मनो-धर्म अने वासनाभोनो अत्यन्त त्याग ययो होयछे, ते पुरुषने परम योगी कहैवो. परमेश्वर ने ब्रह्म पण तेज छे; कारण के जीवनुं अज्ञान टळी जइ ते ब्रह्मरूप थया पछी जीवशिवनो भेद रहेतो नथी. आम परब्रह्मने आशरीने जे पुरुष रहेछे तेना अंतःकरणमा परम शान्ति वर्तैछे; एने कोइ नातनो लोभ, स्पृहा के क्लेश होतांज नथी.

निरालंब* पद सेवे जेह जिवनमुक्त नर भणिये तेह ।
केवल ब्रह्मशुं जेहनुं चित्त ते जोगी कहिये माहंत
॥ १५ ॥

आम परमात्माने आशरीने रहेछो ने संसारना आश्रय रहित थएछो पुरुषज जीवनमुक्त छे; कारणके ए सदाए निरालंबपद सेव्या

કરેછે, સ્વતંત્ર વર્તેછે. વધી કેવલ બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા પામેલો પુરુષ તેજ સ્વરો યોગી ને મહંત છે. બીજા વધા તો ઝૂઠા વેપ છે. સંસારમાં અનેક પ્રકારના દંમપ્રપંચ વર્તેછે તેઓ એ પણ દંમ પ્રપંચ છે.

(હવે) બ્રહ્મ બ્રહ્મવેત્તા સુખ્ય રામ તે જાણે લહિયે નિજધામ ।
 એકમનાં સાંભલજો તાત બ્રહ્મ બ્રહ્મવેત્તાની વાત ॥૧૬॥

હવે હે રામ ! બ્રહ્મ અને બ્રહ્મવિદ કોને કહીએ તે સાંભલો. એ રહસ્ય જાણ્યાથી નિજધામની પ્રાપ્તિ યાચે એટલે બ્રહ્મપદન પમાયછે, કૈવલ્ય મોક્ષ મળેછે. માટે બ્રહ્મ અને બ્રહ્મવેત્તાની વાત કહુંતું તે એક મને, કોઈપણ વિષયમાં વૃત્તિ જ્યાં ન દેતાં સાંભલો.

ઉપનીષદનું તત્ત્વજ* બ્રહ્મ પ્રકૃતિ પુરુષ રહિત ગુણકર્મ ।
 નેતિ નેતિ કરતા જે રહે માનુભાવ બ્રહ્મ તેહનિ કહે
 ॥ ૧૭ ॥

ઉપનીષદનો વધો વિસ્તાર છે એમાંથી સારરૂપ-તત્ત્વ એક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એટલે પ્રકૃતિપુરુષને ગુણકર્મનો ત્રિકાળે વાધ નથી એટલે સંસારની કલ્પનાથી, ત્ત્વેના નિર્વાહથી કે ત્ત્વેના સંહારથી, એને કંઈ બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વાળીએ કરીને વાધી શકાતું નથી; પરંતુ બ્રહ્મ નથી એવા પદાર્થોને સ્થાન કરતાં જે રહે તેજ બ્રહ્મ એનું મહા પુરુષોનું કહેવું છે.

બ્રહ્મભાવ જેહનિ મન હોય બ્રહ્મવેત્તા નર ભણિયે

સોય । હરશ્ચ શોક વિવર્જિત સંગ સંસારદુઃખ સ્પર્ષે
નહિ અંગ ॥ ૧૮ ॥

આ પ્રકારે જે પુરુષ બ્રહ્માવાવ ઉપજાવી સ્થેનાજ ધ્યાનમાં સદા રત
રહેછે તેને બ્રહ્મવિદ્ એટલે બ્રહ્મને જાણવાવાળો કહેવો. બ્રહ્મવિદ્-
ને કદાપિ હર્ષશોક થતો નથી ને એને કોઈ માયિક વસ્તુનો સંગજ
છાગતો નથી. સંગજ અનર્ચતું મૂલ છે, શ્રીમદ્મગવદ્ગીતામાં શ્રી
કૃષ્ણ પરમાત્માએ શ્રીમુખે કહ્યું છે કે સંગાત્ સંજાયતે કામ ષગેરે.
બ્રહ્મવિદ્ને સંગ નથી, સંસારના દુઃખનો સ્થેને સ્પર્શ પણ થતો નથી.
એમ બ્રહ્મવિદ્ પરમ મુક્તો છે.

અન્ય સર્વ કહિયે દુઃખવાન તેહનિ પ્રકૃતિ પ્રપંચનું
ધ્યાન । બ્રહ્મવેતાને દુઃખ તે નથી જોડ્યો વેદ ઉપાનિષ-
દ કથી ॥ ૧૯ ॥

બ્રહ્મવિદ્ સિવાયના યોજાં વધા મનુષ્યો દુઃખી છે, કારણકે તેમને
પ્રકૃતિપ્રપંચ એટલે સંસારનું-માયા કાર્યનું રાત્રિ દિવસ ધ્યાન હોય-
છે; સંસાર ને સંસારના વિષયોને મૂકી તેમને યોજો વિચાર આવતો
નથી. બ્રહ્મવિદ્ને સંસાર જેવું કંઈ હોતું નથી, અને તે સાક્ષીની પેઠેજ
જગતનો વ્યવહાર કરેછે, એમ નિષ્કામવૃત્તિને લીધે એને સંસાર
જનિત દુઃખ થતું નથી. આ ધાતને વેદ ઉપાનિષદ આદિ ગ્રંથોનો
સંપૂર્ણ આધાર છે

દોષ વેગલા સાધુથિ રહે વસિષ્ઠ રાઘવને સત્ય કહે ।

कामादिक (दोष) भय जिवने* जेह ब्रह्मविदने
आश्रय नहि तेह ॥ २० ॥

गुरु वसिष्ठ श्री रामचन्द्रजीने कहेछे के हे माइ ! ब्रह्मविद
साधुजनने कर्मदोष लागतो नथी कारणके ते कर्मनो कर्ता नथी,
ने कर्मफलनी त्हेने स्पृहा होती नथी. काम कहेतां राग, स्पृहा,
तृष्णा, एमापी भधा प्रपंचो प्रवर्तैते ने ते जीवने, कामवश पुरुषने
महामय पमावेछे. ब्रह्मविद निष्काम छे एखे एने एवुं भय लागतुं
नथी.

जे वन पर्वत लागी लाय मृग पंखी (जिवतां)
हाथी दूर पलाय । लालच लागा रहे जे कोय निश्चि
मरण ते पामे सोय ॥ २१ ॥

कोइ वन के पर्वत उपर दब लागे त्यारे पशु पंखी, हस्ति
आदि पोतानो देह बचाववाने दूर नाशी जायछे; पण सुखनी
लालचे जे, पशु पंखी त्या दब लाग्या छता पण पख्यां रहे त्हेमनुं
अवश्य मृत्यु थाय, त्हेनी पेठे आ संसारनुं छे. संसारमां पदेपदे
दुःखानुभव पायछे तेम छता त्हेमांथीज मुख प्राप्त करवानी तृष्णाए
जीव एमा रच्या भच्या रहेछे, तो अवश्य त्हेमनो नाश भवानो ने
वैराग्यवान पुरुषोज मात्र उगरवाना.

(एम) ब्रह्मविदने दोषाश्रय नहीं आशे तो लय पांमे

(१)
 सही । बलिवलि राघव कहु निर्धार ब्रह्मविदने नहि
 संसार ॥ २१ ॥

ब्रह्मवेत्ताने क्यारे पण दोष पापनो स्पर्श के संग नही, कारणके
 ते नष्ट यह जायछे. जीवो जे दृष्टिए संसार जूएछे ते दृष्टिए
 ब्रह्मविदो जेता नथी. एमने सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि होयछे एटल संसार
 कल्पनाज एमने थती नथी. विश्वब्रह्मनी एकरूपता जाण्या पछी
 ब्रह्मविदो संसारने जूझीज दृष्टिए जूएछे, माटे त्हेमने दुःखरूप
 संसार नथी.

बलि विशेष संतोनों सुणो ब्रह्मविदनों माहिमा छे
 घणो । संतप्रति (दुष्ट) आचरतो पाप (तोहे) तो
 उपजे मनमां (हां) संताप ॥ २३ ॥

संसारना इतर मनुष्य अने साधु पुरुषोमां बहु अतर छे ते हे
 राम ! हवेश्रवण करो. ब्रह्मवेत्ताओनों माहिमा बहु छे अर्थात् जेदछु एमनुं
 गुणगान न याय तेदछुं ओछुं. संत पुरुषो एवा तो क्षमाधान ने शान्त
 होयछे के कोइ दुष्ट मनुष्य त्हेमनो अपराध करे तोपण तेथी ते
 क्रोधने वश यता नथी, त्हेमना मनमा संताप थतो नथी.

अनुकंपा तेहनि करि घणी राघव ए गति साधूतणी ।
 अमंतनि पेरे संत न करे संत सदाय क्षमा मन धरे
 ॥ २४ ॥

अपराध करनार मनुष्यनी उलटी तेओ दया आणेछे के अरे!

૧ વિષારા અજ્ઞાની છે. આવી રીતે સાધુપુરુષો દોષ, અપરાધનો નિર્વા-
હ કરી લે છે. એ અસંત કહેતાં દુષ્ટ જીવોની પેઠે ક્રોધ, માનતા નથી,
અપરાધી જનોની સાથે લડવા જતા નથી, મનમાં વૈરબુદ્ધિ ઉપજવા,
દેતા નથી; પણ સદાએ સમા રાखी તેમો વર્તે છે, ઇટલે તેઓને સદા
એ પરમાનંદ છે; કેમ કે એમની શાન્તિનો ક્યારેય ભંગ થતો નથી.

અસંત પર ઉપર ધરિ ક્રોધ (અને) વૈરી જાણી કરે
વિરોધ । સંતતપૂં મન શીતલ સદા તે માટે અંતર્ગત
મુદા ॥ ૨૫ ॥

[અસંત ઇટલે પ્રાકૃત જીવ પારકા માણસને પોતાનો અપરાધો
જાણી તેના ઉપર ગુસ્સે થાય છે, તેની સાથે કલહ કરે ને ઇટલાયી
પણ શાન્ત ન થતાં મનમાં વૈરબુદ્ધિ રાखે છે ને તેનાથી વિરોધ માહે છે.
વઢી પ્રાકૃત જીવ મનમાં એમ પરિતાપ પામે છે કે અરે! હું એ અપરાધનું
ક્યારે સાદું વાકું ? આવા પરિતાપવાળા, વૈરબુદ્ધિવાળા જીવનં જરાયે
શાન્તિલામ નથી. સંતપુરુષો પરિતાપ પામતા નથી, વૈરબુદ્ધિને ઓઢ-
ચતા નથી, માટે એમનું મન સદાએ શીતલ, શાન્ત હોય છે ને તે
માટેજ તેમની અંતરવૃત્તિ સદાએ આનંદમાં હોય છે.

મને તે નિજ કર્મ વિપાક (પણ) વિપમભાવ* નહિ
કર્મે પાક । (જે) શત્રુ મિત્ર કરિ જાણે રામ ! સાધુ
પુરુષ તાં તેહનું નામ ॥ ૨૬ ॥

સંસારમાં જે એ યોગ ઘડી આવે તે પોતાના કર્મનું પરિણામ છે, 'એમાં બીજા કોઈનો કંઈ સંબંધ નથી, એમ માની સાધુપુરુષો વિષમ માવને પામતા નથી; પણ શત્રુની પેઠે વર્તતા જનોને પણ તેઓ પોતાનું પ્રિય કરનારા એટલે મિત્ર જેવા માને છે. આવી રીતે વિષયબુદ્ધિને વશ ન થતા જે મંસારંનાં ને દુષ્ટ જનોનાં કર્મનો નિર્વાહ કરી છે તેનેજ સાધુ પુરુષ કહેવાય. ✓

કર્મબંધ સાધુને નહીં જેહનિ બુદ્ધ્ય શીતલતા સહી ।
અસાધુને કર્મ બંધન કરે (જો) રાગદ્વેષ હૃદયમાં (હાં) ધરે ॥ ૨૭ ॥

સાધુ પુરુષને કર્મનું બંધન નથી; માટે એને જગતના વ્યવહારમાં પ્રવર્તેલો જોઈ એમ ન માનવું કે એ વર્ષા પ્રવૃત્તિકર્મનું એને ફતર મનુષ્યોની પેઠે બંધન નહોતો. રાગદ્વેષ વિનાનો એનો વ્યવહાર માત્ર દૃશ્ય સંસારના નિર્વાહરૂપ છે. નહિ તો એની બુદ્ધિ તો સદાયે સાત્ત્વિક રહે છે, રજો ને તમો ગુણનું ગ્રહણ કરતી નથી એટલે એને વાસ્તવિક કર્મ કે પ્રવૃત્તિ નથી. રાગદ્વેષથી થતાં કર્મનું બંધન છે ને એવાં કર્મ અસાધુ એટલે સંસારી પુરુષો આદરે છે, માટે બંધન પણ તેઓજ પામે છે.

તમે દ્રષ્ટિ આવરિ જેહની અસર્પ ત્રિપે સર્પબુદ્ધિ તેહની ।
સમ્યક્પિરિ ઉદ્યોત ન હોય તાં(હાં) લગિ મય તે પામે સોય ॥ ૨૮ ॥

અંધારાને લીધે જે પુરુષ દેહી શકતો નથી ને વસ્તુનિર્ણય તેથી કરી શકતો નથી તે અસર્પમા પણ સર્પવૃદ્ધિ કરેછે, ઇટલે રજ્જુ કંઈ સર્પ નથી પણ યથાર્થ દ્રષ્ટિ વિના ને એને સર્પજ ધારી બેસેછે. સર્પ-વૃદ્ધિ યતાંજ સ્થેનામાં મય પ્રવેશ કરેછે, ને તે જ્યાસુધી વરોઘર પ્રકાશ ન થાય ને રજ્જુ સર્પનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી કાયમ રહેછે. અંધકાર એ ભ્રાન્તિનું કારણ છે ને પ્રકાશ એ ભ્રાન્તિને નિવા-રણ કરેછે તેમ સંસારપરત્વે અજ્ઞાન જ્ઞાનનું ધારી છેવું.

(એમ) આત્મજ્ઞાન (જ્યારે) ગયું વીસરી (ત્યારે) અખિલ મોહ બુદ્ધ્ય હૈયે ધરી । મોહકાર્ય કામાદિક જેહ ક્ષણ ક્ષણ જિવને દુઃખ દે તેહ ॥ ૨૯ ॥

આત્મજ્ઞાન વિસરી જાયછે, ઇટલે પોતાનું સ્વરૂપજ જ્યારે મૂછી બેસાયછે ત્યારે હૃદયમાં સર્વથા મોહવૃદ્ધિ, અસત્ય વસ્તુને સત્ય મના-વેછે, ને સ્થેમાં રાગાદિ ઉત્પન્ન કરેછે, કામ-રાગ એ વધા અનર્થોતું, દુઃખનું કારણ છે તે ઉપની આઘ્યાયી જીવ ક્ષણે ક્ષણે દુઃખાનુમવ કરેછે. કામની તુષ્ણિ વિષયમોગથી ક્યમે થતી નથી: ઉલ્લટો તે પ્રદીપ્ત થાયછે ને વસ્તુને પ્રિયાપ્રિય માની પરિતાપ ઉપજાવેછે.

(જ્યમ) રજ્જુજ્ઞાને સર્પમતિ જાય (ત્યમ) આત્મ-જ્ઞાને મોહ (કાર્ય) પલાય । અવિદ્યાનિ દેહનિ સાન વિદ્યાન કરે નિજ આત્મજ્ઞાન* ॥ ૩૦ ॥

* પાઠાન્તર-વિદ્યાનને એક આત્મજ્ઞાન.

માટે રજ્જુનું રજ્જુરૂપે જ્ઞાન થાય ત્યારેજ આનંતિવશ થઈ સર્વ-
 બુદ્ધિ ધારણ કરેલી તે નિમૃત્ત યદ્ જાયછે, તેમ આત્માનુ પીછાળ
 થયે સંસારનો, મિથ્યા પદાર્થોનો, માયાનો મોહ લક્ષીજાયછે, વિદ્વાન
 હોયછે તે તો સદા઼ આત્મજ્ઞાનનોજ અનુભવ લીધે જાયછે, એ અમર
 આત્માને ઓછાલીનેજ વ્યવહરેછે, પણ મૂર્ખ કહેતા અજ્ઞાની જનોની
 દૃષ્ટિ સદાએ દેહ ઉપરજ રહેછે, એનામાજ મમતા વાર્ધી રહેછે.

(જ્યમ) સ્ફાટિકમણિ તેવો વિદ્વાન જ્યાં (હા) જેહ-
 વું તાં (હાં) તેહવું માન । સ્ફટિક રક્ત પીલો નવ
 હોય વિદ્વાન કર્મ ફલે નવ મોહ્ય ॥ ૩૧ ॥

જ્ઞાની પુરુષ તે સ્ફટિકમણિ જેવો છે: એનો જે જે પદાર્થોની સાથે
 યોગ થાયછે તે તે પદાર્થો રહેમા ચરાચર દેખાયછે, પરંતુ રાત્રી કે
 પીછી વસ્તુના યોગથી, પ્રતિબિંબથી સ્ફટિક મણિની શુભ્રતામા વંદ
 ફેરફાર થતો નથી. એજ રીતે જ્ઞાની જનો પદાર્થોના દેહીતા યોગથી,
 એમની પ્રવૃત્તિઓથી, કર્મફલનો મોહ ધરતા નથી.

શુદ્ધ સ્ફટિક મણિને જાંણજ્યો તત્ત્વજ્ઞાની ઇંમ જાં-
 ણજ્યો । જ્ઞાની તત્ત્વ ત્રિપે તે રહે રાઘવ એ અનુભવ હૃદિ
 ગ્રહે ॥ ૩૨ ॥

સ્ફટિકમણિ સ્વતઃ શુદ્ધ છે તે કદાપિ મલનું ગ્રહણ કરતો નથી.
 તત્ત્વજ્ઞાની જનનુ પણ એમજ જાણી છેવું. હે રામ ! જ્ઞાની જન તત્ત્વ-
 વિચારમાજ હમેશા મગ્ન હોયછે ને જ્ઞાનાનુભવનોજ તેઓ સમ્મહ કરેછે.

વલી વિદ્વાનતણી સુંળ વાત જેણે જાંણ્યે (પર) બ્રહ્મ સાક્ષાત્ । (તે) બાહ્યેન્દ્રિય વિષે સ્ત્રવ ગ્રહે (પળ) જ્ઞાની આત્મસ્વરૂપ વિષિ રહે ॥ ૩૩ ॥

વલી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એવા વિદ્વાન પુરુષોની સ્થિતિ સામઝો. તે બાહ્યેન્દ્રિયથી વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરેછે તે આશ્ચર્યવશ્યા છોકકલ્યાણની બુદ્ધિય યયાર્ય પાલેછે. પળ સ્વરૂં જોતાં તો તેઓ આત્મસ્વરૂપને ઓઢણીને સ્ત્રેમાંજ છીન રહેછે, પ્રકૃતિધર્મને કદાપિ ઘશ થતા નથી.

(ડ્યમ) નિદ્રાયુક્ત હોયે નર જેહ અવર પ્રપંચ ન દેસે તેહ । સુપૃસિર્ને ભોગવિ જે જન રઘુપતિ તેહ ન જાંણે અન્ય ॥ ૩૪ ॥

નિદ્રાવશ થયલા પુરુષની દૃષ્ટિઓ ક્ષણવાર આ દૃશ્ય સંસાર દૂર રહેછે, ને સ્ત્રેમાં પળ જો સ્ત્રેમાં નિદ્રા ગાઢ હોય તો તો હે રામ ! સ્ત્રેને કશાનું પળ માન રહેતું નથી, ને સંસાર કલહને મૂછીતે પટછી- વાર શાન્તિ સુખ પામેછે.

(ઇમ) બ્રહ્મસ્વરૂપ વિષે જે રહ્યો સંસાર (જનિત) તાપ તે નરનો* ગયો । નિદ્રાવંતનિ પેરે જેહ બ્રહ્માનંદ સુખ ભોગવિ તેહ ॥ ૩૫ ॥

એમ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં છીન થયેલો પુરુષ સંસારના પરિતાપમાંથી

* મૂઢમાં તે નરને ચડેલે તેહનો છે,

મુક્ત થયોછે એ જાણવું; કારણકે ગાઢ નિદ્રા મોગવતા મનુષ્યની પેઠે તે બ્રહ્મસ્વરૂપને ઓઝરૂપાથી જે આનંદ ઊઘાસ યામટે તહેનું સુખ મોગવેછે.

एणि पेरि कर्म करे जे कोय कर्मबंध तेहनि नव होय ।
चितनी चितवण स्रव परहरे ब्रह्मभाव निश्चल हृदि
धरे ॥ ३६ ॥

ए रीते एटले ब्रह्मयीज तद्रूप बनीने जे पुरुष कर्म करेछे, तहेने कर्मनું बंधन नहीं. हे राम ! कर्मनो त्याग ते कंड नैष्कर्म्य नहीं. पण कर्मनी वासनानो त्याग एज नैष्कर्म्य छे. ब्रह्मरूप भएला पुरुषोने कर्म-फलनी वासना हौनी नहीं एटले एमना सर्व कर्म निष्कर्म छे, माटेज बंधन पण नहीं. ब्रह्मरूप ज्ञानी पुरुषो चित्तनी चितवण करता नहीं, संकल्प विकल्प उपजवा देता नहीं, पण केवल एक ब्रह्मभावनेज स्थिर शान्त यइने संपरेछे, ब्रह्मनीज समाधि पामेछे.

जगत सर्व स्वप्नावत जोय हूं तुं भाव हृदयी धोय ।
यदपी कर्म (तो) करे साक्षात तोहि कर्मबंधन नहि
तात ॥ ३७ ॥

જ્ઞાનીને કર્મવધન નથી ત્હેનું બીજું પણ કારણ છે. જ્ઞાની આ જગતને સ્વપ્ન જેવું એટલે ક્ષણિક-મિથ્યા જાણેછે. અને હું તું એવો મેદભાવ તેઓ હૃદયથી તજીને બેઠા હોયછે. એમ સમાન, સર્વમય આત્મબુદ્ધિવાળા તે સાક્ષાત્ કર્મ આચરે, લોકાચાર કરે તો પણ હે માર્દ ! ત્હેમને કર્મનું બંધન નથી.

हरख शोक पंडितनें नहीं जेणे वस्तु जथारथ लही ।
अद्य मरण आवे (तो) नहिं दुःख कल्पांते नावे
(तो) नहिं सूख ॥ ३८ ॥

पंडित कहेतां ज्ञानीने कोई दृश्य लामपी हों नथी तेम कोई
पदार्थनी दृश्य हानिथी शोक पण नथी; कारणके वस्तुतः लाम हानि
एवुं कंड छेज नहि, माटे ज्ञानी जन वस्तुस्वरूपने बराबर ओळखेछे.
संसारमां जे विषय के वस्तुलामथी आपणे राजी यइए छीए, महा हर्ष
पामीए छीए, स्हेनीज पाछी हानि यए परम खेद उपजी आवेछे.
माटे लामहानि मानवांज नहि. आज मृत्यु भाय तो पण ज्ञानीने
स्हेतुं दुःख नथी, ने आखा कल्पना कल्प वही जाय तो पण मृत्यु
न आवे तो तेथी ते कंड सुख मानतो नथी. कारणके ज्ञानदृष्टिए
मृत्युज नथी.

कलंक रहित ज्ञानी नर होय को काले नव्य पामे
म्होय । जदपि हेम कर्दे* परडाय तोहे हेमपणूं नव
जाय ॥ ३९ ॥

शुभा शुभ नहीं तेहने ब्रह्मज्ञान हृदे (होय) जेहने ।
ज्ञानि पुरुष ते कहीये धीर (जेणे) ज्ञानाग्निये दह्यां
(लिंग) शरीर ॥ ४० ॥

ज्ञानीजनने बली शुभ ने अशुभ, प्रियाप्रिय एवं कंड होतुं

* मृत्तमां कर्दमा छे

નથી. કારણ કે તે બ્રહ્મામાવને પામેલો હોયછે. એ સ્વરેલરો ધીરુ, પુરુષ છે, કોઈ પણ સંયોગથી ચલિત થતો નથી. એની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કદાપિ બદલાતી નથી, ને એકવાર મેદમાવનાનો, કર્મફલ વાનાનો ત્યાગ થયો તે પુનઃ ઉપજી આવતી નથી; કારણકે જ્ઞાનરૂપી અભિચીત્તેના શુદ્ધ શરીરનો નાશ થઈ ગયો હોયછે. મન રાજા કબજે થયો ત્તેનો સાયેજ એને વશ વર્તેતું બધું સૂક્ષ્મ શરીર પણ નાશ પામેછે. બધી માવનાઓ, બધી વૃત્તિઓ શાન્ત થઈ જાયઠે.

પહે પિંડ (જો) કાશીમાં જાય તોહે તે રલિયાત ન થાય । અથવા શ્વપચગૃહે તનું તજે તોહે કલુષ પળું નવ ભજે ॥ ૪૧ ॥

દેહાદિ મિથ્યા વસ્તુઓમાં જ્ઞાનીજનોને રામ-પ્રિયતા હોતાં નથી. આ દેહનું શું થશે એવો એ કદી વિચાર લાવતા નથી. એટલે ગમે તો કાશી જેવા પૂણ્યક્ષેત્રમા ઘેહ પડે તો એથી જ્ઞાની કંઈ હામ કે આનંદ માનતો નથી, ને ગમે તો તે એક બંડાલને ઘેર પડે તો એથી એને મન કંઈ લેદ થતો નથી.

બ્રહ્મજ્ઞાની જીવનમુક્ત ટલું અભિમાન ગલ્યું જે (હનું) ચિત્ત । બ્રહ્મજ્ઞાને સર્વમય બ્રહ્મ કો કાલે ભાસે નહિ ભ્રમ ॥ ૪૨ ॥

એમ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ જીવનમુક્ત થઈ રહેછે. મન, સંકલ્પનો નાશ થતા, ચિત્તગલ્લો શાન્ત થઈ જતાં, દેહાદિનું મિથ્યા અભિમાન છૂટી જાયઠે ને કેવલ એક આત્મા તરફજ દ્રષ્ટિ રહેછે. એમ બ્રહ્મજ્ઞાન થયે,

पोतानो आत्मा ओळखाय, अगिळ विश्व सर्व ब्रह्मरूप देवायछे,
अनुभवायछे. आवी ब्रह्मटाष्टिवाळो पुरुष पडी कोइ काळे भ्रम
पामतो नथी एटछे असत्यने सत्य कहेतो नथी, द्वैतोचार करतो
नथी पण यधुं ब्रह्मरूपज छे एवी वाणी वदेछे.

तत्त्वज्ञानी सदा निरास जे घट नहि कंइ* विषयविलास ।
निराशिपणेथि अलंकृत जेह अतिशय जीवित शोभे
तेह ॥ ४३ ॥

तत्त्वने जाणवावाळो पुरुष तो सदाए निरास गइने रहेछे. एने
मन कोइ जातना विषयमोगनी लालसा होती नथी. आशा एज
परम दुःखनुं कारण छे. तृष्णा मनुष्यने पामर बनावी देछे, कारणके
देहिक लामनी आशानो, तृष्णानो पार क्यारे पण आवतो नथी.
नित्ये नवी नवी आशाओ तृष्णाओ उभी थायछे ने ते तृप्त करवाने
प्राकृत जीव मपेछे. एक पदार्थमोगनी तृष्णा करी रहेने मोगव्ये
पण तृप्ति नथी, एथी तृष्णा वधतजि आयछे; पण आशात्याग
एटछे निराशामाज सुख छे; कारणके पछी कोइ जातनो परिताप के
उद्देग रहेतो नथी माटे मायामोहने मडवा न देता निराशापीन
विभूषित थएछा ज्ञानी पुरुषनुं जीवित धन्य छे.

विषयतृष्णा नहि जेहने पृथ्वितल गोपद तेहने ।

स्तंभप्राय मेरुए सही जेहनि माया ममता नहीं ॥४४॥

जे पुरुषने विषयमोगनी तृष्णा रही नथी एटछे जे निरास

मैनी रहेछे छे त्हेने मन विश्वनी कंइ गणत्री नयी. समग्र पृथ्वीतल एक गोपद एटले गायना पगला जेटली त्हेने भासेछे, ने मेरु आदि महान् पर्वतो स्पंम जेवा त्हेने देखायछे. आम अति स्थूल वस्तुओ अति सूक्ष्मरूप बनी रहेतां त्हेणो ज्ञानीने स्पर्श यतो नयी. अर्थात् संसारना विषयो तरफ ज्ञानीनी कदीए दृष्टि जती नयी, केमके एनी माया ममतानो त्याग यइ गयो होयछे.

आकाश सर्व मुद्रिका प्राय निश्चल चित जेहनुं रघुराय ।
ग्रणमात्र तेहनि त्रिभुवन जेहनुं निर्विषय होय मन॥४५॥

हे राम ! जे पुरुषनुं मन निश्चल एटले स्थिर, शान्त यइ अद्भुतकार थयुंछे त्हेने मन आ अनन्त देखातुं आकाश एक धाँटी जेवुं छे, ने आ त्रिभुवन पण तृणवत् छे; कारणके त्हेहुं मन निर्विषयी बनेलु होयछे ते कदी विषयनुं ग्रहण करतु नयी.

सकल कल्याण सदाए राम जेहनि विषे तृष्णा नहि
काम । जिवनमुक्त ते जाणो सही सत्य सत्य वांणी
इम कही ॥ ४६ ॥

हे राम ! जे पुरुषने विषय, तृष्णा ने काम व्यापतां नयी त्हेने हमेशां परम सुखज, होयछे: एने एक पण अभिलाष तृप्त करवानो होतो नयी. आम पूर्णकाम थएलो पुरुषज जिवनमुक्त छे एम जाणवुं, आ सिद्धान्तज खरो छे.

जेहनि भिन्न न भासे राम तत्त्वज्ञानी तेहनुं नाम ।

[ज्यम] बाह्य मध्य घटने आकाश (' एम) ज्ञानी
देवे ब्रह्मप्रकाश ॥ ४७ ॥

हे राम ! जे पुरुषनामां भेदभावना नहीं एटले जे वस्तुमात्रने
पोतानाहीं कहेतां आत्माहीं भिन्न न गणतां एकरूप समजेछे तेज
खरो तत्त्वज्ञानी छे घटकाशनुं दृष्टान्त छेतां घटनी भंदर ने बहार
सर्वत्र जेम आकाश व्यापेलुंछे तेम ज्ञानी पुरुष विश्वमां सर्वत्र ब्रह्म
प्रकाशज जूएछे, ब्रह्मया जगत्ने ते भिन्न मानतो नहीं.

(ज्यम) अव्यक्तीए व्यापक एक तोय अर्णव कुंभ पुरण
जल सोय । (एम) ज्ञानि न देवे ठालो ठाम
बाह्याभंतर आत्माराम ॥ ४८ ॥

पृथ्वी उपर व्यापेलुं 'बहुं' जल एकज छे. समुद्रमां ने घट्टामां
भरेला जलमां उपाधि भेदे कंद पण भेद समजवानो नहीं.
ज्ञानी उपाधि तरफ दृष्टि न करतां सर्वत्र सर्वमां-विश्वनी बहार
ने मांतर एकज आत्माने भरेलो-व्यापेलो जाणैछे-अनुभवैछे.

प्रिय अप्रिय नहीं तेहनें तत्त्वज्ञान हृदे जेहने । वस्तु-
दृष्टि निरंतर होय तत्त्वज्ञानी भणिये सोय ॥ ४९ ॥

तत्त्वज्ञानी पुरुषने बळी अमुक वस्तु 'प्रिय ने अमुक अप्रिय
एवी विषमशुद्धि होती नहीं; कारणके एनी दृष्टि निरंतर वस्तुता
तरफज होयछे; उपाधिने छद् ते भेद पामतो नहीं. खरो तत्त्वज्ञानी
आवाज पुरुषने कहेवो.

સુષોપતિને પાંમ્યો (જન) જેહ શુભાશૂભ દેખે નહિ
તેહ । (એમ) જે ઘટ કેવલ બ્રહ્મજ્ઞાન તેહનિ નોહે
ઢૈતનું ભાન ॥ ૫૦ ॥

માઢ નિદ્રામાં પડેલો પુરુષ શુભ અશુભ યોગે જોતો નથી,
અર્થાત્ નિદ્રાકાલમાં તે પ્રપંચમાત્રનું વિસ્મરણ પામેછે; તેમ એક
અઢૈત બ્રહ્મનોજ જે સદોદિત વિચાર કર્યા કરેછે સ્થેને ઢૈતવાસના
સ્ફૂરતી નથી; ઇટલે સ્વપરની મેદબુદ્ધિ સ્થેને ઉપનતી નથી, બધુંજ
સ્થેને આત્મવત્ લાગેછે.

જિવનમુક્ત નર મળિયે તેહ સંશય સકલ વિવર્જિત
જેહ । જીવનમુક્ત રહિત હૂંકાર* સદા નિરંતર વસ્તુ-
વિચાર ॥ ૫૧ ॥

ઘઠી જે પુરુષ સંશય માત્રથી મુક્ત છે તે જીવનમુક્ત છે એમ
જાણવું; સંશયજન વિનાશનું કારણછે; જ્યાં સુધી સંશય વસેછે ત્યાંસુધી
સત્ય વસ્તુ જે આત્મા સ્થેનો નિશ્ચય થતો નથી, ને અહંબુદ્ધિજ
પ્રાધાન્ય મોગેવેછે, પણ સંશયરહિત જીવનમુક્ત પુરુષ અહંબુદ્ધિ
ઘગરનો હોયછે. વસ્તુનિશ્ચય, આત્મજ્ઞાન થયાથી એનો અહંકાર
છૂટી જાયછે ને તે નિત્યે વસ્તુવિચારમાં મગ્ન રહેછે.

(તે) સદેહ થકા વીદે(હ) જાણજો ચિત્રદીપવત પ્રમાણ-
જો । નિશ્ચલ શાંત સદા સ્થિર મન જિવનમુક્તનાં એ
(હ) વાં વે (હે) ન ॥ ૫૨ ॥

જીવનમુક્તનાં લક્ષણ કેવા છે તે કહું છું: દેહ ઝનાં પણ જીવનમુક્ત પુરુષ વિદેહી છે, દેહમુક્ત છે, કારણકે દેહનું અભિમાન ને દેહમાં ધધાયછી મમતા છૂટી ગયા પછી તે હોય ત્હેાય શું ને ન હોય ત્હેાય શું મોક્ષાનુભવમા પછી દેહ આઢે આપનો નથી. કારણકે જીવનમુક્ત પુરુષનુ મન ચિત્રદીપની પેઠે સદાએ નિશ્ચલ, શાત, અને સ્થિર રહેછે: ચિત્રનો દીનો જેમ વાયુએ કરી મુકાતો નથી તેમ જીવનમુક્તનું મન માયામોહે કરી ચલતું નથી.

અહંવાસનાનો લય હોય જિવનમુક્ત જાણો તમ સોય ।
કિંચિત્ત વિષયતણૂ નાહિ ધ્યાન અનૂભવે કેવલ્લ બ્રહ્મ-
જ્ઞાન ॥ ૫૩ ॥

અહંવાસના ઇટલે દેહાભિમાનનો લય ધાય, એવો લય ધડ જાય કે પછી દેહ તેન હુંછુ ને દેહ મ્દારો છે એવી અજ્ઞાનોક્તિજ ન ધાય ને સદાએ આત્માને આશરીનેજ રહેવાય ત્યારે, જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય. જીવનમુક્ત પુરુષની દશા કેવી હોયછે તે કહેછે: સંસારના વિષયોનું જીવનમુક્ત પુરુષને માન સરલુ હોતું નથી તો ત્હેમનો વિચાર તો વ્યાંચીન આવે ? વિષયનુ ચિંત્વન ન ધાય ઇટલે મોગવૃદ્ધિ ઉપનેનાહિ ને એ પ્રમાણે જીવનમુક્ત પુરુષ કેવલ એક પરબ્રહ્મ નોજ અનુભવ લીધે જાયછે.

બ્રહ્મ વિષે જે સ્થિર થઈ રહે જિવનમુક્ત ગુરુ* તે કહે !
જિવનમુક્ત પામ્યાનું મર્મ એકમના સાંભલજ્યો (તે)
ધર્મ ॥ ૫૪ ॥

આગ પરવહારૂપ જે બની રહેછે, સ્થિર થઈ રહેછે એટલે ક્યારે
 એ બ્રહ્માર્થી વૃત્તિને લક્ષણ દેતો નથી, નિરંતર બ્રહ્મસાધિન અનુ-
 ભવેછે, તેવા પુરુષને ગુરુ જીવનમુક્ત કહેછે હે શ્રોતાઓ ! જીવનમુક્તિ
 પામવાનો એજ માર્ગ છે, ને એ માર્ગ અનુસરી મુક્તિ પામવી તે મનુષ્ય
 માત્રનો ધર્મ છે, માટે એકમને એ રહસ્યનુ શ્રવણ કરો.

(જે) એ (હે) વો અનુભવ આણે જેહ મુક્તિ લોક
 રૂહ પામે તેહ । બંધુવર્ગ અઘપેરે ત્યજે તે નર નિશ્ચલ
 મુક્તી (ને) મજે ॥ ૫૫ ॥

ઉપર કહ્યું તેમ અહંબુદ્ધિનો જે પુરુષ લય કરે, ને જે બ્રહ્માત્મા
 સ્થિરતા પામે, તેજ આ સંસારમા મોક્ષનો અનુભવ કરેછે. સગા સંબંધીની
 મમતા ઓછી છે, તેઓ કર્મજાલમા મારી મચડીને નાલેડે, એટલે
 તેઓ પાપરૂપ છે એમ જાણી જે રહેમને ત્યજેછે અર્થાત્ રહેમનામા
 કોઈ જાતની મમતા રાખતો નથી તે પુરુષ નિશ્ચલ મુક્તિ પામેછે.
 નિશ્ચલ કહેવાતું કારણ એ છે કે એકવાર જીવનમુક્તિ પામ્યા પછી
 રહેમા પછી કોઈ જાતનો વિક્ષેપ આવતો નથી.

સર્પવત્ત સંગવર્જિત જેહ જિવનમુક્તિ પામે નર તેહ ।
 રોગ (તણિ) પેરિ જાણે જે ભોગ તે નર પામે આતમ
 જોગ ॥ ૫૬ ॥

વઠ્ઠી જીવનમુક્તિ પામવાને માટે સંપૂર્ણ રીતે સંગથી છૂટી જવું
 જોડે; તે કોની પેઠે તો વહેછેકે સર્પની પેઠે. સર્પ એકવાર શરીર

ઉપરની કાંનઢી ઉતારી નાહ્યા પછી ત્હેના સામું સરહું જોતો નથી તેમ છૂટેલી વાસના, જ્વલેલી મમતાનો ફરીથી સ્પર્શ સરહ્યો ન થવાંદે તે પુરુષ જીવનમુક્તિ પામે. સંસારના અનેક વિષયમોગ કેવલ મોહયો ભરેલા જે ને તે જીવને લલચાવી લલચાવીને પોતાના તરફ આકર્ષે છે, પણ જે પુરુષ આ મોગને રોગના જેવા દૃઢે પરમ દુઃસ્વરૂપ ને વિનાશ કરવાવાળા જાણેછે તેજ આત્મયોગ પામેછે અર્થાત્ જીવન-મુક્તિ અનુભવેછે.

સ્ત્રીને તે તૃણવત તુછ કરે (તે) નર ભવસાગર સુખે તરે । મિત્ર શાસ્ત્ર (ધર્મ) સદ્ગુરુને કરે સતસંગે ભવ-સાગર તરે ॥ ૫૭ ॥

સંસારના બીજા વધા વિષયોમાંથી વાસના કદાચ ઉઠે પણ સ્ત્રીમાંથી મમતા હસથી એ અતિ દોહાલું છે. એ રાગ વ્યયમે છૂટનો નથી. એકવાર આમાંથી વૃત્તિ લેંચી લઈએ ત્હોય ફરી ફરીને એ મોહિની રૂપથી તે આકર્ષાયછે, ને જેમ દીવાને જોઈ પતંગ અંજાઈ જઈ મહીં વઢીમરેછે તેમ જીવનું પણ થાયછે, એવી એ આપણા માઢછે; તોપણ જે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને વિચારી એ મોહનીરૂપનો તૃણની પેઠે ત્યાગ કરીદેછે તે આ જન્મમરણરૂપી સંસારને સહેજે તરી જાયછે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીનો સંગ છોડી શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુનો સમાગમ કરે, તો એ સત્સંગયો પુરુષ મ્હાસિંધૂને તરી જાયછે. ✓

(જે) મૃદે ધર્મ અધર્મ પરિહરે મુક્તિ સદાએ સેવા કરે ।

રઘુ ઉપદેશ યદી એ ગમે નિશ્ચે તે કેવલ પદ રમે ॥ ૫૮ ॥

સ્વધર્મના સેવનથી અને અધર્મના પરિત્યાગથી મોક્ષ સહજે અનુભવાયછે. મુક્તિ પામવી એ વાત કંઈ કઠિણ નથી, પણ સ્વધર્મ પાઠવો જોઈએ. સ્વધર્મ ને અધર્મ શો ? સ્વધર્મ એજ આત્મજ્ઞાન ને અધર્મ તે દેહબુદ્ધિ. માટે આ જે ધર્માધર્મનું રહસ્ય જેને ગમેછે અર્થાત્ જે વિધિ-નિષેધ વરાવર પાઠેજે, તે પુરુષ અવશ્ય કૈવલ્ય પદને પામેછે. રમેછે એમ કહ્યું, કારણકે બ્રહ્મરૂપ થયા પછી આત્માનો માત્ર વિલાસજ રહેછે.

દૃષ્ટિપદારથ જે (મનથી) પરહરે શીતલ બુદ્ધ્ય હૃદયમાં ધરે । આકાશવત્ત નિર્મલ ચિત્ત જેહ જિવનમુક્ત પરમેશ્વર તેહ ॥ ૫૧ ॥

ઘઠી દૃષ્ટિપદાર્થો જે અવશ્ય મિથ્યા છે રહેમનો જે પરિત્યાગ કરેછે, સાત્વિક બુદ્ધિ ધારણ કરીને રહેછે, અને આકાશની પેઠે પોતાના મનને નિર્મલ રાખેછે, નિર્લેપ અસંગ રાખેછે તે પુરુષ જિવનમુક્ત છે, પરમેશ્વર છે.

અવ્યગ્ર ચિત્ત હોયે જેહનું જિવનમુક્ત નામજ તેહનું ।
વલિ લક્ષણ સુણિયે તેહનાં વિશુદ્ધ ચિત્ત સદા જેહનાં
॥ ૬૦ ॥

ગમે તેવા અનિષ્ટ દેસાતા પ્રસંગોમાં પણ જેનું ચિત્ત જરાએ વ્યગ્ર થતું નથી, કામ ક્રોધાદિને વશ થતું નથી, તે પુરુષનું નામ જિવનમુક્ત. એનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે: જિવનમુક્ત પુરુષનું ચિત્ત હંમેશાં અતિ શુદ્ધ, વિશુદ્ધ હોયછે, એટલે વિષયભાવનાથી કદાએ મલીન થતું નથી.

(તે) નિંધ કર્મ સવલાં પરહરે ધ્યાનાદિક સત્કર્મો
કરે । વાંચ્છે ફલ નાં ત્યજે ન કર્મ ઉત્તમઆશીનો એ
ધર્મ ॥ ૬૧ ॥

જીવનમુક્ત પુરુષ ઉત્તમ આશી છે એટલે સાત્ત્વિક કર્મો કરનારો છે.
શાસ્ત્રમાં જે જે કર્મોને નિંધ નિષિદ્ધ ગણ્યાં છે સ્ત્રેમનો તે ત્યાગ કરે-
છે અને ધ્યાન વાર્તાદિ શુભકર્મની તે પ્રવૃત્તિ કરેછે. એ કોઈ દિવસ
કર્મને તજી બેસી કર્મ ભ્રષ્ટ એટલે અકર્મો થતો નથી, કારણકે કર્મને
છોડી દેવાથી અથવા એમનો આરંભ ન કરવાથી કંઈ નૈષ્કર્મ પ્રાપ્ત-
થતું નથી, માટે એ શુભ-સાત્ત્વિક કર્મો તો કરેછે પણ સ્ત્રેમનાં
ફલની વાચ્છના રાખતો નથી.

एणि पेर राघव वरते जेह जियनमुक्त निश्चै तां तेह ।
तृष्णा त्यजि मुक्ती तां होय राखो मन संदेह न* कोय
॥ ६२ ॥

એ રાંતે જે પુરુષ વર્તે છે સ્ત્રેમે અવશ્ય જીવનમુક્ત જાણવો.
સંસારની ભોગવાસના-તૃષ્ણા ત્યજીને એ જન્મમરણના દુઃખમાથી
છૂટી જાયછે, વિમુક્ત થઈ જાયછે, એમાં હે શ્રોતાઓ । કોઈએ મનમાં
કંઈ સંદેહ લાવશો નહિ.

चंघमोक्षनो कहुं बलि भेद सांभलज्यो जन तजि मन
खेद । एणि विवेके संशे टले जीवभाव अंतरथो गले
॥ ६३ ॥

હવે સંસારમા બંધન શું ને મોક્ષ એટલે શું રહેનો મેદ બતાવુછું તે હે શ્રોતાઓ ! મનનો સેદ, ઉદ્દેગ કહાડી નાશી, શાન્ત થઈ, એક ચિત્તે શ્રવણ કરો. બંધમોક્ષનો મેદ જાણવાથી સશય માત્ર ટૂંકી જશ અને વચ્ચે આ જે જીવમાવ ઉપની આવ્યોછે તે અંતરથી મઠી જશે એટલે એનો હય થઈ જશે, ને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપન ઓઢાવ્યામા આવશે.

દેહાત્મમતિ તે બંધન જાણ્ય નાશ તેહનો મુક્તિ પ્રમાણ્યા
 વંધમોક્ષ આત્માને નથી જોજ્યો સડ* સિદ્ધાન્તે કથી
 ॥ ૬૪ ॥

દેહને આત્મા માનવાની જે બુદ્ધિ તેજ વધન છે દેહ એજ આત્મા છે, દેહને સુખેદુ સે તે સુખી દુ લી છે, ને દેહને નાશે આત્માનો પળ નાશ થાય છે, એમ સમજવુ એજ વધનકારક છે, એવી બુદ્ધિ ટઠી જાય રહેની સાથે જીવની કલ્પના જતીરહે, બંધન છૂટીજાય, કારણકે જીવમાવ ટઠી જતાં જે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રકાશેછે રહેને તો વધ કે મોક્ષ કંઈ નથી. ધર્મશાસ્ત્રોના તમામ સિદ્ધાન્તોનું આ વાતને પ્રમાણ છે તે ગમે તો સપાસી જોનો.

અદ્વૈત એક વ્યાપક પરબ્રહ્મ તેહનિ નથિ કો ધર્માધર્મ !
 જેનિ તુલાયે નાવે કોય વંધમુક્તિ તેહનિ ક્યમ હોય
 ॥ ૬૫ ॥

આત્મા એતો એક ને અદ્વૈત છે, સર્વ વ્યાપક પરબ્રહ્મ છે, એને ધર્મ કે અધર્મ એવુ કંઈ નથી એટલે એને બંધમોક્ષ સમવર્તો નથી એ અદ્વૈત

છે એટલે એની સમાન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. એને વંધમોક્ષ એવું કંઈ કયાથી હોય ?

આત્મજ્ઞાનનું લક્ષણ જેહ નિશ્ચે રઘુપતિ સુણિયે તેહ ।
મનના કલ્પ્યા સઘલા લોક દટ્ટિપદારથ જાણે (સર્વ)
પોક ॥ ૬૬ ॥

હે રાવણ ! હવે આત્મજ્ઞાનનું લક્ષણ મતાવું છું : આ લોક માત્ર, અનંત બ્રહ્માંડો, મનની માત્ર એક કલ્પનાજ છે અને દટ્ટિપદાર્થો થયા મિથ્યા છે, સત્ય એવો તો એક આત્મા બ્રહ્મ છે, એવો નિશ્ચય થાય ત્યારેજ આત્મજ્ઞાન થયું કહેવાય.

(એળે) જ્ઞાને મુક્તિ તે પાંમીયે તાપત્રય તત્ક્ષણ
વાંમિયે । બ્રહ્મજ્ઞાને મુક્તિ તે હોય વેદવાક્ય કહે સત
સોય ॥ ૬૭ ॥

એ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન થવાથી જીવે જે જૂઠું બંધન માની લીધું હોય છે તેમાથી તે મુક્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થતાંની સાથેજ સંસારના ત્રિવિધ તાપ શાન્ત થઈ જાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે - એવું જે વેદનું વચન છે તે સત્ય છે, યથાર્થ છે.

જ્ઞાનવિના મુક્તિ કહિયે નથી જો જો વેદ પુરાણે કથી ।
ગગન પરે જડપી નર જાય (પણ) મુક્તિપદારથ
તાંથિ ન પાય ॥ ૬૮ ॥

मोक्षसाधन माटे अनेक उपाय बताववामा आवेछे, पण वेद पुराणादि धर्मशास्त्रानो एवो सिद्धान्त छे के ज्ञान बिना कयांये मुक्ति मळवानो नथी. जप करो, तप करो, पूण्यदान सर्व करो, पण ए कर्मजाळ प्रसार्याथी कदी पण मोक्ष मळवानो नथी, ए कर्मजाळमां जीव बघारे लपेटातो जायछे अर्थात् एना बधन सखत थायछे. संसारनुं बधन अज्ञानथी छे माटे अज्ञानथी उलटुं ज्ञान थाय तोज मोक्ष सघाय, आम तेम तीर्याटन कर्याथी के गगन उपर अवाधी पण मुक्ति पद्मार्थ त्यां कंइ शोध्यो जडे एम नथी.

सप्त पताले करे प्रयाण मुक्ति न पांमे त्यां निर्वाण ।
प्रथम बितल सघलूं रडवडे तोहे ताथी मुक्ति न जडे
॥ ६९ ॥

ज्ञान बिना मुक्ति मळती नथी एज वचनने दृढावेछे के कोइ माणस साते पाताळमा फरीबळे, प्रथम बितल बधेय भटकी मरे, तोपण त्या कयाय मुक्तिलाभ थवानो नथी, अर्थात् तीर्याटन करवाथी, उंडी एकान्त शुक्ताओ ने वनपर्वत सेववाथी कंइ मोक्ष थतो नथी.

(ज्यारे) होय विषयतृष्णानो नाश (त्यारि)
मुक्ति आवे तेहनि पास । शांत चित्त सदा जेहनूं
जिवनमुक्त नांमज तेहनूं ॥ ७० ॥

मात्र विषयतृष्णानो संपूर्ण रीते नाश थाय ने एथी ज्ञानोदय थाय-तोज मुक्ति समीप अवि, एटले संसारनां बंधन एके एके छूटां जाय. तृष्णानो त्याग थतां मुक्ति एनी मेळेज अनुमवाती

જાયછે, એને કંઈ શોધવા કે મેળવવા રસદયું પડતું નથી. જે પુરુષનું ચિત્ત વિષયતૃષ્ણાના ત્યાગથી હમેશાં શાન્ત રહેછે, આનંદમગ્ન રહેછે તે પુરુષ જીવનમુક્તજ છે.

જે ઘટ કેવલ બ્રહ્મજ્ઞાન તેહનિ નોહે દ્વૈતનું માન ।
ચિદાનંદ વીપે રહિ જેહ દ્વૈતભાવ ત્રિવર્જિત તેહ ॥ ૭૧ ॥

જે પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાન ઇટલે આત્મજ્ઞાન થયું હોયછે તેને કદીયે દ્વૈતનો માસ થતો નથી; વિશ્વ અને બ્રહ્મ એ બંને સત્ય ને એક વીજાવી બિન્ન છે એવું બ્રહ્મજ્ઞાની માનતો નથી. ચિદાનંદસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેમાં તટ્થીન થણો પુરુષ ભેદબુદ્ધિથી મુક્ત હોયછે.

(જે) કેવલ બ્રહ્મ નિરંતર જોય (તે) બંધમુક્તિ
દેષે નહિ કોય । અનંત નિર્વિકલ્પ અવિનાશ સદા
સદોદિત સ્વયં પ્રકાશ ॥ ૭૨ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની એક કેવલ બ્રહ્મનેજ સર્વત્ર દેખેછે ઇટલે બંધમોક્ષની એને કલ્પના સરસી થતી નથી. બ્રહ્મ-આત્મા અનંત, નિર્વિકલ્પ અને અવિનાશી છે, નિત્ય તે સ્વયંગ્યોતિ છે, એને બંધ શો !

બંધમુક્ત કેહનિ કહું રામ (જો) બ્રહ્મ વિના ઠાલો
નહિ ઠાંમ । બંધમોક્ષ વસ્તુગત નથી જોયું વેદ વેદાંતે
કથા ॥ ૭૩ ॥

હે રામ ! સર્વત્ર એકરસ બ્રહ્મ મરેલો છે; એના વિના એક પળ સ્થાન ખાલી નથી, ઇટલે આ બંધનમાં પડેલો છે ને આ મુક્ત છે એવું

ते हुं कोने कहुं ? वस्तुगति बंध ने मोक्ष छेज नहि; कारणके ब्रह्म
 क्यारेए बंधन पामतो नथी एटले जे बंधातो नथी तहेने मोक्षनी
 अपेक्षा क्याथी होय ? वेद उपनिषद घवाए ग्रंथो जोइ, शोधो आज
 सिद्धात म्हें कहाज्योछे.

संकल्पयुक्त मन जां लगि होय तां (हां) लगि
 बंधन पांमे सोय । मननो संकल्प सघलो टाल मुक्त
 थइ पाछि (केवल) ब्रह्म निहाल्य ॥ ७४ ॥

वस्तुगतिए बंधमोक्ष नथी, पण ज्यां सुधी मनना संकल्प
 घर्मनो त्याग यतो नथी त्यांसुधी पुरुष बंधनतो अनुभव करेछे.
 मोटे मननो संकल्पज कहाडो नाखो एटले मुक्त थइ जशो, जे मिथ्या
 बंधन आवी बळग्युंछे ते छूटी जशे. ए रीते मुक्त थइने तिरतर ब्रह्म
 तरफज दृष्टि राखो.

ब्रह्मविचारें सद्य भ्रम समे स्वभाव राघव मुजने (ए)
 गमे । नित्ये करवो ए अभ्यास करजोडी कहि नरह-
 रिदास ॥ ७५ ॥

ब्रह्मविचारथी, आत्ममनथी सद्य, तस्तज भ्रान्तिहुं निवारण
 आयछे, मोटे हे राम ! जे पुरुष निरंतर ब्रह्मविचार कर्म करेछे तहेनो
 स्वभाव म्हने बहु प्रिय लागेछे. मोटे नित्ये एज अभ्यास कर्या करवो.
 ब्रह्मज्ञानथी एक क्षणपण निमुख थवुं नहि.

इति श्रीवसिष्ठसारगीतायां जीवनमुक्तवर्णनं नाम तृतीयं
 प्रकरणं ॥ ३ ॥

પ્રકરણ ૪.

મનોલય.

પૂર્વછાયો.

જિવનમુક્ત વર્ણન કર્યું (હવે) મનનો લય વોલેશ :
વસિષ્ઠ રાધવને કહે અધ્યાત્મ ઉપદેશ ॥ ૧ ॥

હે રામ ! આ પ્રમાણે ત્હમને જીવનમુક્તનાં દશણ કહી બતાવ્યાં,
‘હવે મનનો લય શી રીતે થાય તે સાધન આ પ્રકરણમાં મતાવુંછું, એમ
કહી શ્રીવસિષ્ઠગુરુ શ્રીરામચંદ્રજીને અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેતા હવા.

‘મનના સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ ધર્મે સમજવાશ્ચ બહુ કઠિણ છે, ને મન
ઉપરજ મયા સંસારનું મંદાળ છે, માટે એવા મનને મુક્તિને અર્થે શમાવી
દેવાય એવા સાધનની પ્રયત્ન અગત્ય છે.

સંસારનું બંધન તાં લગે જાં લગિ ઝમૂં મન । મનશ-
મતાં બંધન ટલે (હોવે) કીજે તેહ જતન ॥ ૨ ॥

હે માઈ ! મન ઝમું છે, સંકલ્પ વિકલ્પમાં રમે છે ત્યાં સુધી સંસારનું
બંધન રહેવાનું. એ મન જો-શમી જાય, મરી જાય, બ્રહ્માકાર બની જા-
ય તો તેજ સળે સંસારનું બંધન પણ છૂટી પડે, એક દશણમાંજ મોક્ષ

અનુમવાય એમ છે, માટે જેથી મન શમી જાય એવો જતન એટલે યતન, અમ્યાસ કરવો જોઈએ.

દુર્લભ માનવ દેહ નહિ પાંમો વારંવાર । મન શમવા
સાધન કરો ચિત્ત ચેતો નરનાર ॥ ૩ ॥

શ્રોત્ર માટે મનુષ્યદેહ જેવું એક સાધન નથી; મનુષ્ય દેહ મા-
મવો એવડી દુર્લભ છે; ફરી ફરી કંઈ મનુષ્યાવતાર આવતો નથી.
લક્ષ્મી ચોરાશી યોનિઓમાં આથડવાનું છે તે બીજી એકે યોનિમાં મનુષ્ય
યોનિના જેવું સાધન મળવાનું નથી, માટે હે શ્રોતાઓ! આગળથી ચેતો
અને મનને શમાવાનું સાધન કરો. ઢીલ ન રાત્રીશો, હજુ તો વળાણ
દિવસ છે, અગ્રસ્થા પક્ષે ત્યારે તમાનું તામ લક્ષ્ય, જ્ઞાન ભક્તિવાર્તા
કારીશું એમ કહી કાલશેષ ન કરો.

હાહ્યા શાપા* સહુ ભક્તી (અન્તે) સર્વો ગ્રહજ થાપ ।
મન અમન જ્યારે બંને[†] ત્યારે (તે) ભાપો આપ ॥ ૪ ॥

સંસારમાં મહુ હાહ્યા, શાપા, વ્યવહારનિપુણ ચળાતા પુરુષોને
ઉદ્દેશીને ગુરુ કહેછે. ત્હમारी બીજા વધા કામમાં જે શીળવટ છે, જે
ચતુરાઈ છે તેવીજ ચતુરાઈ આ મરમ પુરુષાર્થમી વાતમાં રાખો, વધાણ
એકઠા ભાવ અને આ જે અહસ્ય હુ નતાલુંલું તે હૃદયમાં પ્રસાવી દો;
આ મન પક્ષે, વતાર, અગ્રસ્થીય દશાને, પ્રાપ્તતાય આપેઆપ અર્થ રહેશે,
એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપને પામશો, આ મિથ્યા વેશ ઉતરશે.

શ્રી રામોવાચ.

રૂપ કહો મન અમનનું (અને) મનનો લય ક્યમ
હોય । તે સાધન સદ્ગુરુ કહો વલિ વલિ પુછું સોય ॥૫॥

અહો ગુરુજી ! મન અને અમન એમનું રૂપ કેવું છે, એમના લક્ષણ
શા છે, વઢી મનના લક્ષણ કહી એનો લય શી રીતે કરી દેવાય તે
સાધન છપા કરીને બતાવો. હું આપને વારંવાર વિનંતી કરીને વહુંટું
કે મ્હને એવું કંઈ સાધન બતાવો.

શ્રી વસિષ્ઠોવાચ. ચોપાદ.

વસિષ્ઠ કહે સુખો રઘુરાય અમન નામ તા તે કહેવાય ।
સ્વસ્થાનકે રહે મન જેહ અલંક આત્મા મળિયે તેહ ॥૬॥

સદ્ગુરુ વસિષ્ઠ કહેછે :—હે રઘુરાય ! મન અમનનાં લક્ષણ બતાવું
છું તે સર્વજ્ઞોઃ મન પોતાને સ્થાનક રહે, કોઈ પ્રવૃત્તિમાં મમે નહિ
સ્યારે એ અલંક આત્મારૂપજ છે. સંકલ્પર્ષમે કરીને આત્મા એજ મન.
એવી સંજ્ઞા પામેછે.

નિર્મલ નિશ્ચલ ચિત્ત જે હોય આત્મસ્વરૂપ તાં કહિયે
સોય । પ્રિયાપ્રિય સંકલ્પજ (જેહને) નહિતે મન
આત્મા જાણો સહી ॥ ૭ ॥

જે ચિત્ત સદાએ નિર્મલ, નિશ્ચલ, સ્થિર છે તે આત્મસ્વરૂપ છે;
વઢી જે મન પ્રિય અને અપ્રિય સંકલ્પોને તમો મેટુંછે એટલે વિષય
વાસનાથી મુક્ત છે તેજ આત્મા છે એમ જાણવું

સંકલ્પ સહિત હોયે ચૈતન નામ (તે) તેહનું કહિયે
મન । સંકલ્પતણે ત્યાગે સુંળ રામ બ્રહ્મરૂપ તાં તેહનં
નામ ॥ ૮ ॥

હે રામ ! સંકલ્પ વિકલ્પવાલું જે ચૈતન્ય તે મન. ચૈતન્ય
તો શુદ્ધ કેવલ બ્રહ્મરૂપ છે, પણ તે માયાના મોહને લીધે જ્યારે સંકલ્પ
કરતું થાય છે તેજ ક્ષણે રહેનું નામ મન કહેવાય છે પણ જો સંકલ્પનો
ત્યાગ થાય તો મન ગળી જાય છે, શાન્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ એનું શુ-
દ્ધ સ્વરૂપ જે ચૈતન્ય તેજ રહે છે ને એજ બ્રહ્મરૂપ પણ છે.

વ્યાપક બ્રહ્મ પરમાત્મા જેહ સર્વ સમર્થ મળિયે તેહ ।
વિશ્વવિભાગરચના તિણિ કરી કલ્પનાશક્તિ જારે ધરી
॥ ૯ ॥

આ પર્વે વ્યાપક બ્રહ્મ પરમાત્મા છે, એના સામર્થ્યનો પાર નથી,
બધું કરવાને એ શક્તિમાન છે, એણે કલ્પનાશક્તિ ધારણ કરી આ
મધ્યા વિશ્વવિભાગની રચના કરી છે. એકોડહં બહુ સ્યામ્ એવા એક સં-
કલ્પ માત્રથી આ અનેક બ્રહ્માદિ એણે ઉપજાવ્યા છે.

(જ્યમ) સમુદ્ર લિલાણ લેહેરી કરે લીલાણ પાછી
સંવરે । (એમ) વિશ્વ બ્રહ્મામાં (હાં) ઉપજે શમે
બ્રહ્મરૂપયું બ્રહ્મામાં રમે ॥ ૧૦ ॥

સમુદ્ર લીલાથી લહરી-ગોર્જા ઉત્પન્ન થાય છે ને એની એજ લી.

લાર્થી પાછી એ લહરીઓ સમુદ્રમાં જમીને શમી જાયછે તેમ બ્રહ્માથી માયાના પ્રભાવે વિશ્વ ઉપજી આવેછે ને પાછું બ્રહ્મામાં શમેછે. આ એક સમુદ્રની જેમ લીલા છે તેમ પરમાત્માની માયા છે ને બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મામાં રમેછે.

શુણો રામ † સીત્તો સંકેત ગ્રહો ‡ જ્ઞાન આળી હૃદિ હેત ।
સંકલ્પે કૌધો સંસાર સંકલ્પે હેરયે નિસ્તાર ॥ ૧૧ ॥

હે રામ ! સંકલ્પથીજ સંસાર ઉપજ્યોછે ને સંકલ્પ શમી જતાં સંસારનો લય થઈ જાયછે, એ એક પ્રભુનો સંકેતજ છે. ત્વરં જ્ઞાન આજ છે માટે રહેવું પરમ ઉછાસથી ગ્રહણ કરવું જોઈએ છે.

જેણે ઉપજે તેણે મમે કહું દૃષ્ટાન્ત (જે) સહૂને ગમે ।
(જ્યમ) વહિ જ્વાલા વાયે કરી વાયુ રહ્યો જ્વાલા
આવરી ॥ ૧૨ ॥

આમ વિશ્વ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે તેજ સાધનથી પાછું તે શમી જાયછે, એ વાત બધાઓને યરાવર સમજાય માટે એક દૃષ્ટાન્ત આપું છું. વાયુથી અગ્નિમાં જ્વાલા પ્રગટ થાયછે, ને એ જ્વાલા વાયુ સ્થિર થતા, પવન રોકતા પાછી શમી જાયછે.

ઘન વિષયે સંકલ્પ* જિ રામ સંસાર ઉપજે એળે કામ ।
બ્રહ્મ વિષે સંકલ્પજ કરે સદ્ય સંસાર સકલ નિસ્તરે
॥ ૧૩ ॥

યન કહેતાં દાષ્ટિપદાર્થો વિષે જ્યારે સંકલ્પ થાયછે ત્યારે સં-
સાર ઉપજી આવેછે; પણ જો બ્રહ્માવિષયે સંકલ્પ થાય તો ક્ષણ મા-
ત્રમાં બધાં સંસારનો પાર આવી જાય, પછી સંસાર તરવાનો રહેજ
નહિ. અર્થાત્ બંધ મોક્ષ એ જીવની સ્વસત્તાની વાત છે, જીવ હાથે
કરીનેજ બંધનમાં પડેછે, ને પોતાનાજ સામર્થ્યે કરી મુક્તિ પણ પામેછે.

બ્રહ્મભાવ રાઘવ હૃદિ રાખ્ય અવર ભાવ તે સઘલો નાખ્ય ।
મન કલ્પિત ઉપજાવ્યું જેહ નાશવંત નિશ્ચે તાં તેહ
॥ ૧૪ ॥

માટે હે રઘુપતિ ! બ્રહ્મભાવજ હૃદયમાં દૃઢ કરવો, ને પદાર્થની
માવના સરખી ઉપજવા દેવી નહિ, એવી બધી માવના કલ્પના મન-
માંથી કઢાડી નાલવી, કારણકે પદાર્થ માત્ર, સંસાર માત્ર મિથ્યા અને
નાશવત છે, કેમ જે આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ એતો મનનું ઉપજાવે-
છે છે. ✓

કુવિચારિ નાના બુદ્ધ્ય હોય સુવિચારિ ભિન ભાસિ ન
કોય । મરણ સ્વપ્નમાહે તાં જેહ વૃથા જાણજો નિશ્ચે
તેહ ॥ ૧૫ ॥

મિથ્યા પદાર્થોની કલ્પના કરવી એનું નામ કુવિચાર અને બ્રહ્મ
માવ તે સુવિચાર. કુવિચારથી વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉપજેછે, ધૃત્તિ-
ઓ ઉદય પામેછે, મેદજ માસેછે, પણ બ્રહ્મભાવથી કશું મિશ્ર એટલે
બ્રહ્મથી જુદું એવું માસતું નથી, સર્વત્ર અમેદજ અનુભવાયછે, બધાંમા
એકરૂપતા દેલાયછે. મેદ માત્ર લાટો છે, પદાર્થમાં નાના બુદ્ધિ થાયછે

તે ચોટી છે, ત્હેનું દૃષ્ટાન્ત આપેછે કે કોઈ માણસને સ્વપ્ન આવે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ પોતાને મૂંછી જૂંદા પળ એ વાત જાગી ઊઠતાં સોટી ઠરેછે, તેમ પદાર્થકલ્પના સ્વપ્નના અનુભવ જેવી મિથ્યા છે.

એમ વિશ્વ મિથ્યા એ મંન (જ્યમ) રજ્જૂ ભુજંગ મિથ્યા સ્વપ્નં । અતેવ મનનું મિથ્યારૂપ સત્ય સત્ય કહુંછું રઘુ ભૂપ ॥ ૧૬ ॥

એટલે વિશ્વજન મિથ્યા છે એમ માનવું: રજ્જુમાં સર્પકલ્પના મિથ્યા છે, સ્વપ્ન મિથ્યા છે તેમ હવે મનનું મિથ્યા સ્વરૂપ બતાવુંછું, ધર્માર્થ બતાવુંછું તે હે રામ ! શ્રવણ કરો,

મંન નામ તે મળિયે તાત (તેહને) બ્રહ્મદર્શન નોહે સાક્ષાત્
દે (હ) દર્શન હોયે જેહને મંન નામ કહિયે તેહને ॥ ૧૭ ॥

શુદ્ધ ચૈતન્ય જો આત્મા તે સંકલ્પધર્મથી મન એવી સંજ્ઞા પામ્યું ત્યારથી એને સાક્ષાત્ બ્રહ્મદર્શન થતું નથી, એટલે એના સ્વરૂપને જ્ઞાનિ ધાયછે; એને પછી દેહદર્શનજ ધાયછે, દેહ એજ આત્મા ને સર્વસ્વ એમ એ માનેછે.

આત્મબુદ્ધ અનાત્મા વિષે માનુભાવ મન ત્હેને લાગે ।
અવસ્તુને (જો) વસ્તૂ કરિ ગ્રહે સાધુ પુરુષ મન તેહનિ
કહે ॥ ૧૮ ॥

અનાત્મા વિષે એટલે જડ પદાર્થો વિષે આત્મબુદ્ધિ કરે, એટલે

मिथ्या पदार्थोंने सत्य माने त्हेने महात्माओ मन ए नामभी ओळखे-
छे, अवस्तु ने वस्तुरूप मानीने, कहेतां असत्यने सत्य मानी त्हेनुं
ग्रहण करे ते मन एम साधु पुरुषोंनुं कहेवुं छे.

हूं हूं म्हारुं करि जे कोय निश्चै राघव मन तां सोय ।
कल्पे जल्पि दहौं दिश धाय महापुरुष मन तेहनि गाय
॥ ११ ॥

यळी हूं ने म्हारुं कहेनार पण हे राम ! मनज छे, ते नाना
प्रकारनी कल्पना संकल्प करेछे, जल्पे छे एटले मिथ्या भाषण करे-
छे, हर्ष शोकादिने वश थइ उद्गार कहाडेछे ने दशे दिशामा धाय
छे, प्रवर्तैछे, अर्थात् एनी प्रवृत्तिओनी सीमा रहेती नथी. महा-
पुरुषो आधा धर्मवाळाने मन कहेछे.

ब्रह्मविचार हृदयमां धरो मिथ्या भाव सकल परहरो ।
देहभात्र ते मनधी टाल केवल ब्रह्म निरंतर न्याल* ॥ २० ॥

आवुं जे मन त्हेने वश करवानुं मतविछे:—एक ब्रह्मज सत्य
छे ने जगत् मिथ्या छे एज विचार हे राम ! हृदयमा सुदृढ करवो,
एवो ठसावी देवो के पछी बीजा मलीन विचारो प्रवेश करवाज न
पामे. यळी मिथ्याभाव एटछे असत्य पदार्थोंनी कल्पना कर्गवानी
कहाडो नासवी, कारण के ए ब्रह्मविचारगा आडे आवेछे. आ देह
छे तेज हु छुं ने एना सुखदुखयी हूं सुखी दुखी छुं, एना नाशथी

મ્હારું મૃત્યુ યશે એનો અજ્ઞાનવિચાર ટાલ્લી દેવો ને કેવલ બ્રહ્મપ્રતિનિરંતર દાષ્ટિ રાખધી.

બ્રહ્મભાવિ મનનો લય થાય રાઘવ અન્ય નહીં ડપાય ।
સાચો અનુભવ એહનિ જાણ્ય અત્ર સર્વ મિથ્યા પરમાણ્ય
॥ ૨૧ ॥

હે રામ ! બ્રહ્મપાવધીજ મનનો લય યાયછે, બીજું કંઈ સાધન નથી. ચ્હરો અનુભવ એજ છે. કોઈ બીજાં સાધન બતાવશે પણ એથી મન તો મરશે નહિ ને કર્મજાલ માત્ર વધશે; માટે એ બીજાં સાધન મિથ્યા છે એમ માનવું.

વિષયસુખ મલવા યત્નજ કરે મૌનાદિક સાધન તે ધરે ।
દુઃખ ટાલવા કરે ડપાય એકાન્ત રહે તીરથ વનજાય ॥ ૨૨ ॥

મૌનાદિક શારીર તપનાં જે સાધન કરેછે ત્હેમને મન તો ઝંઢી વિષયસુખનીજ તૃષ્ણા મરી મૂકેલીછે. આ સંસારમાં સુખસાધનના અમાલે સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે કોઈ કામ્ય કર્મ આરંભેલે, કોઈ કોઈ સંસારની અનેક પ્રકારની વિટંબનાઓથી કંટાળી ત્હેમાંથી છૂટવાને માટે એકાન્ત સેવેલે, તીર્યાકન કરતા ફરેલે, ને જંગલમાં જઈ મનુષ્યસંસર્ગથી દૂર રહેલે, પણ એવા પુરુષો સંસારથી અને મોક્ષપદ ઉમયથી અદૃશ થાયછે.

[એમ] હેયોપાદે* ઇમ કરિ જેહ હઠબંધન બાંધ્યૂ મન તેહ ।
બ્રહ્મવિચારે બંધન ટલે સુખદુઃખભાવ વધોઈ ગલે ॥ ૨૩ ॥

* હેય ઉપાદાન મૂલ. † મૂલ - સર્વે.

એવી રીતે અસત્ય પદાર્થોના ગ્રહણ ત્યાગથી-મન દૃઢ બંધનમાં પડે છે. આજ એક પદાર્થ પ્રિય લાગ્યો તે સંઘર્ષો, ને કાલ તે અપ્રિય લાગતાં પડતો મૂકી બીજા પ્રિય લાગતા પદાર્થો મેલવવા મનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એને આવી પ્રવૃત્તિઓમાં ક્ષણવાર પણ નિવૃત્તિ મળતી નથી એ દૃઢ બંધનજ છે. પણ જો બ્રહ્મવિચાર મૂકે તો એ બંધન ક્ષણવારમાં સરી પડે ને સુખદુઃખની કલ્પના માત્ર ટલ્લી જાય.

જાં (હાં) લગિ નોહે બ્રહ્મવિચાર તાં (હા) લગિ મન કલ્પે સંસાર । જગતતણો કરતા એ મંન મનનાં કલ્પ્યાં જ્ઞાન્ય ભુવંન ॥ ૨૪ ॥

પણ મન સંસાર અને સંસારના મિથ્યા પદાર્થોની માવના કર્યા કરે ત્યાંસુધી એ બ્રહ્મવિચાર આવવાનો નહિ; કારણકે ફરી પાછું કહું છું કે જગતનો કર્તા મન છે, ને આ જ્ઞાને મુક્ત મનનાં ઉપજાવેલા છે.

મન કલ્પિત લોકો એ જ્ઞાન્ય મંન જીવપુરુષ પ્રમાણ્ય । મનનું કૃત્ય કહીએ કૃત્ય (પણ) મનવિણ દેહનું કૃત્ય અકૃત્ય ॥ ૨૫ ॥

મનના કલ્પેલાજ એ વધા લોક છે એ ઘાત નક્કી જાણવી અને મન એજ જીવ છે એ પણ જાણી લેવું. કર્મ માત્ર મનના છે, એમનો કર્તા મનજ છે. મન ન હોય તો દેહ એકલાનાં કર્મ તો અકર્મ જેવાં છે. આમ ત્યારે કર્મનો કર્તા જે મન તેજ બંધનમાં પડે છે ને મુક્તિની અપેક્ષા પણ એ રીતે મનનેજ રહે છે.

ज्यारे मन निर्वासनि होय (त्यारे) देहकृत्य नव ला-
गे कोय । कारण सबलूं मननुं राम देहनुं नहीं अहीं
कइ काम ॥ २६ ॥

पण एवुं मन निर्वासन थाय एटले एनी विषयवासना टळी जाय
त्यारे देहकृत्य एटले देहना साधनयी करेछां कर्मनुं बंधन पमातुं नयी.
कारणके हे राम ! बंधननुं कारणज मन छे; केमके ए कर्मनो कर्ता
छे: कर्मबंधननी वातमां देहनो जरा पण संबंध नयी.

देह कृत्य एके नव्य करे कशी वासना मन (मांहे)
जो धरे । तो ते नर निश्चे बंधाय पाप पुन्य भोगात्रि
रघुराय ॥ २७ ॥

देह एक पण कर्म करतो नयी ने एना तरफनुं पुरुषने एक
पण बंधन नयी. मन जरा पण वासना संबरे तेम क्षणे पुरुष अवश्य
बंधायछे. कारणके कर्मनुं मूळ वासना छे ने ए रीते बंधन बांधनार
पण वासनाम ठरेछे. आवी रीते बंधनमां पढेलो जीव पछी पापपुण्यनो.
सुखदुःखनो अनुभव करेछे.

दृष्टिपदारथ दीसे जेह तेहनुं कारण चित तां येह ।
जां (हां) लगि ऊमुं होये चित तां (हां) लगि त्रिभुवन
जांणो सत्य ॥ २८ ॥

आ वया दृश्य पदार्थो नभर आंगळ तरी आवेछे तेहेने कारण

मन एटले चित्त छे: चित्त उभुं होय एटले स्थिर, शान्त यइ गळी ग-
 चुं न होय त्यासुधी पुरुषने ए दृष्टिपदार्यो, संसार, ने त्रिमुवन स-
 त्यज भासवानां, एमनुं मायिक स्वरूप समजावानुं नहि.

ज्यारे चित्त क्षय पामे राम । त्यारे विश्वतणूं नहि काम ।
 चित शमवानूं यत्नज करो अवर उपाध्य सदै परहरो
 ॥ २९ ॥

हे राम ! आतुं अनर्थ करवावाळुं चित्त ज्यारे लय पामे त्यारे
 विश्व जेनुं कंह रहेतुं नयी, मोटे चित्तने शमाववानोज यत्न करवो
 ने बीजी बधी जे कर्म-उपाधिओ छे त्हेमनो त्याग करवो; कारणके
 एथी चित्त मरशे नहि ने विश्व उभुं ने उभुं रहेशे.

चित शमवानूं साधन जेह सांभळजो जन कहुंछुं तेह ।
 विषयवासना जां (हां) लगि राम बंधाये तां (लगि)
 ठामो ठाम ॥ ३० ॥

हे श्रोताओ ! ए चित्तनो लय करीदेवानो उपाय बतावुं छुं ते
 ध्यानपूर्वक सांभळो. हे राम ! ज्यां सुधी विषयवासना रहेलीं ते त्यां
 सुधी चित्त ठामोठाम बंधन पामेते.

एकवार श्रोताओनुं लक्ष खेंची उत्तम अधिकांगी रामने सावधान
 कर्याछे.

विषे वासनानो* लय होय जिवनमुक्त कहिये नर सोय ।
 आत्मविवेकें तृष्णा टळे निर्वासन मन ब्रह्ममां भले ॥ ३१ ॥

* मूळ वासना.

વિષયવાધનાનો હય થાય તો પુરુષનાં બંધન છૂટે, તે જીવન-
મુક્ત થાય. વાસના આત્મવિવેકથી ટક્કી જાયછે. જડ શું, પેતન શું,
નાશવંત શું, શાશ્વત શું, એવા એવા વિચાર કરતાં કરતાં આત્મવિવેક
થાયછે, ને વાસના ટક્કી જાયછે; એમ મન એકવાર નિર્વાસન થયું, એ-
ટલે તે બ્રહ્માકાર થાયછે, કારણકે વાસના શમી ગતાં શુદ્ધ ચૈતન્ય
રહેછે ને તે તો બ્રહ્મ છે એમ આપણે પાછલ્લ કહી ગયા.

આત્મવિવેક હૃદયમાં (હાં) ધરો મો [હ] મચ્છર માયા
પરહરો । ઇન્દ્રિ સકલ પાછાં સંવરે અંતર લક્ષ નિરંતર ધરે
॥ ૩૨ ॥

આત્મવિવેક એજ મુરુપ સાધન છે, એમ જાણી ત્યારે એનેન
દબ કરો, ને મોહ, મત્સર ને સંસારની જૂઠી માયાનો ત્યાગ કરી દો.
એ કોઈ કાલે પણ એમની મેલે નહિ છૂટે, માટે એમનો તો ત્યાગન
કરીદો, અને આ ને ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ બ્હેતી મૂકી છે તે પાછી
સંકેલી લ્યો. કાચનો એમ અંગ સંકેલી લેછે તેમ યધીએ ઇન્દ્રિયોને
પાછી સેંધી લ્યો, બંધ રાખો, અને બ્રહ્મ એજ સત્ય છે એ લક્ષ નિરંતર
રાખો; એના એજ વિચારનું પરિશીઠન કરી સ્થેનેન મુદ્દ કરી નાખો.

જગલક્ષણ છે તૃણ તાં જેહ બ્રહ્માગ્નિમાં (હે) હોમીયે તેહ ।
અમ રહિત ચિત્ત જેણે થાય આત્મજ્ઞાન * સંતો તે ગાય
॥ ૩૩ ॥

૧૫ જગત્ જગત્ એવું જે જીવનું લક્ષ્ય છે તે બ્રહ્મ અગ્નિમાં હોમી દો

* મૂલ વિવેક

ઘટલે વિશ્વનો વ્રહ્માજીન લય કરી નાલો. વિશ્વ એ વ્રહ્માજી છે, વ્રહ્માજી સિવાય અન્ય કંઈ નથી એનો વિવેક કરો. ઈથી વ્રહ્માજીને ઘટલે વ્રહ્માજીન ચિત્ત થશે, મનનો પછો પ્રવૃત્તિઓ ને પડશે ને તે વ્રહ્માજીન થઈ જશે. આનંદ નામ સત પુરુષો આત્મવિવેક વહેલે.

નર મન ધારો તીવ્ર વિરાગ કરો વિષય તૃષ્ણાનો ત્યાગ ।
આશા મહા વિશાચી જેહ નિરંતર નરને દુઃખ દે તેહ ॥૩૪ ॥

હે શ્રોતાઓ ! વિવેક વૈરાગ્યાદિ જે સાધન છે તે સાધી લ્યો અને વિષયની તૃષ્ણા માત્રનો પરિત્યાગ કરો, જરા પણ તૃષ્ણાને પાસે આવવા દેશો નહિ, કારણકે એ તૃષ્ણા—આશા એક વિશાચિની જેવી છે ને મનુષ્યોને તે અતિશય દુઃખ દેલે. આશાનો જેમ પાર નથી તેમ મનુષ્યોના દુઃખનો પણ પાર રહેતો નથી.

નિર્મલ નર નારાયણરૂપ તે આશાએ ભિક્ષુક મૂપ ।
જ્યેમ ચંદ્ર અંધે આવર્યો ત્યમ આશાએ વ્રહ્માજીન કર્યો
॥ ૩૫ ॥

પુરુષ સ્વમાત્રે નિર્મલ, નારાયણરૂપ છે સ્થેની રાજેન્દ્રને માલિક બનાવે એના જેવી ચૂરી હાલત આશાએ કરી મૂકી છે—નિષ્પ્રહ વ્રહ્માજીને કગાલ જીવ બનાવી દીધો છે, સદાસર્વદા આનંદ રૂપને દુઃખમાં ડૂબાવી દીધો છે! ત્યારે શું વ્રહ્માજી કરતા આશા વધી? ના, ચંદ્ર જેમ વાદળાથી છવાઈ જાય તેમ વ્રહ્માજી આશાના આવરણે કરી જીવ થયો છે વાદળાથી ચંદ્રના શુદ્ધ સ્વરૂપને હાનિ નથી, એ હાનિ દટાવે છે વાદળ સ્વસ્તી ગયા ઘટલે ચંદ્રપ્રકાશ એનો એજ, તેમ આવરણ સ્વસ્તતા વ્રહ્માજી પ્રકાશે છે, જીવમાત્ર મટી જાય છે.

ઉજવલને મપિ દૂષણ જ્યમ નરને આશા જાણો ત્યમ ।
આશાબંધન મો(હો)ટું જાણ્ય આશા ટલિ પામે નિર્વાણ્ય ।

॥ ૩૬ ॥

કોઈ ઉજલા વસ્ત્રને મેંશનો ઢાઘ પહે ને એ જેમ દૂષણ ગણાય,
તેમ પુરુષને આશા દૂષણરૂપજ છે; વારણકે એની રુદ્ધવૃત્તિને એ
મલીન કમેછે, એને બ્રહ્મનો જોશ વગાવી ઢેડે, માટે સંસારનાં આશા
એજ મ્હોટું બંધન છે. આશા ટલ્લી ગાય તેજ ક્ષણે નિર્વાણ પહેતાં મોક્ષ છે.

આશા બંધન ત્યારે ટલે જ્યારે મન વિવેકાનિ મલે । વિવેક
વિચાર વિરાગાનિ મલી સઘ આશા સઘલ્લી એ ટલી ॥૩૭॥

આશાનું બંધન એમને એમ છૂટવાનું નહિ, એ માટે તો શુદ્ધ વિવેક
યત્રો જોડે; તત્ત્વ શું ને અમત્ય શુ એ વચાર સમજાતું જોડે. ઘલ્લી
એકલો વિવેક કરતા શીક્ષીને પણ મેસી રહે વડ સિલ્હિ નથી; વિવેક-
માંથી પાઝો વૈરાગ્ય ઉપજવો જોડે. અસત્ય પદાર્થને અમત્ય જાણ્યા
એટલે એમાંથી પ્રીતિ ઊઠતી જોડે ને તત્ત્વ વસ્તુ જે કેવલ વ્રજ રહેમાં
મૃત્તિ જોડાવી જોડે. આનેજ વૈરાગ્ય કહેછે. વિવેક ને વૈરાગ્ય મલ્લ્યાં
એટલે આશા ક્ષણ વારમા ટલ્લી અશે.

આશા ટલિ ચિત્ત શુદ્ધજ થાય હપાધિ પદારથ સઘલ્લી
જાય । (તેહને) કદા કિંચિત્ત ઉપજે નહીં કામ જે(હ)જાણે
મિથ્યા રૂપ નામ ॥ ૩૮ ॥

આશા ટલો ગયે ચિત્ત શુદ્ધ થશે ને સંઘરવાના ને તજવાના પદાર્થો અદૃશ થશે, મનમા પણ નહિ વરો; કારણકે પદાર્થોનાં નામ રૂપ તો મિથ્યા છે ને સ્તરી વસ્તુ તો એક વ્રજાન છે; એ સત્ય એકવાર જાણ્યા પછી, નિરોધ ચૈરાગ્યથી સમજ્યા પછી ચિત્તમાં કામવાસના સ્પર્જવાન પામતી નથી.

ધીવેકે ચિત્તનોલય થાય (જ્યમ) ઈંધણ વિણ પાવક શમિ જાય । ચિત્તતૂળું રાવવ એ રૂપ જહાં મલે તાં હા (હોય) તદ્રૂપ ॥ ૩૧ ॥

ધીવેકે ચિત્તનો લય થાય એમ કહ્યું તે શીરિતે ! તો કહેછે કે કાષ્ટ વિના અગ્નિ હોઝાઈ જાય તેમ દૃશ્ય પદાર્થો કાષ્ટ જેવા છે, ત્વેમનો નો ગત સાથે યોગ થાત તો તે અગ્નિની પેઠે મગફી ઉઠે, પણ વિવેક એમનો યોગ થવા દેતો નથી. વઢી હે રત્નપતિ ! ચિત્તનો સ્વમાન એવોછે કે જે વસ્તુ સાથે તે જડ મલે રહેવાન તે તદ્રૂપ થઈ જાયછે, આસક્ત થઈ જાયછે તે કેમે સંસેડચું ચસતું નથી.

ધોરરૂપ જાગૃતિ ચિત્ત થાય દુઃસહ કોણે સહ્યું ન જાય । રત્નપ્રાવસ્થાએ ચિત્ત મૂઠ રાખે પાવક રાખ્યો મૂઠ ॥ ૪૦ ॥

જાગૃત અવસ્થામા ચિત્તનું સ્વરૂપ ધોરરૂપ હોયછે, અતિ દુઃ-
ખી હોયછે, અનેક કંટાળો આપે એવી પ્રવૃત્તિઓ વેટવાની હોયછે.
એનો પાવક, એનું દુઃખ એટલું મધું હોયછે કે તે કોઈથી સહન ન થાય.

स्वप्नावस्थामां चित्त मूढ बनी जायछे, वर्तमानसंसारनुं एने मान सरखुं रहेतुं नथी, ने गखोढीमा जेम अग्नि छूपा रहे तेम ते शमी गयु भणायछे.

सुपुति* विषे शांती थइ रहे मग्न थयो काइ नव लहे ।
अवस्था भोगवे चित सोय उत्पत्ती (स्थिति) लय बलि
बलि होय ॥ ४१ ॥

अवस्था त्रैण रहित जो थाय त्यारे चित तुरिया घर जाय।
तुरिया ए चित्त होये नाश कीजे तुरियानो अभ्यास ॥ ४२ ॥

जागृत स्वप्न अने सुपुति ए जे चित्तनी त्रण अवस्थाओ एमांथी ते
मूक्त थाय त्यारे ते तुरिया कहेतां चौथी अवस्थाने पहोचे. तुरीयामां
चित्तनो संपूर्ण नाश थइ जायछे, ने उपर कहा तेम अवस्थान्तर यहुं
धंध पड़ेछे; माटे तुरीयानी स्थितिने पामवानो यत्न करबो जोइए छे.

तुरियानुं रुप राधव जेह वाणीए न वदाये* तेह । हुं तुं
भाव रहित गुणकर्म तुरिया तणो अलौकिक धर्म ॥ ४३ ॥

तुरीयानु स्वरूप एबु छे के ते वाणीपी वदातुं नथी; वाचाथी ए
पर छे ए दशामा हुं, तुं एवो भेद के गुण, कर्म कंइ रहेता नथी,
एवो एनो अलौकिक धर्म छे.

તુરિયા ચિતને શુદ્ધજ કરે તે (હા) દૃષ્ટાન્ત વસિષ્ઠ
 ઉચ્ચરે । આદે અંતે જલ શુધ કહ્યું મધ્ય મલીન (તે)
 રજે* કારિ થયું ॥ ૪૪ ॥

તુરીયા ચિત્તને શુદ્ધ કરેછે, ને એ અવસ્થા જ્ઞાન દશાની છે.
 એનું શ્રીવસિષ્ઠ દૃષ્ટાન્ત આપેછે. જલ આદિ ને અન્તે શુદ્ધ છે, નિર્મલ-
 જ છે, એટલે એમા જો કંઈ મલીનતા દેખાતી હોય તો તે રજને લીધે છે
 એમ જાણવું.

કતકફલ સ્પર્શે મલ (તે) જાય ત્યારે જલ તે શુદ્ધ કહે-
 વાય । (એમ) તુરિયાને સ્પર્શે જિણિવાર ત્યારે મન
 હોય બ્રહ્માકાર ॥ ૪૫ ॥

મલીન દેખાતા જલમા કતકની મૂકી નાંખીએ એટલે મલતુ
 શોધન થાય ને જલ શુદ્ધ સ્વરૂપે બળાય. એ પ્રમાણે તુરીયાવસ્થા
 થતા મન બ્રહ્માકાર બની રહેછે મન સ્વત. બ્રહ્મજ છે પણ વામનાને
 લીધે મલીનતા પામ્યું છે; એ મલીનતાનો—વાસનાનો ત્યાગ થાય તો અ-
 વશેષ બ્રહ્મજ રહે, મન એવી સંજ્ઞા ન રહે.

તે (હ) કારણ કહ્યું તુજને રામ સેવો સદાય તુરિયા-
 ધામ । જ્યાં લગિ તુરિયા સેવે નહીં ત્યાં લગિ ચિત તે
 ઝમ્મૂ સહી ॥ ૪૬ ॥

માટે હે રામ ! આત્મસ્વરૂપને બોલવાવનારી જે તુરીયા એનું

સેવન કરો, દૃષ્ટ ઉપાસનાથી સેવો, તુરિયાના સેવન વિના મન હોશે
 ઉમું ને ઉમું રહેવાનું, એનો પ્રવૃત્તિઓ એની એ રહેવાની.

ચિત્ત ઉમે ઝમો સંસાર ચિત્ત ઝમે વંધન નિરધાર ।

ચિત્ત સમે સંસાર ન હોય ચિત્ત સમે વંધન નહિ કોય

॥ ૪૭ ॥

ચિત્ત ઉમું રહ્યું એટલે સંસાર ઝમો રહ્યો સમજનો, એની માવના
 દૂર લસવાની નહિ, ને વંધન પણ એનાં એમ રહેતાં; પણ જો ચિત્ત
 શમી જાય તો સંસાર અને વંધન બંનેનો નાશ થઈ જાય, એક પણ
 વંધન ન રહે ને મોક્ષ અનુભવાય.

(જ્યમ) વાયે વૃક્ષપત્ર ચલિ+રામ નિશ્ચલ વાયુએ (પત્ર) તરુ
 ઠામ । (એમ) ચિત્તે દેહનિ હોય પ્રવર્ત્ય ચિત્ત શમતાં
 દેહની (હોય) નિવર્ત્ય ॥ ૪૮ ॥

પવન આવતો હોયડે ત્યારે વૃક્ષની ઢાળીઓ ને પાંદડાં હાલેછે,
 ને તે વંધ રહ્યો હોયડે ત્યારે એ સ્થિર એટલે પોતપોતાને સ્થાને હોય
 છે. એમ મનની પ્રવૃત્તિએ દેહની પ્રવૃત્તિઓ ચાલેછે, ને ચિત્ત નિવૃત્તિ
 પામેછે ત્યારે દેહ પણ નિવૃત્તિ પામેછે, અર્થાત્ કર્મ ચતાં વંધ થાયડે.

ધ્યાનધારણા કરતાં રામ ચંચલ ચિત્ત તે આવે ઠામ ।

કારણ તેહ કહું રઘુવીર ધ્યાનધારણા કરીજે ધીર ॥૪૯॥

ચિત્ત ચંચલ છે માટે તે હાપમાં આવવું, સીંધે વંધાવું બહુ કઠણ-

છે, પગ ધ્યાન અને ધારણાના અભ્યાસથી એ તુરત ઠેકાણે આવી જાય-
ચઢે, પ્રવૃત્તિ કરતું બંધ પડેછે; માટે હે રામ ! ધીર થઈને ધારણાદિ
કરવાં.

ધ્યાનનળાં છે આઠજ અંગ (તે) સમ્યક* પાતકનો
કરિ ભંગ । આસન પ્રાણયમ પ્રત્યાહાર યમનિમધ્યાન
ધારણા સાર ॥ ૫૦ ॥

અષ્ટમું અંગ તે હિં સમાધ્ય એ અનુભવતાં ટલિ સવ
વ્યાધ । અષ્ટાંગયોગ એવાં તાં કહ્યો મન જિતવા યો-
ગીએ ગ્રહ્યો ॥ ૫૧ ॥

અને આઠમું અંગ સમાધિ છે એનો અનુભવ કર્યાથી વ્યાધિમાત્રનો,
દુઃખ માત્રનો નાશ થઈ જાયછે. એ પ્રમાણે અષ્ટાંગ યોગ વતાવ્યો. મ-
હારમાઓએ મન વશ કરાવને ઓર્યેન એને સાધેલો છે.

સકલ અવેગ શરિરનાં જેહ એકાન્ત રહિ સ્થિર કીજે
તેહ । મુક્તિ પામવા એ સાધન પ્રથમે જીતો ચંચલ મં-
ન ॥ ૫૨ ॥

શરીરના વધાએ અવયવોને એકાન્તમાં બેસી સ્થિર કરવાને એ પ્ર-
માણે પ્હેલું અંગ જે આસન તે સાધવું. મન ચંચલ છે માટે એને પ્રથમ
સ્થિર કરી ર્યો, ને મોક્ષપ્રદાતા એવો જે યોગ ત્હેનું સાધન કરો.

स्वइच्छाए विचरे जेह चपल चित्त तां भणिये तेह ।
स्वचित्तने जे वश नव करे (वली) वली ध्यानवार्ता
ऊचरे ॥ ५३ ॥

चित्त स्वेच्छाए करीने पदार्थ कल्पना करेछे, विषय शोधवा
निकलेछे; माटे एने चंचल कह्युंछे. आवा चंचल चित्तने जे वश करी
शकता नथी ने ध्यान उपासनानी मात्र वातो कर्षा करेछे एमनो
पुरुषार्थ मिथ्या छे. शास्त्र वांच्यां, पंडित कहेवाया, ज्ञानी ने वेदान्तीनां
छाप लीघी, बुद्धिविलास करतां बहु आवज्यो पण एकशायी सिद्धि
नथी. एवो वाणीविलास तो जगतने ठगवानो दंभ छे. ने एवा मिथ्या
आडंबरयीज वेदान्तीओ " शुष्क " ने नामे बगोवाया छे.

निर्लज नर ते जांणो सही जे चित्त जितवा समर्थ
नही । ध्यानवारता करि बहु अर्थ पण चित्त जितवा
समि* असमर्थ ॥ ५४ ॥

माटे नानाप्रकारनी ध्यानवार्ता मात्र करी जाणनार पण मनेने
वश राखवानो समय आवतां ने निर्मल यद् जाय छे, विषय प्राप्त यथलो
जोइ मोह पायो जायछे, गळी जायछे, शिथील बिथील यद् जायछे,
एमने तो निर्लज समजवा; कारणके पोताना नीच कर्म करी
लोकोना आगळ डहापण बतावतां तेओने लब्धा प्राप्त यवी जोइए
ते यती नथी.

ते नर निर्लज मूरख राम जेहनुं चित नहि एके ठाम ।
मनने एम करे वश (नर) जेह सकल पदारथ पामे
तेह ॥ ५५ ॥

जे पुरुषनुं चित्त एके ठाम ठरीने रहेतुं नथी, हमेशा ममतुज
रहेछे ते पुरुष पोताना स्वरूपयी अज्ञान रहेछे. पण जे मनने वश
करछे ते पूर्णकाम पायछे, एना बचाए पदार्थो सघाइ जायछे, कारण-
के मोक्षपद पामता धीजा बघानी तृष्णाज जती ग्हेछे.

समस्त देव तणो मन देव (जांणो) राघव कहुं ए अव-
शमेव । सकल अर्थ मन जीते होय । रिद्धि सिद्धि निधि
पामे सोय ॥ ५६ ॥

मन देवमात्रनो देव छे; कारणके ते परब्रह्मस्वरूप छे ए यात
सत्य छे ते हे राम । त्हेमे जाणी ल्यो. मन जीत्यायी अर्थमात्र सिद्ध
पायछे. मन जेणे जीत्युछे एवा पुरुषने रिद्धि सिद्धि ने नवे निधि प्राप्त
पायछे, कारणके मोक्षप्राप्तिमा अर्थ मात्रनी प्राप्ति समाइ जायछे

(जे) मन जीत्या प्रिण साधन करे एक क्लेश ते-
हनि उगरे । ब्रथा कृत्य सकल तेहनूं निश्चल चित
नोहे जेहनूं ॥ ५७ ॥

प्रथम मन जीत्या बगर मुक्ति मळवानुं कोई साधन आदरे,
योगादिनो अभ्यास करे, तो अर्थसिद्धि तो नहिज पाय पण एने

क्लेशज प्राप्त थरो. कारणके जेनुं चित्त निश्चल कहेतां स्थिर नथी
 रहेनुं कृत्य मात्र व्यर्थ जायछे, अम्पास छूटी पडैछे, ने एम निराशाथी
 दुःख पायछे.

निश्चल चित्तनुं कारण एह स्वस्थ थई सांभलजो तेह ।
 बल्लभ वस्तु अपांमे राम जेहनुं चित्त सदा रहे ठाम
 ॥ ५८ ॥

हवे निश्चल चित्तनुं लक्षण शुं छे ते कहंछुं ते हे राम ! त्वस्य
 थई सांभळो. जे पुरुषनुं चित्त सदाए स्थिर रहेछे, ठामनुं ठाम रहे-
 छे, त्हेने कोई प्रिय वस्तुनी प्राप्ति करवानी होती नथी; कारणके
 त्हेनी विषयवात्सना टळी गइ होयछे, ने तेथी कोई पण पदार्थ त्हेने
 प्रिय के प्राप्य लागतो नथी.

स्थीर मन नर होये जेह जिवनमुक्त भणीए तेह ।
 जदपी नर त्रिभुवन जय करे (पण) मनना जय व्यण
 अर्थ न सरे ॥ ५९ ॥

जे पुरुषनुं मन स्थिर पयल्ल छे त्हेने जीवनमुक्त जाणवौ. कोई
 त्रिभुवनने कश करी छे तेम छां त्हेनाथी मन जो न जीतायुं तो एने
 अर्थ सरतो नथी, बेपन छूटतां नथी.

पंडित सुर नां करशो गर्व मन जीते जीत्युं ते सर्व ।
 जां (हां) लगि मननो जय नव होय तां लगि मा-
 यां (पूर्ववत्) सर्व ही कोष ॥ ६० ॥

पंडित हो, देव हो, पण कोये अभिमान करवानुं नथी के मनमां
 शुं जीतवु छे. प्रत्यक्ष कर्मनो त्याग करी बेसशो पण कंइ निष्कर्ष
 थवासे नहि, विषयोने हठ करी नहि भोगवो पण मन तो एमां
 ममत्तुं ने ममत्तुं रहेसो; माटे प्रथम वश करवानुं मन छे तेहेने वश
 करी ल्यो, जीती ल्यो, एटले प्रकृति मात्र वश थइ जशे. मनन जीताय
 त्यां सुखी स्थिति पूर्ववत् ज जाणो लेवी; यम नियमादि पाळवानो आ-
 रंजर कर्यो, ने पाना पुस्तक फेरवी गया. एथे कंइ सधातुं नथी,
 स्थिति बदलाती नथी.

मन जीत्यानुं साधन करो अवर भाव सघलो परहरो । मन
 जयनां साधन जे च्यार सुण राघव ते कहुं निरधार ॥६१॥

माटे बीजो वघो धंघो—उद्योग—अभ्यास पडतो मूकी प्रथम मनने
 वश करवानुं साधन करो. मनना उपर जय मेळववानां चार साधन
 छे ते हे राघव ! हुं कहुंछुं ते श्रवण करो.

प्रथम संतसंगतविपि राग विजुं विषयतृष्णानो त्याग ।
 त्रिजुं अध्यात्मवस्तुविचार चोथुं प्राणायाम निरधार ॥६२॥

संतसमागमनी प्रीति ए प्रथम साधन छे. विषय तृष्णानो त्याग
 बीजुं साधन छे. त्रीजुं साधन अध्यात्मवस्तुविचार ने चोथुं प्राणा-
 याम छे.

करता ए चारनो उपाय थोडे काले मन वश थाय ।
 मन जीत्यानुं फल छे जेह एक चित्त सांभलजो तेह ॥६३॥

ए चोर साधन बड़े थोड़ा बखतमां मन स्थिर थायछे. मन स्थिर
ययानुं, जीतायानुं शुं फल छे ते हवे बतावुंछुं ते हे श्रोताओ! एकाग्र
चित्ते श्रवण करो.

मन जीत्येथि मनोरथ जाय सकल मनोरथ पूरण थाय
जगत सर्व पूरण ब्रह्म जोय भिन्न न भासि क्यवारे कोय
॥ ६४ ॥

मन जीतायुं एटछे मनोरथ जता रहेछे, शमी जायछे; कारणके
पछी यथाए मनोरथ, अभिलाषो पूर्ण थइ जायछे. प्राप्य वस्तुज रहेती
नथी, बधुं जगत धल्यथीज पूर्ण भरेलुं दट्टिए आवेछे, अने कदाचित्त
काइ एक आर्त्तमायी जूठुं भासतुं नथी, बधुंए आत्मरूप वर्तायछे.

वादविवाद रखे करि कोय मनपूरण पूरणता होय ।
कहुं दृष्टान्त तेहनं एक राखो हृदि ए ज्ञानविवेक ॥ ६५ ॥

आ वाक्यमां कोइए वादविवाद करवानो नथी, लेश पण शंका
लाववानी नथी. मन पूर्ण थयुं, ब्रह्माकार बन्युं, एटछे सर्व अर्थनी
सिद्धि थइ गइ एम जाणवुं, प्राप्त वस्तुज न रही; एनुं एक दृष्टान्त
आपुंछुं ए ज्ञानविवेक ग्रहण करो.

उपांन (सहित) चरण छे जेनां राम (तेहने) चर्म
विना ठालो नहि ठाम । (एम) अद्वैतबोध ज्यारे
मन होय त्यारे ब्रह्म निरंतर जोय ॥ ६६ ॥

જોડા પ્હેરીને કોઈ ચાલતું હોય ત્યારે એ જ્યાં પગ મૂકે ત્યાં ચર્મ વિના એને બીજું ન દેખાય, બીજાનો સ્પર્શ ન થાય; તેમ અદ્વૈત-બોધ પામ્યા પછી, મન વ્રત્તરૂપ બન્યા પછી, જ્યાં દ્રષ્ટિ જાય ત્યાં સર્વેત્ર નિરંતર વ્રત્તનાંજ દર્શન થાય, જડ પદાર્થો નજરે ન રહે.

અદ્વૈતભાવ તે મુક્તિ પ્રમાણ્ય દ્વૈતભાવ (તે) દૃઢ બંધન જાણ્ય । દ્વૈત અદ્વૈત તળું રૂપ જેહ નિશ્ચેં નર સાંભલજો તેહ ॥ ૬૭ ॥

અદ્વૈતભાવ એટલે વસ્તુપાત્રનો અભેદ એજ મુક્તિ છે, અને દ્વૈતભાવ કહેતાં ભેદબુદ્ધિ એજ દૃઢ બંધન છે. કારણકે ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી કામક્રોધ, રાગદ્વેષ વધું રહેવાનું, ને સ્નેહેને છડ કરેલા કર્મ જન્મ મરણનેજ આપનાર છે માટે તે બંધન છે. આત્મવત્તા સધાયા પછી રાગ-દ્વેષ રહેતો નથી, વાસનાનેજ લય થઈ જાયછે, એટલે નિષ્કામ બુ-દ્ધિનાં કર્મનું બંધન નથી; બંધન નથી, એટલે જન્મમરણ નથી, મોક્ષજ છે. આવા દ્વૈત અદ્વૈતનું લક્ષણ બતાવુંછું, તે હે શ્રોતાઓ ! અવશ્ય સાંભલો.

દ્વૈતભાવનું લક્ષણ એહ અસત્યને સત્ય માંને તેહ ।
અહંજીવ સંસારી રૂપ માયા મોહિ પામ્યો અંધ કૂપ ॥ ૬૮ ॥

દ્વૈતભાવનું લક્ષણ આવું છે: એવી પુરુષ અસત્ય પદાર્થોને સત્ય માની લેછે, અહંપદને પામી જીવ બનેછે ને તે સંસારમાન તદ્રૂપ થઈ રહેછે. વળી અંધ મનુષ્ય જેમ કૂવામાં જઈ પડેછે તેમ માયાના મોહે કરી તે સંસારરૂપી કૂવામાં નિમગ્ન થઈ જાયછે.

एह भाव जेहनि मन होय दृढ बंधन बांध्युं मन सोय ।
अद्वैतभावनुं लक्षण सार जे त्रे(हे)ता होये भवपार
॥ ६९ ॥

માટે દ્વૈતબુદ્ધિવાળા પુરુષનું મન દૃઢ બંધનથી બંધાયેલું એમ જા-
ણવું. અદ્વૈતમાત્ર પામ્યાથી સંસારરૂપી સમુદ્રની પાર ઉતરાવે, જન્મ-
મરણ મટી જાય છે, મોક્ષ મળે છે; માટે તેનું લક્ષણ કહ્યું છે તે હવે
સાંગઠો.

(તે) બ્રહ્મધિયે નિશ્ચલ થઈ રહે અહંબ્રહ્મ સર્વે બ્રહ્મ કહે ।
ચરાચરે બ્રહ્મ પેલે જેહ દૃઢ મુક્ત જાણો જન તેહ ॥ ૭૦ ॥

અદ્વૈતમાત્રને પામેલો પુરુષ બ્રહ્મમાંજ સ્થિર થઈ રહે છે; હુંજ
બ્રહ્મ છું એવી બુદ્ધિવાળો સર્વત્ર બ્રહ્મ છે એવું વેદે છે. ચર અને અચર એટલે
પદાર્થ માત્રને બ્રહ્મરૂપ જોનારનું મન જન્મમરણના દૃઢ બંધનમાંથી
મુક્ત થયું છે એમ જાણવું.

चित्तने लये लय संसार बलि बलि राखव कहुं निरधार ।
सजाति विजाती हूं तूं [ज्यारे] टलै ब्रह्मभावि निश्चै
चित्त गले ॥ ७१ ॥

ચિત્તનો લય પળે સંસાર લય પામી જાય છે એ સિદ્ધાન્ત હે રા-
મ ! હું પાછો ફરી કહું છું. એથી સજાતીય, વિજાતીય, હું, તું, એવા
ભેદ ટળી જાય છે ને એમ બ્રહ્મમાત્ર પમાયાથી, અદ્વૈત અનુભવ્યાથી
ચિત્ત નિઃસંદેહ ગળી જાય છે, બ્રહ્મરૂપન બની જાય છે.

चित गलतां परब्रह्मज रहे वसिष्ठ राघव प्रत्ये कहे ।
शान्त नित्य अनामय जेह सघळे पूरण व्यापक तेह ॥७२॥

चित गळी जतां ते परब्रह्मरूप यद, रहेछे परब्रह्म शान, नित्य,
अनामय कहेतां निर्मल-विशुद्ध, सर्वत्र पूर्ण अन सर्व व्यापक छे.

(ए) आत्मज्ञान हृदे जेहने ब्रह्मज्ञानि कहीये तेहने ।
ब्रह्मभावे मन ब्रह्ममां भले जन्ममरण संशे स्रवटले ॥७३॥

आहुं अध्यात्मज्ञान जेना हृदयमां मरी मूकयुंछ, तेहने ब्रह्म-
ज्ञानी कहेवो; ब्रह्मभावन पमायाधी मन ब्रह्ममां मळी जायछे अने
जन्ममरणनी शंका मात्र टळी जायछे, मोक्षपद सिद्ध थायछे,

जे जन पाम्यो परमानंद (तेहने) को काले भासे नहि
इंद । तेहनि उपमा शी कहुं राम पाम्यो जेह परम
निजधाम ॥ ७४ ॥

जे पुरुषने परमानंदनी प्राप्ति यदछे तेहने कोई काले बंधन ला-
गहुं नथी. जे पुरुष परम पदने एटले निज स्वरूपने पाम्योछे तेहने
हे राम ! शी उपमा आपुं ! अर्थात् उपमा आपी शकाती नथी;
कारणके एना जेवी बीजी स्थितिज नथी.

तजो प्रमाद धिरज मन धरो मूढपणूं सघलूं परहरो ।
अंतर राखो ए अभ्यास कर जोडी कहि नरहरिदास ॥७५॥

इति श्रीवसिष्ठस्मारगीतायां मनोलय नाम प्रकरणं

चतुर्थम् ॥ ४ ॥

પ્રકરણ ૬.

વાસનોપશમ.

પૂર્વછાયો.

મનનો લય તે વર્ણવ્યો કહું વાસના (લય) તેહ ।
સાવધાન થઈ સાંભલો હવે કહુંછું તેહ ॥ ૧ ॥

સંસારનો લય થાય માટે તેના કારણરૂપ મનનો લય કરવાની વાત સંપૂર્ણ રીતે પાછલા પ્રકરણમાં કહી દીધી; તોપણ જ્યાં સુધી વાસના છે, વિષયની યાવના અંતરમાં ડૂબી મરી મૂકીએ, ત્યાં સુધી મનની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થવાની નહિ. મન મારવું હોય, એને શાન્ત, નિશ્ચલ, ચિદ્રૂપ બનાવી મૂકવું હોય તો પ્રથમ વાસનાની શાન્તિ થવી જોઈએ. પદાર્થને, વિષયને જોતાજ તેમાં મોગવૃદ્ધિ ઉપજી આવે છે ને અંતરની ડૂબી વાસનાને છીંધે આવેજ ગીતાજીમાં કામ કહ્યો છે, અને જાહિ શત્રુદુરામદમ્ કહી એનો નાશ કરવાનું શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ઉપદેશ્યું છે. એજ ઉપદેશ અહીં ગુરુ આપે છે વાસનાનો ઉપશમ કરવો ને એનું સ્વરૂપ જાણવું એ વધુ સૂક્ષ્મ વાત છે. *

* મનુષ્ય સારી પેઠે સાવધાન—અકચિત્ત હોય તોજ એ સૂક્ષ્મ વાત લક્ષમાં આવે, જોઈએ મન ખમવું ન જોઈએ વ્યાજ ચિત્તવૃત્તિઓ પરાવાવી ન જોઈએ, મ દેશદેહે ક હે થોતાઓ ! સાવધાન પડેને આ વાતોપશમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો.

સમ્યક ટલિ નહિ વાસના* એ મન ઝમું થાય† । વિષય વાસના જિણિ ટલે કીજે એહ ઉપાય ॥ ૨ ॥

સંપૂર્ણ રીતે વાસનાનો ત્યાગ ન થાય ત્યાસુધી મન પાછું ઝમું થવાનું, મન ઝમું થયું ત્હેની સાથે સંસાર ને સંસારના વિષયો, ચિન્તાઓ ને દુઃખસુક્ષ્મા સંયોગો પૂર્વજાતનાં ઉમા થવાનાં, માટે વિષય મોગવળાની જે સૂક્ષ્મ વાસના છે ત્હેને ટાળી દો એવું કોઈ સાધન કરો કે તે હમેશને માટે શાન્ત થઈ જાય ચિદ્રૂપને મન બનાવનાર એ વાસનાજ છે, એટલે મનનું એ કારણ છે. માટે સંસારના કારણનું પણ કારણ છે. ત્હેનો ત્યાગ થયો એટલે બનાયાસે બંધન શાન્ત થઈ જવાનું.

જાં લગિ ઝમિ વાસના તાંલગિ મન નિર્ધાર । મન ઝમે હું તું બને હું તું તે સંસાર ॥ ૩ ॥

ઉપરનીજ વાત અહીં કહેછેઃ વાસના ઝમી છે ત્યાં સુધી મન પણ અવશ્ય ઝમું જાણવું, ને મનજ હું તું એવી ભેદ બુદ્ધિ ઉપજાવે છે. આવું દ્વૈત એજ સંસાર, હું તું એવો ભેદ ન હોય તો સંસારની કલ્પના પણ ન સમવે.

બીજ સકલનૂં વાસના ત્રિશ્વ ધાસને હોય । સદ્ય વાસના જિણિ ટલે કીજે સાધન સોય ॥ ૪ ॥

માટે ત્રણ પ્રપંચનું ને ત્રણ ત્રણ દુઃખનુંજ બીજ વાસના છે બીજ-માધી જેમ વૃક્ષ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ અગદિનો વિલક્ષણ રીતે વિસ્તાર

* મૂલ - સમ્યક વાસના ટાળ્યાવિના

† મૂઝા - હોય.

थायछे, तेम वासनामांथी विश्वनो, विश्वना संनेमोनो, ने त्हेना दुःख-
रूप परिणामनो विस्तार थायछे; पाटे तुरतज वासना टळी जाय, बी-
जनोज नाश थाय, एवंज कंइ सत्य साधन करो, बीना प्रयासो मूकीदो,

श्रीरामोवाचः—

कर जोडी राघव कहे (हुं) लागुं मुनिवर पाय । ते
साधन गुरुजी कहो जिणे वासना (सघली) जाय ॥५॥

अर्थ स्पष्ट छे.

श्रीवसिष्ठोवाचः—

स्वात्मविचार धरो चित राम कवण देह कवण हुं* नाम ।
बीज दुष्ट द्रुमनुं तां जेह नाश विचारे पामे तेह ॥ ६॥

वासनाने शमावानुं साधन साधवानुं कह्युं, वासना बीमनेज
पाळी मूकवानुं बताव्युं, पण ते शी रीते ? तो गुरुजी कहेछे के हे राम ।
स्वात्मविचार करो, अर्थात् पोतानाज आत्मानुं स्वरूप विचारो. ते आ-
रीते: हुं एवी जे संज्ञा छे ते कोण ने आ देह कोण ? हुं कहेनारते कंइ
देह मथी. देह तो अवाचक छे, पाटे हुं ते देहपी भिन्न न्यारो छे.
आवा आत्मविचारयी संसाररूपी दुःखरूपी वृक्षनुं बीज जे वासना
त्हेनो नाश थरो.

अहंवासना भणीये जेह संसार वृक्षनुं विज तां तेह ।
ब्रह्मज्ञानि ततक्षण टले ज्यम अग्नी आवरि विज चले
॥ ७ ॥

જે બીજમાંથી સંસાર સ્ફૂરી આવેછે, વિસ્તારથી ફાલી નિકળેછે, એ વાસના તે વીજા કશાની નહિ પણ અહંની છે. હું એવી વ્યક્તિ ડમી થવાથી સંસાર વૃક્ષ ડગી નિકળેછે, માટે ઉપશમ કરવાનો તે અહં-વાસનાનો છે. એ વાસના વીજા કોઈ સાધનથી ટકની નથી, પણ હું તે આત્મા, બ્રહ્મ, એવું સર્વમય જ્ઞાન થવાથી ક્ષણવારમાં ભય પામી જાયછે, ને અગ્નિથી જેમ વૃક્ષવીજનો અંદરનો ગર્ભ સુદ્ધાં એ બઢી જાયછે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાને અહંવાસનાનો અત્યન્ત નાશ યાયછે. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી મન કે સંસાર ડમાં થતાં નથી.

દગ્ધ વીજ ડગે નહિ ડ્યંમ નિર્વાસનિ ચિત જાંળો ત્યંમ ।
નીર્વાસની ચિત જે તાત પૂર્ણ બ્રહ્મતાં તે સાક્ષાત્ ॥ ૮ ॥

બઢી ગયલું વીજ જેમ ડગતું નથી તેમ જે ચિતમાંથી વાસના સઢી ગઈ, ઇડછે જે નિર્વાસન થયું ત્હેમાંથી સંસાર ડપજી આવતો નથી, પણ એ પછી સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમજ થઈ રહેછે; એ રૂપે, તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે માસેછે.

વિચારાદર્શણું જે છે લગ્ન તે ચિદ્રૂપ વિપે છે મગ્ન ।
આધિન વ્યાપે તેહનિ રામ જેહનું મન ધીરય કરિ ઠાંમ
॥ ૯ ॥

વિચારરૂપી દર્પણમાં જે જોઈ રહ્યોછે તે ચિદ્રૂપમાંજ મગ્ન થઈ રહેછે, અર્થાત્ આત્માનું પ્રકટ દર્શન થવાથી એ બ્રહ્મરૂપજ બનેછે. હે રામ ! સ્થિર બુદ્ધિ એ કરીને જેનું મન ઠામ બેઠુંછે ત્હેને આધીન રહી-

નેજ પ્રપંચ પળ તોંછે અર્થાત્ એને કશામાંએ પ્રતિકૂળતા હામતી નથી, મધો વ્યવહાર સરલને સુલ્લરૂપ થઈ રહેછે. કારણકે પરમ મુખ્ય વ્યવહારમાંથી પ્રાપ્ત કરવાનું હોતુ નથી, પણ સ્થેના નિર્વાહમાંજ ને રહેલું છે. કંઈપણ લોભ વિના એનો નિર્વાહ કરતાં આવડવું જોઈએ.

અનેક સુલ્લદુઃસ્વ ઉપજે શમે (પળ) નિશ્ચલ ચિત્ત ચલે નહિ ક્યમે । (જ્યેમ) ચિત્રલતા વાયે નવ્ય ચલે [એમ] અચલ* બુદ્ધ્ય તે વ્રહ્મનાં ભલે ॥ ૧૦ ॥

જે પુરુષની બુદ્ધિ નિશ્ચલ થઈ છે એટલે વ્રહ્મરૂપ બનીછે તે અનેક સુલ્લદુઃસ્વ ઉપજવાથી ને સ્થેમનાં હયથી લોભને પામતી નથી, કશા-થીએ ચલિત પતી નથી. કારણકે એ સુલ્લદુઃસ્વનો પોતે મોક્ષા છે એવું સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ માનતો નથી. સંસારમાં અનેક મનુષ્યો જન્મેછે ને મરેછે, અનેક સારા નહતા સંજોગો બનેછે, કંઈ રાજ્યનાં રાજ્ય સ્વપાયછે, ને સુલ્લહી જાયછે, અનેક શાન્તિ વિગ્રહો ચાલેછે, પણ આપણને જેમ તે સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી તેમ સ્થિરબુદ્ધિવાળા-ને પોતાના નામના સંસારનાં સુલ્લદુઃસ્વની ગણના હાંતી નથી. ચિત્રેલી છતાં વાયુએ કરી ચલિત થતી નથી તેમ અસંગ બુદ્ધિ વ્રહ્માકાર બની રહેછે, વયારેએ ચલતી નથી.

અધ્યાતમ વિદ્યાતત્ત્વો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાન તેહનિ નિર્ધાર । માનુ ભાવ પંડિત વિદ જૈહ વ્રહ્મજ્ઞાન કહે કવિ તેહ ॥ ૧૧ ॥

આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાને જે વિચાર કરવો રહેનું નામ તત્ત્વ-

ज्ञान जाणवुं. महात्माओ, पंडितो, विद्वान पुरुषो, आवा आत्मज्ञानने, तत्त्वज्ञाननेज ब्रह्मज्ञान कहेछे. आनना युगमां शास्त्रोनों, तत्त्वज्ञानना ग्रंथोगो पार रह्यो नथो, पण ए वधा ग्रंथो ते आ लक्षणथी तत्त्वज्ञानना ने शास्त्रना ग्रंथो नथी एवं विवेकी जनोए समजी छेवुं.

दुग्धमां हि माधर्यं छिं ज्यंम ज्ञेय ज्ञानमां जांणो तयंम ।
ज्ञान थको ज्ञे अलगो नथी जो जो वेद पुराणे कथी ॥ १२ ॥

आत्मा मांज परमात्मा रहेछोछे. ज्ञान जे आत्मा रहेमांज ज्ञेय परमात्मा छे. ते कोनी पेठे तो कहेछे के दुधमां मधुरता, मीठाश रहीछे रहेनी पेठे. वेदपुराण आदि ग्रंथो तपासी जो जो, ज्ञेय ने ब्रह्म ते ज्ञान जे आत्मा रहेनाथी फ्यारे पण अलग एठेले भिन्न नथी.

आत्मभाव हृदये जेहनै भिन्न न भासे ते तेहनै सम्यक् ज्ञानविचार छिं* (जेहने) हृदे ज्ञाता ब्रह्म विना नव्य वदे ॥ १३ ॥

आखिल विश्वमां, पदार्थ मात्रमां जेहनी आत्मभावना थएछीछे " आत्मवत् सर्व भूतेषु यः पश्यति " एवं जे समदर्शन पामेछोछे, तेहने पोतानाथी ब्रह्म कंड भिन्न भासतो नथी. हे राम ! जेना हृदयमां सम्यक् एठेले विवेक साथे ज्ञानविचारो मरी मूकयाछे एवा ज्ञाता पुरुष ब्रह्म विना बीजू कंड छ एवं कदापि वदतो नथी.

समदरसी जना कहिये तेह सघले आत्मा जांणे जेह ।

(બ્રહ્મા) વિષ્ણુ રુદ્ર આદિક જે દેવ કૃપા કરે તે અ-
વશ્યમેવ ॥ ૧૪ ॥

સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા સાધુ જન, પવિત્ર પુરુષ વધેય એક
આત્માજ વિલેસેછે, પ્રકાશેછે એમ જાણેછે. એવા પુરુષના ઉપર બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનો તરતજ કૃપા થાયછે; અર્થાત્ એ ત્રિપુટી રૂપ
જે સધિદાનંદ સ્વરૂપ સ્થેનો એને લાભ થાયછે.

બ્રહ્મવિદ તે તમ જાંણો રામ જે ઘટ નહિ થસિ તૃપ્ણા*
કામ । વસ્તુવિચાર હૃદયમાં ગ્રહે સંત બ્રહ્મવિદ તેહનિ
કહે ॥ ૧૫ ॥

હે રામ ! હવે બ્રહ્મવિદ કહેતાં બ્રહ્મને જાણનાર પુરુષ શી રીતે
ઓઝણાય તે સાંમઝો. જે પુરુષને કોઈ પણ જાતની તૃપ્ણા કે કામ ઇટલે
વાસના હોતી નથી, પણ પદાર્થોને અસત્ય જાણી એણે તનેલાછે, એ-
માંથી પોતાની વૃત્તિ ઉઠાવી લીધીછે ને જે કેવલ એકમ વસ્તુનો,
પરબ્રહ્મનો વિચાર હૃદયમાં સંઘેરેછે, સ્થેને સાધુજનો બ્રહ્મવેત્તા કહેછે.

વિશ્વ કવણ ને કવણ હું એહ નિરંતર એમ વિચારે જેહ ।
જગત અસત જાંણે જે રામ વિચારવંત તાં તેહનું નામ
॥ ૧૬ ॥

આ વધું દેખાયછે તે વિશ્વ શું ને હું તે કોણ એવો અહર્નિશ
વિચાર કરી કરીને જગતનું માયિક સ્વરૂપ જે જાણી લેછે ને હું તે

અમર આત્મા છે એવો નિશ્ચય કરે છે ત્હેને હે રામ ! વિચારવંત કહેવો. દુનિયામાં વિચારવંત ને ઢાહ્યા પુરુષો મહુ ગણાય છે, પણ એ વ્યવહાર સ્તોટો છે. જે સત્યાસત્યનો વિચાર કરી ત્હેમનું સ્વરૂપ ઓઢાંચે છે તેજ સ્ત્રોત્રરા વિચારવંત છે, ને યાકીના મૂર્ખ, અજ્ઞાની છે એમ જાણવું.

મુરખપણું વધું* જેહનું ગયું તેણે તત્ત્વ જથારથ લહું ।
વિશ્વ ચરાચર ઇક બ્રહ્મ જોય મિત્ર ન ભાસે તેહનિ કોય
॥ ૧૭ ॥

મૂર્ખપણું ઇટલે અજ્ઞાન, ને તે પોતાના સ્વરૂપનું એ જેનામાંથી વિચારે કરીને જવા પામ્યું છે તે પુરુષે તત્ત્વની યાત યાચર જાણી ઢીઢી છે એમ જાણવું. જે સ્થાવર જંગમ વધાએ વિશ્વને એક બ્રહ્મ સ્વરૂપેન જુએ ત્હેને કર્ણુએ બ્રહ્મથી ને પોતાના આત્માથી મિત્ર માસતું નથી, એ સર્વમાં બ્રહ્મ ને બ્રહ્મમાં સર્વ સમાય છે જુએ.

આત્મબુદ્ધિ હૃદિ જેહનિ નહિ (તેહને) દૈતવાસના
ઉપજે સહી । (જ્યમ) મૃગજલ ને વિદુ જલ નવ્ય
કહે રવિપ્રકાશ જાંણીને રહે ॥ ૧૮ ॥

પણ જેનામા આત્મબુદ્ધિ નથી ત્હેનામાં બ્રહ્મ ને વિશ્વ જૂદાં એવી દૈતવાસના ઇટલે મેદબુદ્ધિ ઉપની આવે છે એ નિઃસંશય છે; પણ સ્વરૂં જોતાં તો આ જે વિશ્વ તે માત્ર માસરૂપ છે. જે જ્ઞાની છે તે મૃગજલને જલ કહેતા નથી, ને ત્હેની પ્રાપ્તિ યાટે દોડતા નથી. કારણક તેઓ એ જાણે છે કે એતો માત્ર સૂર્યના કિરણનો પ્રકાશજ છે. સત્ય ને

ब्रह्म रहना विश्व प्रकाश मात्र छे ने मृगजल तृष्णा छीपववाने कोइ दिवस प्राप्त थतुं नथी तेम सुखनी अपेक्षावाळा जीवने मृगजल नेवा असत्य संसारमाथी सुखना विषय क्यारेए मळता नथी.

(एम) ज्ञानि आत्मबुद्धि हृदि धरे नाना बुध्य सकल परहरे । (जे) सकल निरंतर न्याळे* ब्रह्म ते योगी निश्चल निष्कर्म ॥ १९ ॥

ज्ञानी पुरुष सदाए आत्मबुद्धिज राखी रहेछे, ने नाना बुद्धि एटछे ब्रह्म विश्वने, पदार्थो, पदार्थोने जुदा जुदा मानवानी पृथक् भावना मात्रनो त्याग करेछे जे पुरुष निरंतर बघावने एक ब्रह्मरूपेन न्याळेछे ते परम योगी छे. वळी ते निश्चल छे, क्यारेए ते आत्मबुद्धिपी चलतो नथी ने वस्तुवस्तुमा भेद जोतो नथी. आबो पुरुष खरेखर निष्कर्म छे, जगतना निर्वाह माटे करेछा कर्मनो रहेने स्पर्श थतो नथी.

योगि वासनानो क्षय होय त्यारे चित चिद्रूप ते होय ।
चित चिद्रूप थयूं जिणिवार (तेहनै) उपजी वासना
नहीं लगार ॥ २० ॥

चित्तवृत्तिना निरोधने योग कहेछे. एथी वासनानो लय थइ जायछे. वासना शमी जतां चित्त चिद्रूप कहेतां ब्रह्माकार बनेछे. आबो स्थाति प्राप्त थया पढी फरी कोइ दिवस अहंवासना के विषय-तृष्णा जराये उपजवा पामती नथी.

तजी वासना चित ब्रह्म धरो (पछी) जे इच्छा आवे
ते करो । एम थई वरते रघुराय ते नर कर्म नव बंधाय
॥ २१ ॥

आ प्रमाणे वासनानो त्याग करी ब्रह्ममांज चित्तवृत्ति परोबो,
तछीन थइ जाव, पछी स्वेच्छाए वतो, तो कोइ वाते बाध आवशे
नहि. हे राम ! आवी स्थितिने पामेलो पुरुष रहेने हाये पतां कर्मथी
बंधातो नथी, कारणके निष्काम बुद्धिए करेलां कर्म लोकोपकार ने
प्रबंधना, उपाधिना निर्वाहने माटेज होयछे.

(जेणे) जोग जुगत सत आवे राम देखाडूं तुजने
ते ठाम । साधुमंग सतशास्त्रे करी जोग जुगत ते आवे
खरी ॥ २२ ॥

जे स्थानथी आवो योग प्राप्त करवानी खरी कुंची हाथ आवे
एधुं स्थान हुं रहमने बनावुंछुः संत समागम ज्या यतो होय, ज्या सत्शा-
स्त्रोनुं श्रवण करवा मळे एम होय, त्या अवश्य मवु एवा स्थाने ज-
वायी, समागम छामयी, ने श्रवणथी योग शीखवानी युक्ति जडशे ए
नि संदेह छे.

सतमति रावव सांभल सोय संगति शास्त्र परायण होय*
तेणे (करी) आवे तेहनि ज्ञान (पण बहु) काल
तणूं ना करवूं मान ॥ २३ ॥

હે સત્યમતિ, વિચારવંત રામચંદ્રજી! સાંમઝો, સાધુ સમાગમ અને શાસ્ત્ર શ્રવણના અભ્યાસથી પુરુષને જ્ઞાન થાયછે, વાસના શમાવી આસ્મયોગ પામવાનું શીખાયછે. એમાં વલતની ગણત્રી કરવાનું કઈ કારણ નથી. અનેક જન્મે પણ જે છામ ન પમાય, અમુક વયે જે ઘોઘ ગ્રહણ ન થાય, તે મહાત્મા અને શાસ્ત્રનો પ્રસાદ મળવાથી એક નિમિષમાં મઝી જાયછે.

બ્રહ્મનેષ્ટા બુદ્ધ્ય પામે તેહ એકાગ્ર સત સંગત રહિ જેહ ।
 એકચિત્ત વિણ સિદ્ધિ ન હોય સાચું રાઘવ કહુંછું સો-
 ય ॥ ૨૪ ॥

એક મને, બીજા કોઈ પણ વિષયમાં ચિત્તવૃત્તિને ન જવા દેતાં જે સાધુ પુરુષોના સમાગમમાં રાતદિવસ રહેછે તેનામાં બ્રહ્મનિષ્ઠાનો ઉદય પાયછે, પણ આવો છામ એકચિત્ત થયા વિના મળતો નથી, એ વાત હે રામ ! હું સત્યજ કહુંછું. બ્રહ્મમાં બ્યારે વૃત્તિ પેરોવાય ને તેમાં સિપર થાય ત્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠા આવી કહેવાય.

સાધૂ સંગનું ફલ છે જેહ એકમના સાંમલજો તેહ । સંત
 પુરુષનો કરતા સંગ ભવદુઃખકેરો હોયે ભંગ ॥ ૨૫ ॥

સાધુ સંગનું ફલ ઘણું મોટું છે તે હું બતાવુંછું તે હે શ્રોતાઓ ! એકેચિત્તે સામઝો. સંત પુરુષની સંગતિમાં રહેવાથી આ સંસારના-જન્મમરણના દુઃખનો ભંગ થઈ જાયછે, એનો પાર આવી જાયછે.

તત્ત્વબોધ પાંમી જે સોય (જેને) દેહાદિક સવ જૂઠું

હોય । ભવે ભાવના સધલી ટલે સતસંગે પરમેશ્વર
મલે ॥ ૨૬ ॥

અર્થી તત્ત્વબોધ યાયછે એટલે સત્ય જે આત્મા તે સારી પેઠે ઓ-
ઝણાયછે ને દેહાદિક પ્રપંચ જૂઠો છે એવો નિશ્ચય થઈ જાયછે. આમ
સત્યાસત્યનો નિશ્ચય થયાથી સંસારનો ભાવના માત્ર ટક્કી જાયછે.
સંસાર એવું દ્વિત ઉપજતું નથી, ને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ યાયછે એટલે
મોક્ષ મલેઝેઃ બંધનની અસત્ય કલ્પના, ભ્રાન્તિ તે સ્વર્તી જાયઝે.

સાધન ત્રણ સુણો તે રામ જિર્ણે વાસનાનો ટાલિ
ઠામ । ઉપાજિ હૃદયે આત્મજ્ઞાન (અને) સદ્ય ટલે
દેહાભિમાન ॥ ૨૭ ॥

હે રામ ! મુખ્ય ત્રણ સાધન છે તે હવે કહુંછું તે સામકો. અર્થી
વાસનાનો ઠામ ટક્કી જશે અર્થાત્ વાસનાને રહેવાનું કંઈ સ્થાનજ નહિ
રહે; વક્કી આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થશે ને જે મિથ્યા દેહાભિમાન મવ-
તેછે તે ટક્કી જશે.

કેવલ બ્રહ્મનો કરે દૃઢાવ કેવલ બ્રહ્મ વિર્ષે ફક ભાવ ।
કેવલ બ્રહ્મશું અનુસંધાન તેનું નામ તે આત્મજ્ઞાન ॥૨૮॥

કેવલ એક બ્રહ્મ સિવાય ધીજું કંઈ નથી, વિશ્વ બ્રહ્માદ તે એનાં
ઉપજાવેલાં, એના માસરૂપ ને મિથ્યા છે એવા વિચારને જે પુરુષ દૃઢા-
વ્યા કરે, બ્રહ્મ અને હું આત્મા તે ભિન્ન નથી પણ એકજ છોઈ એવો
જે એકમાત્ર પામે, અને પછી કેવલ બ્રહ્મથીજ અનુસંધાન રાખીને વર્તે
તેને આત્મજ્ઞાન થયું કહેવાય, નહિ તો નહિ.

(જે) બ્રહ્મામૃતનો કરે અહાર વિપવત જાંને એ સંસાર ।
 (જેહને) અજ્ઞાની અમૃત કરિ ભજે જ્ઞાની તે વિપ-
 વત કરિ ત્યજે ॥ ૨૯ ॥

આવું આત્મજ્ઞાન પામીને પછી તે સદૈવ બ્રહ્મસુધાનેજ પીધા
 કરેછે, એની સાથેની એકતામાંજ પરમાનંદ અનુભવેછે, ને આ સંસાર તે
 દૂર જેવો છે એમ જાણી રહેનો તે ત્યાગ કરેછે. અજ્ઞાની જનો મિથ્યા
 સંસારને અમૃત જેવો જાણીને રહેનો મોગ સગ્યા કરેછે પણ જ્ઞાનીઓ
 તો તે વિપનો ભરેલોછે એમ જાણી રહેને તજેછે.

જ્ઞાન અજ્ઞાનનું લક્ષણ જેહ સાંભલજ્યો રઘુપતિ તમ
 તેહ । જ્ઞાન ભાવ હૃદયમાં રાહ્ય અજ્ઞાનપણું તે સઘલું
 નાંહ્ય ॥ ૩૦ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

દૃષ્ટિપદારથ સત્ય કરિ ગ્રહે ધન તન સ્ત્રી પ્રતિ પૂરણ
 (થઈ) રહે । એણે અજ્ઞાને (ઉભો) સંસાર અજ્ઞાને
 બંધન નિરધાર ॥ ૩૧ ॥

આ વધા મિથ્યા દૃષ્ટિ પદારથોને સત્ય માનીને પુરુષ રહેમનું ગ્રહણ
 કરે, વસ્તી દ્રવ્ય, દેહ અને સ્ત્રી એ વિષયોમાં સંપૂર્ણરીતે તल्लीન થઈ
 રહે એનું નામ અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાનથીજ આ સર્વ સંસાર નનરે દીસી
 આવેછે ને મધન પણ એથીજ છે.

(જે) જાણે દષ્ટિપદાર્થ અસત્ય ઘનતન સ્ત્રી સુતવિધિ-
નહિ ચિત્ત । ઉભય દેહ (એણે) જ્ઞાને સુન્ય થાય જ્ઞાને
ભવબંધન તે જાય ॥ ૩૨ ॥

હવે જ્ઞાન એથી ઉલટું છે. દષ્ટિ પદાર્થ અસત્ય છે ત્હેમને પુરુષ
અસત્યજ માનીને વર્તે, એમનો સંગ કરે નહિ, ઘન, તન, સ્ત્રી ને સંતતિ,
એમનામાં જરાદ વાસના રાખે નહિ, કારણકે એ પણ કોઈ સુખને
આપવાશક્તિ નથી પણ પરમ દુઃખરૂપ છે. ત્યારે જ્ઞાન થયું કહેવાય. એથી
શૂન્ય અને સૂક્ષ્મ બંને દેહ શૂન્ય થઈ જાય છે એટલે કર્મનો દોષ લાગતો
નથી, ને તેથી સંસારનું મંબન છૂટી જાય છે.

સત્ય દેહ અસત જ્યમ થાય તે દૃષ્ટાંત સુણો રઘુરાય ।
સજ્યાઝપર પોલ્યો દેહ (અને) સ્વપ્નાવસ્થા ભોગવિ
તેહ ॥ ૩૩ ॥

ભોગ દશે દિશના ભજિ* જેહ જાગા પછિ ના દીસે
તેહ । (એમ) સ્વપ્નદેહ મિથ્યા છે એમ (આ)
જાગૃત દેહ ને જાણો ત્યંમ ॥ ૩૪ ॥

પ્રાકૃત જીવો આ દેહનેજ સત્ય માની ત્હેમાં મમતા યાંધી બેઠા
છે એને હવે અસત્ય શી રીતે ચતાવવો, એનું હે રામ ! હું અહીં એક
દૃષ્ટાન્ત આપું છું તે સાંભળો. દેહ તો સજ્જા ઊપર પોડેલો હોય છે,
પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં તે દશે દિશના ભોગ સજે છે, અર્થાત્ કહિ
કહિ ફરી વળે છે ને વિષયભોગ ભોગવતો જણાય છે, પણ જાગૃત

થતાં એલે. સ્વપ્રમોગ પૂરો થતા એ દેહ ક્યાંએ દેસાતો નથી અર્થાત્
મિથ્યા ઠરેઢે. આ સ્વપ્રદેહની પેઠેજ જાગૃત્ત દેહ ઝહેને આપણે
સ્પૂલ દેહ કહીએછીએ તે પણ મિથ્યા છે, એમ ગાળી લેવું.

અવિદ્યાએ ઝમ્મો સંસાર (અને) વિદ્યાએ હોયે નિસ્તાર ।
વિદ્યાતણું સ્વરૂપ તે સુણો જેહ તણો મહિમા છે ઘણો
॥ ૩૫ ॥

આમ અજ્ઞાન દ્રષ્ટિએ સંસાર સત્ય માસેછે ને જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ
'એનો લય ઘડી જાયછે માટે જ્ઞાન કહેતા જે દિવા સ્તેહું લક્ષણ
સાંપઝો. એનો મહિમા મહુ મ્હોટો છે.

ઉત્તમ તેહ અધમ પરહરે તે દૃષ્ટાન્ત વસિષ્ઠ ઉચ્ચરે ।
સર્વસંગ વિવર્જિત તેહ દેહાત્મ બુદ્ધ્ય છાંડી નર જેહ
॥ ૩૬ ॥

ઉત્તમ પુરુષ છે તે અધમ કહેતાં નીચનો સંગ તજી દેછે. એનું
શુરુ વસિષ્ઠ દૃષ્ટાન્ત આપેઢે. પદાર્થોના સંગથી જે છૂટેલો છે એટલે જે
અસંગ પુરુષ છે તે દેહાત્મબુદ્ધિ એટલે દેહનેજ આત્મા કારી માનવાની
બુદ્ધિનો ત્યાગ કરેછે, કારણકે એ એક દુષ્ટ કલ્પના છે. અસત્ય
જે દેહ સ્તેને સત્ય આત્મા કહેવાય નહિ. ✓

દેહઽભિમાન તજે જે રામ ઉત્તમ પુરુષ તાં તેહનું નામ ।
જિવનમુક્ત તે છે યોર્ગેદ્ર અહંકાર વર્જિત રાજેદ્ર† ॥૩૭॥

દેહનું અભિમાન છોડીદે ને ત્હેને ક્ષણમંગૂર ને અસત્ય માને તેજ પુરુષને ઉત્તમ કહેવો. તેવો પુરુષજં જિવનમુક્ત ને યોગીંદ્ર ણ છે કારણ કે હે રાનેદ્ર ! એ અહંકાર વર્જિત છે. " હુ " એવી એને બુદ્ધિ-જ સ્ફૂરતી નથી.

(જ્યમ) શ્વાન માંસ ગ્રહિ પુષ્કસ જાય (અને) સંત દેશ્વિ તે દૂર પલાય । અહંબુદ્ધ્યથી જે ત્રિગલો રહે વસિષ્ઠ મુક્ત તા તેહની કહે ॥ ૩૮ ॥

કૂતરું ગાંસનો કકડો લઇને રસ્તે જતું હોયછે ત્યારે સાધુ પુરુષો ત્હેને જોઈને દૂર નાસેછે. તેવીજ રીતે અહંવાસનાથી સદૈવ દૂર રહેનાર પુરુષ મુક્ત છે એવું મુરુ વસિષ્ઠ કહેછે. માસના કરતાં પળ અહંબુદ્ધિનો સ્પર્શ અતિ મહાન છે એટલે નિર્મલ પુરુષો એને લાગવા દેતા નથી. થકી ત્હેનો સ્પર્શ એવો છે કે તે એકવાર લાગ્યો તો ફરી પાછી પૂર્વવત્ સ્થિતિ થઈ રહેછે ને સાધન માત્ર નિષ્ફલ જાયછે. ઘણા દિવસનું એકતું કરેલું દ્રવ્ય જેમ અવિચારે કરી એક ક્ષણમાં ગુમાવી બેસાયછે તેમ અતિશ્રમે સંચિત કરેલી સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો એવી મહાન વાસનાથી નાશ થાયછે.

સુણિયે સાધુ પુરુષનાં ચિન્હ એકાગ્ર સદાયે જેનાં મન । શોક તાપ*રહિત દુઃખ તેહ વદ્વાભાવ દ્વેદ ધરિ જેહ ॥ ૩૯ ॥

હવે સાધ પુરુષનાં લક્ષણ કહુંછું તે હે શ્રોતાઓ ! સાંભળો.

એનું મન સદાએ એકાગ્ર રહેલે, પરમાત્મા સાથે અનુમંધાન પાળીને રહેલે. વિષયી પુરુષનું મન જેમ વિષયમાં અર્પણ રીતે તણીન થઈ જાયછે તેવીજ રીતે મહાત્માઓ પરમાત્મમાં તણીન થઈ રહેલે. ક્યારે—
 એ એનું એ નિશ્ચલ મન ચલિત થઈ અન્ય વિષયમાં રાગ પામતું નથી, માટે એને શોક, પરિતાપ અને દુઃખ થતાં નથી; કારણ કે પામર જીવની પેઠે એના હૃદયમાં વિષયમાવના નહિ પણ બ્રહ્મમાવના ભરેલી હોયછે, એ અહોનિશ પરબ્રહ્મનાજ ધ્યાનમાં રત હોયછે.

શાંતિ સ્વભાવનિ જે અનુસરે તાંહાંથી અહંકાર આકળિયે મરે । તે કારણ સૂણો રઘુવીર બ્રહ્મભાવના ધરિયે ધીર ॥ ૪૦ ॥

જે પુરુષ શાન્તિસ્વભાવથી વર્તેછે તેનો અહંકાર એની મેઢે મરી જાયછે. શાન્તિસ્વભાવ એનું નામ કે સંસારમાં અનેક સુખ દુઃખના સંજોગો બની આવે તોપણ મનને જરાએ ઉદ્વેગ થાય નહિ, જરાએ હર્ષ શોક તો તેમાં આવે નહિ, પણ સદા સર્વદા સુખવૃત્તિ-ધીજ વ્યવહારનો નિર્વાહ વાચ, આવો સ્વભાવ હે રાગ ! બ્રહ્મભાવના વિના પ્રાપ્ત થતો નથી, માટે ધીર બની, સ્થિરતા રાખી પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવું, એથી સંસારનો કલેશ, પરિતાપ લાગશે નહિ.

બ્રહ્માદિક અનિ તૃણ પર્યંત સકલ ભૂતવીર્યે સમાચિત્ત ।
 સર્વ નિરંતર ઇક બ્રહ્મ જોય તત્ત્વજ્ઞાની ભળિયે સોય
 ॥ ૪૧ ॥

જે પુરુષ બ્રહ્માદિ લોકોથી લઈને ઠેઠ તૃણ પર્યંત વ્યાપક પદાર્થો-માં સમાચિત્ત પડેલે સમગ્રવૃદ્ધિ રાખી રહે અને સર્વત્ર એ બ્રહ્મનેજ

હમેશાં જૂણ, ઘીજો કંઈ પ્રપંચ ત્હેની દાટિય ન વ્હડે રહેને તત્ત્વજ્ઞાની
કહેવો. તત્ત્વ ઇટલે આત્મા, બ્રહ્મ ત્હેને યથાર્થ જાણે તે તત્ત્વજ્ઞાની.

સ્વસ્થચિત્ત શીતલ જે સદા નિજ લાભે અંતરગત મુદા ।
અહં મમત્વ રહિત જે દેહ ગગનપેરિ નિર્મલ છે તેહ
॥ ૪૨ ॥

જેનું મન સ્વસ્થ- શાન્ત છે, પદાર્થકલ્પના કે સંકલ્પ વિકલ્પ
કરતું નથી તે પુરુષ હમેશાં અતિ શીતલ, શાન્ત રહે છે; કારણ કે
સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી આત્માનું ઓઢણાણ થાય છે. આમ નિજ લાભ કહેતાં
પોતાનું સ્વરૂપ ઓઢણાયાનો લાભ જેને થયો છે ત્હેને અંતરમાં પરમ
આનંદ થઈ રહે છે. એ આનંદનો કોઈ દિવસ મંગ થતો નથી. અહં
મમતા વિનાનો પુરુષ આકાશના જેવો નિર્મલ છે. આકાશને જેમ ધૂલ
ધૂમાઢી વ્હોટતી નથી તે મેઘાદિનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ આત્મજ્ઞાનીને
વ્યવહારકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી.

બ્રહ્મભાવના વિણ રઘુરાય દેહ (આત્મ) ચુધ્ય તે ક્યમે
ન જાય । બ્રહ્મમાવશૂં જો મન મલે અન્ય વાસના
સઘલી ટલે ॥ ૪૩ ॥

હે રામ ! બ્રહ્મભાવના ઇટલે આત્મમનન ક્યારી વિના દેહાત્મ-
બુદ્ધિનો કોઈ પણ ઉપાયે નાશ થતો નથી. સત્ય જે બ્રહ્મ ત્હેમાં વૃત્તિ
एकाग्र ન થાય ત્યાં સુધી તે દેહાદિમાં મમતા રાખીને વર્તે. સત્ય
જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી અસત્ય વસ્તુઓમાં રાગ રહે ને વિષયવાસના
ટાઠી ટલે નહિ; પણ મન જો બ્રહ્માકાર બને, બ્રહ્મનું ચિંતન કરે, ત્હે-

માંજ મઠી જાય તો ઘર્ષાઈ વાસનાઓનો એકદમ છય ધઈ જાય.

સોહં ધ્યાનવિણ આત્મારામ દેહાત્મલુહિ કીજે વહુ-
નામ । સોહં ધ્યાનશૂં જો મન મલે (તો) અન્ય વાસ-
ના સઘલી ટલે ॥ ૪૩ ॥

સોહં એલે સ અહમ્, બ્રહ્મ તે હુંગ. હું પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છું
એવી માવના દૃઢ થયા વિના જીવ નાના પ્રકારે દેહલુહિનાં વિસ્તાર
કરે છે, એલે અસત્ય પદાર્થોમાંજ રાગદ્વેષાદિ રાક્ષી વહા કરેછે.
મોટે મન છે તે સોહંધ્યાનમાં એકાગ્રતા પામે એલે બ્રહ્માવને પામે
તોજ વીની વધી વાસનાઓ ટઠી જાય આવો પાઠાન્તર છે.

તે સદ્ગુરુ તે પંડિત જાંણ જેહ દૃઢાવે બ્રહ્મ નિર્વાણ ।
તે યોગી જ્ઞાની માહંત એક બ્રહ્મ જેહની સિદ્ધાંત ॥૪૪॥

બ્રહ્માવનાને જે દૃઢ કરે તેનેજ સદ્ગુરુ ને પંડિત જાણવો. ગુરુ
પાસે ગયા, સ્નેહનું શરણ શોધ્યું નેં વિષયવાસના જાય નહિ તો તે
પ્રયાસ નકામો સમજવો. વિષયમાંથી વૃત્તી સસે, તે બ્રહ્મ તરફ વળે
ને બ્રહ્મનીજ માવના, બ્રહ્મવિચારજ દૃઢ થાય્ એવું જ્ઞાન યતાવે તે
સદ્ગુરુ ને પંડિત પણ તેજ. પરબ્રહ્મનો સિદ્ધાન્ત યથાર્થ જાણે ને
પુરુષજ યોગી, જ્ઞાની ને મહંત કહેવાય.

તે વૈષ્ણવ તે જાણો સંત કેવલ બ્રહ્મવિધિ જેહનું ચિત્ત ।
તે જીવિત શોભે સંસાર જે ઘટ કેવલ બ્રહ્મવિચાર
॥ ૪૫ ॥

મીના કોઈ પદાર્થમા વૃત્તિ જોડ્યા વિના જે પુરુષ એક કેવલ
 બ્રહ્મામાંન એકાગ્ર ચિત્ત થઈ રહે છે, તેનુંનિર્નર ધ્યાન ધરેછે,
 તેને સ્વરો વૈષ્ણવ ને સંત કહેવો. વેષ તો નકામો છે, માત્ર નાહ
 દર્શન છે: છાપ તિલક ને તુલસીની માઝા એ વેપથી વૈષ્ણવપણું સિદ્ધ
 થતું નથી, ઘોઝા વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી મગવાં ધારણ કર્યાં, ને એક
 આશ્રમનો આશ્રમ મૂકી ઘર ઘરનો આશ્રય લીધો કે વન સેવ્યું એથી
 સંતપણું મિદ્ધ નથી. વૈષ્ણવ ને સંત તો રહેમની અંતર્વૃત્તિથી, બ્રહ્મ
 સંવધી રહેમના વિચારથી, ને અસંગ બુદ્ધિથી તરતજ બળાઈ જાય.
 કેવલ એક બ્રહ્મનોજ વિચાર જેના હૃદયમાં સ્ફુર્ણા કરે છે તેના પુરુ-
 ષનું જીવિત આ સસારે અહો ! ઘન્ય છે.

અંતરગત શીતલ જે જન શીતલતા તેહનિ ત્રિભુવન ।

અંતરગત આતપ્તજ થાય તેહનિ જગ દાવાનલ પ્રાય

॥ ૪૬ ॥

મુલ્લ દુઃખનો આધાર ગતુપ્યની અંતર વૃત્તિ ઉપર છે. જ્ઞેની
 બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે, જ્ઞેની ચિત્તવૃત્તિ શાન્ત છે તેને ત્રિભુવનમાં
 મધે શાન્તિ શાન્તિજ છે, કોઈ યાત, કોઈ પળ સમયે એને કશો ક્ષોભ
 કે ઉદ્વેગ થતો નથી. કયાંય પળ એ પરિતાપને દેખતો નથી; પરંતુ
 જ્ઞેના અંતરમાંન દાહ સઠી રહ્યોછે, જે મહુજ આતપ્ત થઈ રહ્યોછે
 તેને આ સંસાર છે તે દાવાનલ જેવો મહા પરિતાપને ઉપનાયનારો
 થઈ પડેછે. આગ વૃત્તિ ભેદને લીધે એકને જે સુખરૂપ છે તે બીજાને
 પરમ દુઃખનું મરેલું અનુમવમા આવેછે.

જગત સર્વ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ મૂરખ જનને પળ અરિરૂપ* ।
 પંડિતને પરમાનંદ હોય જે સઘળે એકાત્મા જોય ॥૪૭॥

જગત ધણું ભરું જોતાં તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એક બ્રહ્મનોમ
 પ્રકાશ છે, માટે બ્રહ્મ જેમ પરમ આનંદરૂપ છે તેમ જ્ઞાનદાષ્ટિવાળાને
 જગત પણ આનંદરૂપ માસેછે, પરંતુ જે પુરુષ અજ્ઞાની છે, તેને તે
 કાઢ જેવું લાગેછે, પોતાને પદે પદે દુઃખ આપનાર એક મ્હોટા શત્રુ
 જેવું તે માસે છે. સર્વત્ર એક આત્મા છે એવું જોનારને, એકજ આ-
 ત્માનો વધેય અનુભવ કરનાર જે પંડિત જ્ઞાની તેને સર્વત્ર પરમાનંદ
 યાયછે. આમ સત્ય અસત્ય વસ્તુના જ્ઞાનનો મહિમા છે.

જ્વરસાહિત જ્યમ હોયે દેહ ક્ષિરભોજન વિષ માંને
 તેહ । (એમ) અજ્ઞાની છતુ અછતૂ કહે (પળ)
 જ્ઞાની તે જ્યમ છે ત્યમ લહે ॥ ૪૮ ॥

જે પુરુષને જ્વર આગ્યો હોયછે, જ્વરથી જે પીઠાતો હોય
 છે, તેને મન દૂધ खाडતું મોજન ક્ષેર જેવું છે. વાસ્તવિક એ મોજન-
 માં કંઈ વિષ રહ્યું નથી; કારણકે સારી પ્રકૃતિવાળાને તે અમૃત
 તુલ્ય લાગેછે. આમ અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના અજ્ઞાનને છડીને જે છે
 નહિ એવી માવના ઉપજાવેછે, નથી તેને છે એટલે અસત્યને સત્ય
 વહેછે, પણ જ્ઞાનીજન વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીનેજ રહેછે.

વર્ણાશ્રમ કુલનું નથિ કામ વૃદ્ધિ તળો ટાલો છે રામ ।

મૂરખને નાના વુધ્ધ હોય જ્ઞાની સઘલે એકજ જોયા ॥૫૩॥

બ્રહ્મજ્ઞાન થવામાં ઘર્ણ, આશ્રમ, કુલ, કશાનું કામ નથી. બ્રાહ્મણ, દ્વિજ હોય તેજ આત્મજ્ઞાની થાય, વઢી તે સંન્યસ્તદશા-મોજ થાય એવું કંઈ નથી. કુલ અમુલ ત્યાં જોવાનું નથી. બ્રહ્મને બોલણવાં એ એક બુદ્ધિનો ટાલો છે, અર્થાત્ મ્હોટી ઘાત બુદ્ધિની છે. કોઈ પણ ઘર્ણનો, કોઈ પણ આશ્રમનો, નીચ હેંચ કોઈ પણ કુલનો માણસ બુદ્ધિ હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. આ બુદ્ધિ તે વિ-વેકબુદ્ધિ, સાત્ત્વિક બુદ્ધિ, એનાથી પદાર્થસ્વરૂપ જાણ્યા પછી સત્ય વસ્તુનો અનુભવ થાય છે. જે અજ્ઞાની જીવ છે તે સર્વ મેદબુદ્ધિ પામે છે, એની મેદ મરી દાષ્ટિકશામાં એકના અનુભવતી નથી પરંતુ જ્ઞાની જન સર્વત્ર એક બ્રહ્મને જ જુએ છે.

મૂરખપણું સઘલું પરહરો કેવલ જ્ઞાન હૃદયમાં ધરો । વ-લિવાલિ કીજે એ અભ્યાસ કરજોડી કહિ નરહરિદાસ
॥ ૫૦ ॥

માટે જહબુદ્ધિનો, અજ્ઞાનનો અત્યંત ત્યાગ કરો ને કેવલ જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન જ હૃદયમાં ધારણ કરો. બ્રહ્મમાવનાનો જ વઢી વઢી એટલે પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કર્યા કરો. આવા અભ્યાસથી જે અહ વાસના-સંસારવૃક્ષને ફેલાવે છે તેનો નાશ થશે, પરમ ઉપશમ થઈ જશે. બ્રહ્મમાવનાના અભ્યાસ વિના વાસના કોઈ રીતે શમશે નહિ.

इति श्रीवसिष्ठसारगीतायां वासनोपशमनाम पंचम प्र-
करणम् ॥ ५ ॥

प्रकरण ६.

आत्ममनन.

पूर्वशयो.

कह्यो वासना उपशमे हवि कहुं आत्ममनन । ए अनुभव हदि आणवा बलि बलि किजे जतन ॥ १ ॥

असत्य वस्तुने सत्य मानो छेवानुं जे अज्ञान रहेनो त्याग करवानुं अने सत्य वस्तु एक ब्रह्म आत्मा रहेनुं ध्यान ने रहेनो अभ्यास करवानुं पाठ्या प्रकरणना छेछा श्लोकवां बताव्युं. ए ध्यान ने अभ्यासने आत्ममनन कहेंछे ते हवे वासनोपशम कहा पछी हुं. कहेंछुं एनो अनुमन सहज पमाय एको नथी. घणो यत्न, घणो अभ्यास करीए त्यारे आत्मानो अनुभव आवे, माटे बारंवार यत्न कर्या करो, आत्ममनन कर्या करो.

आत्ममनन कीधा विना समि * न (ए) वासना जाय । टाल्याव्युण समि * वासना योगभ्रष्ट जन थाय ॥ २ ॥

कारणके आत्ममनन बिना वासनानो संपूर्ण त्याग यतो नथी. थोडीवार, ज्या मुधी आत्मज्ञाननी बात सामळीए त्यां मुधी पदार्थोनुं

स्वरूप असत्य मासे ने वासना दवाई गाय, 'पण पाछी एनी एज संसारप्रवृत्तिओमां जोडात्तां आत्माणी वात भूडी जवाय एवो मनुष्य स्वभाप छे, एवां मायानो विलक्षण मोह छे, माटे कोई पण कार्यमां कोईपण व्यवहारमां आत्मानुं अनुसंधान रहे माटे रहेनुं सतत ध्यान राख्वा करो. एथी वासना टळी जशे. वासना न टळी तो पुरुष योगभ्रष्ट थायछे: एने पूरेपूरो योग सिद्ध यतो नयी.

जोगभ्रष्ट जे जन थयो (तेहने) कर्मब्रह्म नहि भोग !
शनैः शनैः तजि वासना होये आत्मयोग ॥ ३ ॥

हे राम ! एवी शंका न करवी के पुरुष योगभ्रष्ट थयो एटछे एनां पूर्वनां सुकृतनो नाश थयो के एणं पूर्वे कीबेलो अभ्यास निष्कळ थयो. एवा योगभ्रष्ट पुरुषो कोईपण भोगनी लालसाए कर्म-रंम करता गथी, पण प्रवृत्तिमात्र ब्रह्मनेम अर्पण करीने तेओ रहे छे. एथी वासननो जे अंश पण रही गयो होयछे ते धीमे धीमे नाश पामेछे ने ए रीते ए आत्मयोग पामेछे.

ते माटे मुनिवर कहे कीजे आत्ममनन । सावधान थइ आदरो विलंब न कीजे जंन ॥ ४ ॥

एम छे माटे गुरु कहेछे के हे श्रोताओ ! सदोदित आत्मचित्त्वन कर्या करवुं. ए वातमां विलंब के उपेक्षा न करवी. आज करीशुं, काल करीशुं एम करी मिथ्या कालक्षेप न करवो, परंतु सावधान थइने, एकचित्त थइने आत्ममनन आदरवुं. एकचित्त विना आत्मा-

માં વૃત્તિ સ્થિર થતી નથી ને એક પૂણ્ય વિચાર અનેક દૂષિત વિચારોથી મંદ પડી જાય છે માટે ચિત્તવૃત્તિને ક્ષમાય પણ જવા દેવી નહિ.

કહે વસિષ્ઠ વલી વલી (અને) સુળી એક ચિત્ત રામ !
આત્મમનન જે કો કરે (તેહની) ટલે કામના કામ ॥૫॥

ગુરુ રામચંદ્રજીને ચારંવાર કહેછે કે હે રામ ! એક ચિત્ત થઈ આ રહસ્પત્રની વાત સાંભળો. જે પુરુષ આત્મમનન કરેછે તેના કામનો કામ ઇટલે રહેની અતિ સૂક્ષ્મ અંતર્વાસના ટલો જાયછે.

શ્રીરામોવાચ:—

આત્મમનન ક્યમ કીજિયે (મુજને) કહો સદગુરુ તે મર્મ
મર્મ । વિસદ કરી મુનિવર કહો આત્મમનનનો ધર્મ ॥૬॥

આમ વાસનાનો અત્યંત ત્યાગ કરવા આત્મમનન કરવાનું ગુરુજી. એ કહ્યું પણ તે આત્મમનન તે શી રીતે કરવું ? એમ વિચારી જીવ ગુંચાય નહિ માટે પરમકૃપાલુ શ્રીરામચંદ્રજી ગુરુજીને પ્રશ્ન કરે છે; હે સદગુરુ! આત્મમનન કરવાનું કહોછો તો સ્વરા, ને વાસના શમાવવાનું એજ એક સત્ય સાધન છે એ વાત સ્વરો, પણ અમોરે તે શીરીતે કરવું? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જે આત્મા એનામાં વૃત્તિ શીરીતે સ્થિર કરવી; તે મર્મ અહો ગુરુજી ! બતાવો. આત્મમનન ઇટલે શું ? તેનો હે મુનિવર, સારો વિસ્તાર કરીને વાત સમજાવો. અમ્હારી અરુપબુદ્ધિ આવી સંક્ષેપમાં ચણી વાતનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી.

શ્રી વસિષ્ઠો વાચ ॥

ચોપૈ.

રાઘવ ! સુણજો કહું દૃષ્ટાન્ત (એમ) જાણિ વાસના
કેરો અંત । અહમાત્મા પરમાત્મા રામ આત્મમનન તાં
એહનુ નામ ॥ ૭ ॥

હવે ગુરુજી એનું ઉત્તર આપે છે. હે રાઘવ ! એ વોતે બતાવુંછું તે
સોમઠ્ઠો. એથી વાસનાનો અંત આવી જશે, ફરીથી તે ઉદય નહિ
પામે:-હું જે આત્મા તે પરમાત્મા છું એવી જે માવના ને રહેતુ જે
વિચારે કરી પરિશીલન કર્યા કરવું તેનેનું નામ આત્મમનન.

અન્ય દેહ પેરે જે (દેહ) જોય દેહ સુખે દુઃખે નવ
મો (હો) થ । દેહતણો સાક્ષી છે જેહ આત્મસ્વરુપ તાં
ભણિણ તેહ ॥ ૮ ॥

આ દેહ છે તે અન્યદેહ કહેતાં પારકો છે, મ્હારો નથી, અર્થાત્
મિથ્યા છે, એમ જાણી જે પુરુષ દેહના સુખ દુઃખથી મોહ પામે નહિ,
એટલે દેહના સુખથી હરખ ન પામે ને દુઃખથી શોક ન કરે પરંતુ
અપાવિરૂપ દેહના કર્મનો માત્ર સાક્ષી થઈને રહે, કર્ત્તાપણું પોતે રે
નહિ તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપને પામ્યો છે, એમ જાણવું.

અનંત નિરંજન સુધ અવિનાશ જ્ઞાનત્વરૂપ સ્વયં પર
પ્રકૃતિ પુરુષથકો પર જેહ સોઈ આત્મા ભણિણે

આત્મા અનંત, નિરંજન, શુદ્ધ, અવિનાશી, જ્ઞાનસ્વરૂપ, ને સ્વયંજ્યોતિ છે; વહ્ની પ્રકૃતિ પુરુષથી પણ તે પર રહેલો છે. એવા આત્મા શુદ્ધ પરબ્રહ્મજ છે.

(જે) દેહેન્દ્રિય પ્રવર્તક રામ અલગો થકો કરે (તે) સર્વ કામ । આત્મા સોહં બ્રહ્મ અઘંડ વ્યાપક પૂરણપિંડ મહંડ ॥૧૦ ॥

હે રામ । એને આશરીને દેહેન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ આત્મા એમનો પ્રવર્તક થઈ ત્યાં કર્મ કરે છે પણ તે ન્યારો રહીને. એ નિર્લેપ હોવાથી એને કર્મપ્રવૃત્તિઓનો દોષ લાગતો નથી. આત્મા એ અઘંડ બ્રહ્મ છે, સર્વત્ર સંપૂર્ણ વ્યાપેલો છે, પિંડ અને બ્રહ્માંડે એકજ આત્મા-બ્રહ્મ મેરેલો છે.

બ્રહ્મવિલાસજ જાંખો (આ) સર્ગ (જે) મનબુદ્ધિ
ઈન્દ્રિયાદિક વર્ગ । અસત્ય એ સર્વે તું જાણ નામમાત્ર
સ્થિતિ રહિત પ્રમાણ્ય ॥ ૧૧ ॥

એવા આત્મબ્રહ્મનો વિલાસ તેજ આ વિશ્વ છે. મનબુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાદિક મનુષ્ય એક બ્રહ્મનોજ વિલાસ છે, પણ એ સર્ગ-એ મનબુદ્ધિ આદિક વર્ગ અસત્ય છે એવું નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું; કારણ કે માત્ર એ નામરૂપ છે, વસ્તુગતિએ એ સ્થિતિ રહિત છે, માત્ર પ્રાન્તિવશ થયેલા અજ્ઞાની જીવને તે જોવા માત્ર છે.

પેંડ બ્રહ્માંડ (તે) બ્રહ્મવિલાસ ત્રહો ઉત્પત્તિ ત્રણે સમા

સ । બ્રહ્મરૂપથું બ્રહ્મમા રમે વલિ વલિ ઉપજે વલિવલિ
સમે ॥ ૧૨ ॥

પિંડયી લઈને ઠેઠ બ્રહ્માંડ સુધી મધુનંદ્ર બ્રહ્મ વિલાસજ છે. એ
બ્રહ્મમાંથી ઉપજી આવે છે ને શમી જાયછે—લય પામે છે પણ
બ્રહ્મમાંજ, બ્રહ્મરૂપ થઈ તે બ્રહ્મમાંજ રમે છે. વારંવાર અનેક બ્રહ્માંડો
ઉપજી આવે છે ને વારંવાર લય પામે છે.

બ્રહ્માંડ બ્રહ્મથિ અલગું ન હોય કહે બ્રહ્મવેત્તા હમ સોયા
વિશ્વ સર્વ એ બ્રહ્મપ્રકાશ નહિ નહિ અન્યતણો આભાસ
॥ ૧૩ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

સમ્યક (પેરે) બ્રહ્મ જાણે જેહ અનામય જીવિત
કહિયે તેહ । આપતિ આવે ચલે ન ચિત્ત માનુમાવ તે
કહિયે સંત ॥ ૧૪ ॥

જે પુરુષ વિવેકે કરીને બ્રહ્મને ઓઢલે છે સ્થેનું જીવન અનામય
પટલે કોઈ પણ પ્રકારના રોગ કે મલ વિનાનું છે. એનું ચિત્ત સંતા-
રની કોઈ આપત્તિ આવી પડવાથી ચલિત થતું નથી. એવા પુરુષનેજ
મહાનુમાવ ને સંત કહેવો. જ્ઞાનની વાતો કરે ને પ્રસંગ આવ્યે પ્રાકૃત
જનની પેઠે મોહવશ થઈ જાય તે પુરુષ કંઈ સંત નથી.

જગત મિત્ર સંપત્તમાં કરે સર્વ ભૂતને હિત આચરે ।
ગૂણ દોષ હૃદયાથી ત્યજે આત્મા જાણી સવને ભજે ॥ ૧૫ ॥

મુત્તરૂપ સ્થિતિમાં એવો સંત પુરુષ આત્મા નમતે મિત્ર કરી
છે; કારણકે મૂત માત્રનું એ સદાયે હિતન સાથે છે એટલે એના
પ્રતિ કોઈને વૈરમાત્ર આવતો નથી. વ્યવહારમાં મનુષ્યોના ગુણ દોષને
તે જોતો નથી પણ સર્વે એક આત્મારૂપ છે એમ જાણીને તેમનો
સમાગમ કરે છે, તેમનું આરાધન કરે છે.

શત્રુ મિત્ર નહીં જેહનં સમદરસી કહિયે તેહનં। ભાવા-
ભાવ રહિત જે હોય આત્મારામ તે ભણિયે સોય ॥૧૬॥

આમ જે પુરુષને જગતમાં કોઈ મિત્રે નથી ને કોઈ શત્રુએ નથી
એવી મેદરહિત બુદ્ધિ ઉપજે છે તેને સમદર્શી કહેવો. એ વઢી
ભાવ અને અમાવ રહિત હોય છે, અર્થાત્ રાગ દ્વેષથી મુક્ત હોય છે.
અમુક પ્રિય અને અમુક અપ્રિય એવી એ પુરુષ ભાવના કરતો નથી
મોટેજ તે સ્વરો આત્મજ્ઞાની કહેવાય.

જેનો મહિમા છે અતિ ઘણો રાઘવ સ્વરૂપ તેહનુ સૂણો।
આત્મમનન તો એમજ કરો દેહભાવ સઘલો પરહરો ॥૧૭॥

દેહબુદ્ધિ માત્રનો ત્યાગ કરી દેવો ને એ રીતે એટલે ઉપર
જતાવ્યા પ્રમાણે આત્મમનન કરવું. આત્માના મહિમાનો ધાર નથી
કારણકે તે અનંત છે. હે રાઘવ ! હવે હું એમનું સ્વરૂપ સમજાવું છું તે
સાવધાન થઈ સાંભળો.

ઈહા રહિત જે આત્મારામ જેહનિ નહિ તૃષ્ણાશું કામ।
આત્મા તે જે સદા નિરાશ વિધિ તૃષ્ણાની કરે ન આશ
॥ ૧૮ ॥

હે રામ ! આત્મા સ્વમાત્રે રહિત છે: એને કોઈ વિષયની તૃ-
 ણ્ણા રાહ્યાનું કંઈ કામ નથી. આત્મા સદાએ નિરાશજ છે, એ વિષય
 તૃણાનો વ્યારે પણ આશા કરતો નથી: આત્મા બ્રહ્મરૂપ હોવાથી
 સદા સર્વદા પૂર્ણકામ છે એટલે એને કોઈ પ્રકારનો લાભ પ્રાપ્ત કર-
 વાનો હોતો નથી ને એ રીતે એ નિરાશ એટલે તૃણા રહિત છે.

આકાશવત્ત પૂરણ એક રૂપ માને નહિ હું ભિક્ષુક ભૂષ ।
 સ્વસ્થચિત્ત નિર્મલ અતિ સદા નિજલાભે અંતરગત
 મુદા ॥ ૧૯ ॥

આકાશની પેઠે વળી આત્મા સદાએ પૂર્ણ છે. કોઈની ને કશાની
 પણ અપેક્ષા વગરનો એ રાજેન્દ્ર કદાપિ એવું માનતો નથી કે હું એક
 ભિક્ષુક છું, કે ઘેર ઘેર, સ્થાને સ્થાને, વિષયમુલની તૃણા ગાલી
 યાચના કરવાવાળો છું. આવા આત્માને ઓછાવવાવાળો પુરુષ સ્વસ્થ
 ચિત્ત રહે છે, એનું મન કોઈ વિષયમા મમતું રહેતું નથી, માયાના
 અનિવાર્ય પણ મોહને વશ થતું નથી; અતિ નિર્મલ થઈને તે હમેશાં
 રહે છે. કોઈ માતના કર્મદોષ કે જટલબુદ્ધિના મલને તે અડવા દેતો
 નથી પણ પોતાનું આત્મસ્વરૂપ ઓછાથી અંતરમાં પરમ આનંદ અનુ-
 ભવે છે.

સ્પૃહા ન ઉપજે જેહનિ કસી આત્મદશા રાઘવ છે અસી
 શાન્તિ સ્વભાવ (તા) મળીયે તેહ સદા નિરંતર સ્થિર
 મન જેહ ॥ ૨૦ ॥

હે રાઘવ ! આત્મજ્ઞાનની સ્થિતિ એવી છે કે સ્થેમાં પુરુષને કોઈ

જાતની સ્પૃહા, તૃષ્ણા ઉપજી આવતી નથી. એનું મન હમેશાં 'સ્થિર' જ્ઞાન્ત રહેછે, કોઈ જાતનો સંકલ્પ કરતું નથી; માટે એનામાં સ્વરો જ્ઞાન્તિ સ્વમાવછે એમ કહીએ.

અરૂપ નામ કહિયે તેહનું રૂપવિષે ચિત્ત નહિ જે-
હનું । શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ અરૂપ એહને ન કરે
બંધ ॥ ૨૧ ॥

રૂપ એટલે પદાર્થો, વિશ્વ એનામાં જે પુરુષનું ચિત્ત છય પામતું નથી તે પુરુષને અરૂપ કહેવો. અરૂપ થયલા પુરુષને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પંચવિષયો બંધન કરી શકતા નથી; કારણકે એને કોઈ પ્રકારની વાસના નથી.

ચીરાયૂ કહિયે અવિનાશ પુરુષ પુરાતન સ્વયં પ્રકાશ ।
ચંચલ (સ્વ) ભાવ રહિત જે મન અચલ પુરુષ તે
જાણો જન ॥ ૨૨ ॥

જે મનમાંથી ચંચલતાનો ધર્મ જતો રહ્યો છે એટલે જે મન અચલ બની રહ્યું છે તે તો આત્મા છે ને એ રીતે તે અમર, અવિનાશી, સનાતન અને સ્વયંપ્રકાશ છે.

સ્વરૂપ આત્માનું એ કહ્યું બુદ્ધ્યમાને જે (હે) વૂં મેં
લહ્યું । આત્મરૂપ તે અકલ અપાર વાલિ વાલિ રાઘવ
કહ્યું નિરધાર ॥ ૨૩ ॥

હે રામ ! મહર્ષિઓના પ્રસાદથી ઓઠ્ઠાલેલું એવું ઉપર મમાળે આત્માનું સ્વરૂપ મેં યથાશક્તિ બતાવ્યું. હે રાવવ ! આત્મરૂપ વાચાણ કરી પૂરે પૂરું કહી બતાવાતું નથી એ હું ફરી ફરીને ત્હમને કહું છું; કારણ કે તે અકલ ને અપાર છે. માટે સંક્ષેપમાં રહસ્ય જાણી લેવું.

વલિ આત્માનું વિશેષણ જેહ સાંભલજે રઘુપતિ દ્રવિ તેહ પીદનામ તે કહીએ બ્રહ્મ જે (હ) ને માયા કાલ ન કર્મ ॥ ૨૪ ॥

હવે હે રઘુપતિ ! આત્માનું વિશેષણ કહી બતાવુંછું તે શ્રવણ કરોઃ આત્મા એ ચિત્ શક્તિ છે તે માટે એને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, અને માયા, કાલ અને કર્મ એ ત્રણેમાંથી એને કશાનો બાધ નથી; કારણ આત્મા અવિચ્છિન્ન છે.

આપે આપ સ્વયં પરકાશ સર્વ નિરંતર સર્વાવાસ । તે વિન ઠાલો નહિ કો ઠામ તેહતણાં સર્વે રૂપ નામ ॥ ૨૫ ॥

એને પરમકાશની જરૂર નથી, કારણ કે આત્મા વિશ્વને પ્રકાશવાળો તે સ્વયં પ્રકાશ છે. એ સર્વ નિરંતર ઇટલે સનાતન, શાશ્વત છે ને સર્વત્ર એનો વાસ છે. એક પણ ઠામ આત્મા વિના ઠાલો નથી. એ એક આત્માનાજ આ બધાં રૂપ ને નામ ઇટલે પદાર્થો ને વિશ્વ છે.

પંચભૂત તે કહિયે બ્રહ્મ માનુભાવ તે જાણે મર્મ । બ્રહ્મ ત્રિલોકી તે જાણજો સાચો નિશ્ચે એ આણજો ॥ ૨૬ ॥

આ પંચમૂત સ્થૂળને જઠ કહેવાયછે તોપણ મસ્તુત: તેણે
 ઘણા કહેતાં આત્મા છે;પણ એ અનુમતિ આવશે મહુ કઠળ છે. એ મર્મ,
 એ તેન્ન સહેમ જાણ્યામાં આવતું નથી, માત્ર મહાત્માઓને તે જાણે છે,
 ત્રિલોકનો નાથ એ આત્મ બ્રહ્મ છે એમ જાણવું અને એ સત્ય તિદ્ધા-
 ન્તને દેઢાવવો.

હવેનાં મા(હા) રે માગો ઝમ સમ્યક પેરે જાણ્યો
 બ્રહ્મ । અહંબ્રહ્મ સર્વ બ્રહ્મ જાણ્ય (એ) શ્રુતિવાચક
 નિશ્ચે હૃદિ આણ્ય ॥ ૨૭ ॥

ધર્માર્થ રીતે બ્રહ્મનું ઓઢણાણ ધયાયી હવે મ્હારી ખાન્તિ
 માત્રનો નાશ થયો, ને હું કેવલ એક આત્મારૂપ છું, એવો અનુમતિ
 લાવવો. હું પણ બ્રહ્મ છું ને આ મયું પણ બ્રહ્મ છે એમ જાણવું ને એ
 પ્રમાણે શ્રુતિવાક્યનો અવશ્ય અનુમતિ કરવો.

આત્મસ્વરૂપતણી જે સ્થિતિ એકમનાં સૃષ્ટિયે રઘુપતિ
 સર્વમાંહિં વ્યાપક છે જેહ સર્વાતીત ભળીયે તેહ ॥૨૮॥

હે રઘુપતિ ! હવે આત્મસ્વરૂપનું લક્ષણ કરી પાઠો કહી ગતાયું
 છે તે એક ચિત્તે સાંભળ્યો. આત્મા સર્વમાં, નધીએ વસ્તુઓમાં વ્યાપક છે,
 કશામાંએ આત્મા નથી એમ નથી; તો પણ એ સર્વાતીત એટલે સર્વથી
 અતીત, પર, ન્યારો છે.

આકાશવત આત્મા નિઃસંગ આધાર જાણ્ય એ સર્વેલિંગો
 પ્રત્યક્ષ આત્મા હું પરબ્રહ્મ સમજીલેજ્યો મુલગા મર્મ ॥૨૯॥

- સર્વલિંગ એટલે નષ્ટાદિ વસ્તુમાં રહેલો એક આત્મા, આકાશના જેવો નિઃસંગ છે. અનેક વસ્તુઓમાં રહ્યા છતાં એને એ પદાર્થોના રૂપાન્તરથી કોઈ પ્રકારનો વિકાર કે હાનિ થતી નથી; કારણકે તે અવ્યય અને પૂર્ણ છે. હુંજ પ્રત્યક્ષ. આત્મા હું ને હુંજ પરબ્રહ્મ પણ હું એવો જ્ઞાનાનુભવ પામી, નિશ્ચય કરી રહસ્યની વાત છે તે હે શ્રોતાઓ! સંપૂર્ણ રીતે જાણી રહ્યો કે ફરી કંઈ જાણવાની અપેક્ષાજ ન રહે.

સત્યસ્વરૂપ સદા છે જેહ તેતે હું ને હું તે તેહ । હું વિણ ઠાલો નહિ કો ઠામ સર્વ નિરંતર હું અજરામ ॥૩૦॥

આત્માજ એક સત્ય સ્વરૂપ છે, એના સિવાય બીજુ કોઈ વસ્તુસ્વરૂપ સત્ય નથી ને એ સદા સર્વદા છે છે ને છેજ. એ આત્મારૂપ હું છું ને હું તે આત્મારૂપ છે એ રીતે હું ધગર એકે ઠામ ઠાલો નથી. હુંજ સર્વથા વ્યાપેલો છું, હું સર્વ નિરંતર ને અનન્મ છું. હે રામ ! એ પ્રમાણે વિવેક કરવો, આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ વિસ્તારવો.

ત્રિવિધ પેરિ મેં જોયું કથી હા વિના કે (હે) વા અન્ય નથી । વસિષ્ઠ મળે મેં અથ એ (મ) લહ્યું (જ) વેદાન્ત વેદ ઉપનીષદિ કહ્યું ॥ ૩૦ ॥

હે રામ ! ઘણે પ્રકારે મેં શોધ કરી જોયો પણ બ્રહ્મ વિના બીજી કોઈ વસ્તુ કહેવા માત્ર પણ નથી. આર્વું વેદ ઉપનિષદમાં બતાવેલું જ્ઞાન ગુરુ વસિષ્ઠે શ્રી રામચંદ્રજીને બતાવ્યું ને એ તેમણે ગ્રહણ કર્યું.

જીવનામ (તે) આશ્ચર્યજાણ્ય વસ્તુગતી સવ બ્રહ્મ

પ્રમાણ્ય । અનંત બ્રહ્મસાગર તો સોય જિવલક્ષણ ત્યાં
લહસે હોય ॥ ૩૨ ॥

હે રામ ! “જીવ” એ નામજ આશ્ચર્યરૂપ છે. વસ્તુગતિએ મધું-
એ બ્રહ્મમય છે; એટલે જીવ એવું કંઈ બ્રહ્મથી મિત્ર નથી. જ્ઞાનદાષ્ટિએ
જોતાં અનંત બ્રહ્મ એ એક સાગરરૂપ છે ને જીવનામનો માત્ર એમાંથી
ઉપજેલી લહેર જેવું છે. અર્થાત્ જીવ તે શિવ કે બ્રહ્મ છે.

ઉપજિ સમિં વરતે બ્રહ્મમાંય બ્રહ્મથકી તે અલગું ન થાયા
વસ્તુસ્વભાવ એવો માંનજો સમુદ્ર લે(હે)રિ જેવું જાં-
ળજ્યો ॥ ૩૩ ॥

જીવસ્વ બ્રહ્મમાંથીજ ઉપની આવે છે, વ્યવહાર પણ એને આશ-
રીનેજ કરે છે, ને પાછું લય પણ એમાં પામેછે; પણ ક્યારેય તે
બ્રહ્મથી અલગું-મિત્ર થતું નથી. એટલે વસ્તુસ્વમાથે જોવા જડે
તો જીવ ને બ્રહ્મ એકજ છે ને તેમની એકતાનો નિશ્ચય સમુદ્ર એ
તેની લહરીઓના દષ્ટાન્તો કરીને થાયછે.

સમુદ્ર લે(હે)રિ તે એકજ રૂપ (એમ) જીવ સદા તે
બ્રહ્મસ્વરૂપ । નામમાત્ર તે કહિયે જીવ સર્વ નિરંતર
વ્યાપક શીવ ॥ ૩૪ ॥

સમુદ્રમાંથી ઉપજેલી લહેર ને સમુદ્ર એ એકજ રૂપ છે અર્થાત્
જલ છે, તેમ જીવ તે હમેશાં બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે. સ્વરૂં કહીએ તો જીવ
એ સંજ્ઞા માત્ર છે, ને શિવ એટલે બ્રહ્મ તે સર્વ નિરંતર ને વ્યાપકછે.

વિશ્વવિચિ વ્રહ્મસાગરતળી દટિ અદટિ કહિ થોડી ઘ-
ળી । વિચીનામ તે કલ્પન માત્ર સત્ય કારણ અસત્ય
મૃદપાત્ર ॥ ૩૫ ॥

ઉદે અસ્ત માને જૈ કોય માયામાત્રથિ જાંખે સોય । વૃદ્ધિ
ક્ષય આત્માને નહીં સમુદ્રપેરે પૂરણસહી ॥ ૩૬ ॥

આત્માનો જન્મ દટલે ઉદય થાય છે ને ત્હેનો અસ્ત દટલે
ત્હેનું મરણ થાયછે એવું જો કોઈ બોલે તે માયાવશ છે એમ જાણવું.
અજ્ઞાનને લીધે એ એવી ઉક્તિ કરે છે. અસ્તિથી તે નાશ સુધીના જે
પહેર્મિ તે તો દેહના છે, આત્માના નથી, માટે એને વૃદ્ધિ કે ક્ષય કશું
એ નથી. મરતી ને ઓટ એ સમુદ્રની લહર ને લીછા છે તેમ, ઉપાધિ-
ઓનું રૂપાન્તર થવું, વિશ્વના વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને હય થવાં
એ આત્મવ્રક્ષની એક લહેર ને લીછા છે. બાકી આત્મા તો સમુદ્રની
પેઠે મરપૂર મરેલો છે.

આત્મસ્વરૂપ(ને) અજ્ઞાને રામ પાંખે ઉદે વિશ્વ અશું
નામ । આત્મસ્વરૂપ જાંખો રઘુરાય વિશ્વનામ સહજે
વિલિ જાય ॥ ૩૭ ॥

હે રામ ! આવા આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથીજ જગત એવું નામ
ઉમું થાયછે. હે રઘુરાય ! આત્મસ્વરૂપને એક સત્ય ને અવિનાશી છે
ને વિશ્વનો તો સહજે વિલય થઈ જાયછે, કારણકે તે અસત્ય છે.

ચિદાનંદ અપરોક્ષ સ્વરૂપ સામરાજ્ય ભોગવિ જે મૂપ ।

બ્રહ્મા આંદે કિટ પરીયંતં દેશ્વો* પરગટ શ્રીભંગવંત ॥
૩૮ ॥

આત્મા ચિદાનંદ ને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. પરમ આનંદરૂપ એ
જ્યાં જોઈએ ત્યાં પ્રકટ છે ને આ અનેક બ્રહ્માંદોનું એ રાજેન્દ્ર સામ્રાજ્ય
ભોગવેછે, એનેજ વશ વધાંએ વિશ્વો વર્તેછે. બ્રહ્માથી માંદીને તે કુદ્રમાં
કુદ્ર એ કીટ સુધી જેમાં દાષ્ટિ કરીએ ત્દેમાં એ મગવાન પ્રકટ દેશ્વા-
વેછે તે જુઓ.

અંતરયાંમી સવનો જેહ નિત્યમુક્ત બ્રહ્મ ભણીયે તેહ ।
પ્રત્યક્ષ પેપો ચૈતનરૂપ દેહ દેહ પ્રતિ બ્રહ્મસ્વરૂપ ॥૩૯॥

વહ્લી પ્રાણી માત્રનો અંતરયામી બ્રહ્મ સે નિત્યમુક્ત પુરુષ છે.
ચૈતન્યરૂપે તે વધાયમાં પ્રકટ પ્રકાશે છે, મિત્ર મિત્ર દેશ્વાતા વધાય
દેહોમાં, ઉપાધિઓમાં એકજ બ્રહ્મ સ્વરૂપરમી રહેલું છે.

અકલ નિરંજન ભણીયે જેહ બાહ્યાશ્ર્યંતર વ્યાપક તેહ ।
જાં (હાં) જેવો તાં તેવો રામ નમું નમું નિષ્કલંક તિ
ધાર્મ ॥૪૦॥

ઘટઘટનુ વ્યાપી એ બ્રહ્મસ્વરૂપ અકલ છે, બુદ્ધિના કલ્યામાં
આવે એયું નથી; વહ્લી એ નિરંજન એટલે મલ રહિત છે. દૃશ્ય પદાર્થોની
બહાર ને મોંતર નધેય તે વ્યાપેલું એક રસ મરેલું છે. જ્યાં ત્યાં સર્વજ્ઞ
એ એક રૂપજ છે. આવા નિષ્કલંક બ્રહ્મસ્વરૂપને, આત્મસ્વરૂપને
હું પ્રણામ કરુંછું

सोहं हंस ए आत्मादेव हूं हूं ने नमं' अवश्यमेव । ज-
न हृदि राखो ए अभ्यास करजोडी कहिनरहरिदास॥४१॥

योगमां सोहं हंस कहेछे तेज ए आत्मा प्रमुछे, एटले हूं प्रणाम
पण कोने करूं ? जेने प्रणाम करवा जउंछु ते तो हू छुं, एटले हू
हुंनेज नमस्कार करूंछु !! माटे हे श्रोताओ आवी ! सर्वत्र ब्रह्म-
दृष्टिनोज अभ्यास राखो.

इति श्रीवसिष्ठसारगीतायां आत्ममनननिरूपणं नाम
षष्ठं प्रकरणं ॥ ६ ॥

प्रकरण ७.

शुद्ध निरूपण.

पूर्वछायो. ॥

आत्ममनन निरूपण करी (हवि) शुद्ध निरूपण सार ।
ए अनुभव हृदि राखतां लेपे* नहि संसार ॥ १ ॥

आत्मा शुध चैतन्य सदा (अने) भोगवि नाना भोग
चले स्वरूपथका नहीं (जो) जांणे आत्मजोग॥ २॥

* लेपे- बढ्यो-बधन पमाटे.

આત્મા નિત્ય શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, એ દૃષ્ટારૂપે, ન્યારો રહીને નાના પ્રકારના પદાર્થભોગ ભોગવેછે. આત્મયોગને જાણવાવાળા પુરુષો પોતાના સ્વરૂપથી ચ્છિત થતા નથી. કોઈ પણ કાર્યમાં, ગમે તેવા વ્યવહારમાં તેઓ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ પામતા નથી, પણ એક રંગભૂમિ ઉપર પાત્ર આવી પોતે લીધેલો વેષ ઉદાસ વૃત્તિએ મજબી જાય તેમ તેઓ વ્યવહારકર્મ કરેછે.

ભોગ યોગિ જે ભોગવે તેહનિ બંધ ન હોય । પદ્મપેરિ રહિ વેગલા જિવનમુક્ત તે સોય ॥ ૩ ॥

આમ યોગદૃષ્ટિએ જે સંસારના ભોગ ભોગવેછે તેને કોઈ જાતનું બંધન લાગતું નથી. જલમાં જેમ પદ્મ જલનો સ્પર્શ અનુભવ્યા વિના ન્યારું ને ન્યારું રહેછે તેવી રીતે આત્મયોગી સંસારનાં કર્મ કરતાં, સંસારના વિવિધ ભોગ ભોગવતાં વેગલા ને વેગલા રહેછે; કેમકે તેઓ તો જિવનમુક્ત બની રેહ્યા હોયછે.

ધીચારે વિપેલાઈએ તો તે અમૃત હોય । અણવિચાર જે અનુભવે મરણ પમાડે સોય ॥ ૪ ॥

ભોગ ભોગવ્યાછતાં, કર્મપ્રવૃત્તિઓ કર્યા છતાં, આત્મ યોગીને બંધન કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી તેનું અહીં દૃષ્ટાંત આપેછે. વિપે જેવી વસ્તુને પણ જો વિચારથી લાઈએ તો તે અમૃત, તુલ્ય બની ગુણ આપેછે, પરંતુ અણવિચાર એટલે વિપેને જેવુંછે તેવુંને તેવું જો લાવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય મૃત્યુ થાય છે. માટે વિચાર મુખ્ય છે. કર્મો ને ભોગ તો એના એજ પણ આત્મયોગીને તેમનું બંધન ન લાગતાં ઝલટા પરમાનેંદ મળેછે, ને અજ્ઞાની બીજ ને પરમદુઃખનું કારણ પડ પડેછે.

પ્રીછાને સહું પાધરું(અને)અણપ્રીછાને બ્રહ્માડ ।

પ્રીછાને કાં(૬) એ નથી અણપ્રીછાને મંડ* ॥ ૫ ॥

પ્રીછાને એટલે બ્રહ્મ જેણે પીછાન્યું ત્હેને-જ્ઞાનીને વધુંએ સુતર છે, અતુકૂલ છે, પણ અણપ્રીછાને કહેતાં અજ્ઞાનીને મન જૂઝ વાત પણ એક મહાન્ બ્રહ્માડ જેવી વસતી લાગે છે. જ્ઞાનીને કોઈ વાતનું કંઈ હોતું નથી, પરંતુ અજ્ઞાની જનોને સંસારનો નિર્વાહ કરવો તે એક જાતની માથાકૂટ લાગે છે.

શ્રી રામોવાચ ॥

અદૃષ્ટિ તે ઇટી વને દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ થાય । મુનિવર તે મુ-
જને કહો જ્યમ છે ત્યમ પ્રીછાય ॥ ૬ ॥

શ્રી રામચંદ્રજી પૂછે છે; હે મુનિવર! જે વસ્તુ જોવા અનુમવવામાં આવતી નથી તે પ્રત્યક્ષ થાય અને જે આ દૃશ્ય પદાર્થો નજર આગલ તરી આવે છે તે અદૃશ્ય થાય, મનમાંથી સ્વસી જાય એવો કોઈક ઉપાય હાને બતાવો કે જેથી વસ્તુગતિ યથાર્થ એટલે જેવી છે તેવી પીછાનવામાં આવે.

પ્રીછ ન આવે જાં(હાં)લગી તાં (હાં) લગિ સંશય હોય ।
સંશયિને તે સુખ નહી કલ્પે જલ્પે સોય ॥ ૭ ॥

જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું-આત્માનું ઓઝલાણ પડ્યું નથી ત્યાં સુધી મનુષ્યને પોતાના કલ્યાણ વિષયે સંશય ઉપજ્યા કરે છે. જેને સંશય

रूपजे छे तेहेने क्यारे पण सुख अनुभववामां आवतुं नयीं, "संशया-
त्मा धिनश्यति" एवं कृष्ण परमात्माए अर्जून प्रत्ये जे वचन कहा-
वचुं छे ते सत्य छे. संशयमा पढेलो माणस नाना प्रकारनी कल्पना
मे चिंतन कर्या करे छे.

बंध कल्पनानो टले (अने) भांजे सब संदेह । आ-
त्मा आनंदपद रमे अनुभव कहो मुज तेह ॥ ८ ॥

मोटे हे पुनि । कल्पनाज उठवी बंध थई जाय एटले कल्प-
नानुं बंधन छूटी जाय, अने आन्ति, संशय मात्रनो मंग थई जाय,
अने परमानंदनो जीव अनुभव करे एवी कोई ज्ञानवार्ता कृपा करी-
नें कही बतावो.

श्री वसिष्ठोवाच ॥

भणे वसिष्ठ सुणो मत राम आत्मा चैतन्य पूरण काम ।
एह भाव अंतरगति धरो व्यवहार सुखे ए पेरे करो ॥ ९ ॥

एनुं उत्तर आपतां वसिष्ठजी कहे छे हे राम । खरेखरा अनु-
मयनी बात कहुं छुं ते श्रवण करो. आत्मचैतन्य तो पूर्ण काम छे:
एने कोई फलभोगनी सृष्टा के अपेक्षा नथी. ए सत्यने अंतरमां
दृढावीने लोक व्यवहार करता आन्या होय तेम करो एही कोई
जातनो बाध नथी.

देहधर्म संसारनुं काम उद्यम सकल करो इम राम ।
लोकबाह्यकृत सफलं करो हृदयको उद्यम परहरो
॥ १० ॥

દેહના નિર્વાહનાં અને સંસારવ્યવહારનાં કામ એ બધાં ઉદ્યમ એ પ્રકારે એટલે હું આત્મારૂપ રહેને કશાનીય તૃષ્ણા નથી એમ માની કર્યાં કરો, લાકને બતાવવાના, જોવાના બહારના કાર્ય બધાં કરો, પણ કોઈપણ કર્માર્મની ચાન હૃદયને સામઝવા દેવી નહિ. કોઈ જાતનો ઉદ્યમ કે પ્રવચપ્રવૃત્તિ છેજ નહિ એમ ધારીને વિહિત માર્ગે ઉદ્યમ કરવો, પણ રહેને અંતરમા વસવા દેવો નહિ, હૃદયથી એનો ત્યાગ કરીને બેસવું.

एणिपेरि* કર્મ કરેજન જેહ નિશ્ચય જાંણ અકર્તા તેહ ।
લોકદ્વષ્ટિ કર્તા તે સહી (પણ) વસ્તુગતી કર્તા તે
નહી ॥ ૧૧ ॥

એવી રીતે જે પુરુષ કર્મ આચરેછે તે હે રામ ! સ્ત્રોત્રો અ-
કર્તા છે, કેમ જે, વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી એ કર્મનું કર્તૃત્વ ને
મોઝ્તુત્તર માથે છેનો નથી. લોકદ્વષ્ટિએ તે કર્મનો કર્તા છે એમ
જણાય પણ વસ્તુગતિએ તે કર્તા નથી; કેમકે કર્મની વાસનાને તે
તની બેઠેલો છે.

देहाभिमान मनथी परहरो (अने) लोकमांहि एमज
वीचरो । अभीमान रहित नर जेह निश्चे निष्कर्म जाणो
तेह ॥ १२ ॥

મોટે દેહાભિમાનન મનથી કહાડી નાખવું, કોઈપણ કર્મનું હું
નિમિત્ત છું, અમુક કર્મ તો હું કરું એવી યુદ્ધિ કદાપિ પારણ

करती नहि. एही स्थितिने पाणी पछी लोकव्यवहार करो. लोकव्यवहार तो अवश्य करवो जोइए, केमके ए विना वर्ण अने आश्रमनी व्यवस्था रहे नहि. पोताने कोईपण भोगनी वासना न होय तो पण लोकसंग्रहने अर्थे लोकोपकार सघाय ते माटे कर्म तो अवश्य करवां जोईए. देहाभिमान विनानो जे पुरुष छे त्हेने एवां कर्मनुं बंधन नथी, केमके खरून् जोतां ते निष्कर्म छे: फलसंधि विनानो छे.

कर्मबंध तेहनि नां करे लोकमांहि एमज वीचरे ।
हृदेथकी आशा सत्र खो (हो)य विषयविकार न व्या-
पे कोय. ॥ १३ ॥

एही रीते लोकमां विचरता पुरुषने हे श्रोताओ ! कर्म बांधतां नथी, कारण आशा तृष्णानो हृदयथी अत्यन्त त्याग थइ गया पछी कोई जातनो विषयविकार थतो नथी, कोई प्रकारनी भोगबुद्धि उपजती नथी, माटे फलतृष्णा राख्या विना कर्म करवानो पेतानो अधिकार जाणी जे कर्म करेछे त्हेने कंइपण दोषाश्रय होतो नथी.

रागद्वेष उभय परहरे रहित वासना ते कृत् करे । लो-
कमांहि एमज वीचरो समाचार उद्यम सत्र करो ॥१४॥

एवो पुरुष कर्म करतां रागद्वेष धरतो नथी, पण त्हेमनो त्याग करी खरेखरो निर्वासन थइ ते कर्ममां जोडायछे, माटे त्हेने कर्मदोष के बंधन लागतुं नथी. हे श्रोताओ ! एहीज रीते लोकमा, संसारमा विचारवु, कशुंए तजवानुं नथी. कर्मप्रवाह कोईथी बंध थतो

नयी कर्म अवश्य थवानाज माटे निर्वासन थइ व्यवहार उद्यम बधुंए
करो, बंधननुं मय राखी कर्म तजी बेसवानी बुद्धि न करशो.

पुरण दृष्टि अवलंबो तात विषयभोगनीं करिश न वात ।
हृदे स्थिर राखो शुध वैराग्य संसारभोगनो* कीजे
त्याग ॥ १५ ॥

हे माई ! सदाए पूर्ण दृष्टि राखीने रहेवुं. पूर्णदृष्टि एट्ळे
हुं सर्वकामपूर्ण छुं, पारितुप्त छुं, चारे कोई पण विषयनी तृष्णा
नयी एवा आत्मज्ञानने आशरीने रहेवुं, परतु क्यारे पण विषय-
भोग भोगववानी बुद्धि धरवी नहि, शुद्ध वैराग्यने हृदयमा दृढ क-
रीने मनयीज भोगविलासनो त्याग करी देवो. विषयनी यत्किंचित्
अपेक्षा धरवी नहि.

स्वस्थ चित्त होये जेहनूं जिवनमुक्त नामज तेहनूं ।
एम लोकमां विचरे जेह कर्मे बंधाये नहि तेह ॥१६॥

विषय तृष्णाविनानुं एट्ळे जे पुरुषनुं मन स्वस्थ, आत्मरूप
बनेलुं होयळे ते पुरुष खरेखरो जीवनमुक्त छे. ए पेरे एट्ळे, स्व-
स्थचित्ते जे लोकव्यवहार करेळे ते कर्मधी बंधातो नयी.

सुण राघव उत्तम उपदेश जेणे टलि संसारकलेश । ते
कल कहुं तमनें रघुवीर एक मना सुणज्यो ते धीर ॥१७॥

हे राघव ! परम ज्ञाननी वात हवे कहुंछुं ते श्रवण करो-संसार-

નો ક્લેશ ટળી માય, જન્મમરણ ફરી ફરીને અનુભવવું ન પડે એ
કલા-સાધન હું ત્હમને વતાવુંતું તે હે ધીર ! એકમના થઈને સાંમઠો.

એક આત્મા અકલ અરૂપ અંતરગત્ય સમરે તે ભૂપ ।
બાહ્યર નાના રૂપ તે જોય ચિદવિલાસ માનીજે સોય
॥ ૧૮ ॥

આત્મા અકલ, અદ્વિત ને અરૂપ છે. એના બાહ્યદર્શનનો વિચાર
ન કરતા એની અંતરગતિ ઇટલે એના શુદ્ધ સ્વરૂપનો જે વિચાર કરે
છે તે એક રાજેન્દ્ર જેવો છે, એને વશ વધું જગત્ વર્તે છે. આત્મા એક
ને નિત્ય શુદ્ધ છે તો પણ બાહ્યદષ્ટિએ તે નાનારૂપ ઇટલે ભિન્ન ભિન્ન
રૂપધારી રહેલો જણાય છે. આવી ભિન્નતા જે જોવામાં આવે છે તે
એક ચિદ્ કહેતાં ચૈતન્યનોજ વિલાસ છે, ત્રીજું કંઈ નથી.

હૃદયે રાખો આત્મજ્ઞાન કરજો સઘલે દૃષ્ટિ સમાન ।
બાહર જડ મુકવત તે હોય વૃદ્ધ કરે તે કરજો સોય
॥ ૧૯ ॥

ત્યારે હૃદયમાં નિરંતર આત્મજ્ઞાનજ મરી નાસવું, આત્મજ્ઞાનનાજ
વિચારો સદોદિત કરવા અને સર્વત્ર સમદષ્ટિ કરવી. સમદષ્ટિવાળો
પુરુષ જાણે બહેરો, જડ ને મુંગો હોય તેમ ત્હેની આસપાસ ચાલતા
પ્રપંચમાં તે જરાય માગ લેતો નથી એવું વૃદ્ધ પુરુષોનું કહેવું છે, ને ત્હમારે
પણ તેમજ વર્તવું. જે વ્યવહારથી કાર્ય નથી રહેમાં ચિત્ત ઘાલવાથી
બુદ્ધિમેદ્ધ પમાપડે ને રાગદેવ ઉપજો આવે છે.

અંતરથી કરજો સવ ત્યાગ ધરજો તીવ્ર જ્ઞાનવિરાગ ।
 વહિ-સંગિ (હોય) આસક્તીવાન રાજભોગ ભોગવિ
 ગ્રહિ માન ॥ ૨૦ ॥

અંતરથીજ વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી નાશજો અને તીવ્ર જ્ઞાન
 વૈરાગ્યને ધારણ કરજો. બહારથી એટલે લોકદ્રષ્ટિએ જે પદાર્થોનો
 સગ ને આસક્તિ રહેશે તેહની જરાપણ ચિંતા નથી. અંતરથી ત્યાગ
 કર્યા પછી આ વશ રાજ્યસુખ નિરાતે ભોગવો પણ એથી વધન
 પ્રાપ્ત થશે નહિ.

એમ લોકમાં વિચરે જેહ નર સર્વજ્ઞ ભળીયે તેહ । જિ-
 વનમુક્ત તાં તે નિર્ધાર વાલિ અવગ્રોધ કહું સુણ સાર
 ॥ ૨૧ ॥

એવી રીતે જગત્માં ષર્ત્તનાર પુરુષ સર્વજ્ઞ છે. જેણે દ્રવ્ય ઓઢણ્યો
 તેહને પછી વંદે પણ જાણવાનું બાકી ન રહ્યું. બ્રહ્મજ્ઞાનમાજ વધાએ
 જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ થઈ ગઈ. વળી તે પુરુષ જીવનમુક્ત છે, કારણ
 કે કર્મ નિષ્કર્મ જાણી છૂટ્તું વ્યવહાર કરતા એને કોઈ પણ પ્રકારનું
 બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી જ્ઞાનાનુભવની વાત કહું તે હે રઘુપતિ !
 શ્રવણ કરો.

વિશુદ્ધ ધ્યાન તાં તેહનું નામ (જે) સઘલે પેચે (એક)
 આત્મારામ । સજાતિ વિજાતિ સ્વપર નહિ ભેદ આત્મ-
 જ્ઞાન એ જાણો વેદ ॥ ૨૨ ॥

પુરુષ ત્યારે સર્વત્ર એકજ આત્માનો અનુભવ પામે, એક આત્મા
 બ્રહ્મ વિના બીજો કશો પ્રપંચ એની દૃષ્ટિએ ચ્હડે નહિ ત્યારે તેને
 વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય. વિશુદ્ધ જ્ઞાન એટલે વિજ્ઞાન, જ્ઞાના-
 નુભવ. આત્માજ એક સત્ય છે ને જગત મિથ્યા છે એટલું માત્ર જાણું
 એટલે વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે અનુભવ શામ્યા વિના
 બદ્ધતારૂપી મઝ જતો નથી, માંડે મત્ય વચ્ચુનો અનુભવ થાય, આત્મા
 સર્વત્ર દેશાય-મગદ દેશાય ત્યારે વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય.
 પછી જાતિ વિનાતિનો પોતા, પારકાનો ભેદ રહેતો નથી, કારણ કે
 બ્રહ્માર્માંજ સર્વમયતા આવી રહી છે. આત્મજ્ઞાન એમ સ્વરૂપ જ્ઞાન છે. ૮

નિશ્ચય એહ હૃદયમાં ધરો દ્વૈતભાવ સઘલો પરહરો ।

(જે) જ્ઞાનાગ્નિયે કર્મ વન દહે માનુભાવ સુખિ તેહનિ
 કહે ॥ ૨૩ ॥

હે શ્રોતાઓ ! આત્મજ્ઞાન છે એજ સ્વરૂપ જ્ઞાન એ નિશ્ચય-સિદ્ધાન્તને
 હૃદયમાં સંધરો અને દ્વૈતભાવ-ભેદબુદ્ધિ માત્રનો ત્યાગ કરી દો. જે
 પુરુષ પોતાના જ્ઞાનરૂપી અગ્નિએ કર્મરૂપી વન વાઢી નાણે છે તેમ
 સ્વરૂપ સુખ સાધેછે, સ્વરો સુખી એજ છે એવું મહાત્માઓનું કહેવું છે.

આત્મભાવ હૃદયે ધરિ જેહ સદા સુખી નર ભણિયે તેહ ।
 આત્મભાવ હૃદિ જેહનિ નહી મહાદુઃખ ભોગવિ તે સહી
 ॥ ૨૪ ॥

વઢીં જેણે આત્મભાવને હૃદયમાં સંધર્યોછે તે પુરુષ મહા સુખી
 છે એમ જાણવું, આત્મબુદ્ધિ વિનાનો પુરુષ મહા દુઃખ ભોગવેછે કા-

રણકે જે સર્વત્ર એકાત્મા છે એવો અનુભવ પામતો નથી રહેતો મેદ
 બુદ્ધિ ટલતી નથી ને મેદબુદ્ધિ તો રાગદ્વેષનું, વધા પ્રપંચનું કારણ છે.
 રાગદ્વેષ ને પ્રપંચ પરમદુઃખ ઉપજાવેછે.

દૃઢ બંધન * દેહાભિમાન સઘલે વાંધ્યો નર અજ્ઞાન ।
 કहीं દ્વેષ કहीं વલિ રાગ કहीं મિશ્ર કहीं ગુણ*
 ત્યાગ ॥ ૨૫ ॥

દેહાભિમાનનો પાશ વહુ મજબૂત છે અજ્ઞાની પુરુષ જ્યા ત્યા
 સર્વત્ર એવા પાશથી બંધાયછે. કોઈ સ્થળે એ રાગ પામેછે, કहीं દ્વેષ
 અનુભવેછે, કहीं રાગદ્વેષ ઉભયને વશ થાયછે ને એ રીતે રાગદ્વેષથી
 પદાર્થોને તે પ્રિય ગણી છેછે ને અપ્રિય ગણી તજેછે.

મન વાળી કર્મે કરિ રામ આપે (આપ) વાંધ્યું ઠા-
 મો ઠામ । બંધન ટલવાનું સાધન સાવધાન થૈ ગ્રેહ-
 જ્યો જન ॥ ૨૬ ॥

એમ મન વાળી ને કર્મે કરીને હે રામ ! અજ્ઞાની જીવ જ્યા
 જાયછે ત્યા પોતાને હાથે કરીનેજ બંધનમા પડેછે. એ બંધન શી રીતે
 ટલે, શુ સાધન કર્યું હોય તો સદાએ વિમુક્ત થવાય, તે હે શ્રોતાઓ !
 ત્હમને કહુછુ તે સાવધાન થઈને સામઠો.

જ્ઞાનમુર્તિ ચૈતન્ય હું બ્રહ્મ નિરાલંબ ને નિત્ય નિષ્કર્મ ।
 (એ) આત્મજ્ઞાન પહોંચ મન ધરો દેહાભિમાન સકૃત
 નવ કરો ॥ ૨૭ ॥

હું આત્મા તે જ્ઞાનસ્વરૂપ ને વ્રહ્મ છે, એ સદાએ નિરાશ્રય અને નિષ્કર્મ છે, એવા આત્મજ્ઞાનનાં છ એ અંગ બરાબર જાણી લ્યો ને એકવાર પણ દેહાભિમાન કરશો નહિયોગનાં સાધારણ રીતે આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, યમ, નિયમ, ધ્યાન, ધારણા ને સમાધિ એ અષ્ટઅંગ કહેવાય છે. કેટલાક પ્રયમનાં આસન પ્રાણાયમને છોડી દઈ છ અંગ ગણાવે છે.

નિજાનંદ સુખ પામું તેહ દેહાભિમાન વિવર્જિત જેહ ।
અનાત્મપણું પરહર તં તાત નિહાલ સઘલે વ્રહ્મ સાક્ષાત ॥૨૮॥

જે પુરુષ દેહાભિમાન વિનાનો છે તેજ નિજાનંદ કહેતાં પોતાના આત્મસ્વરૂપને ઓળખવાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રાપ્ત કરે છે. માટે હે માર્દ ! અનાત્મપણું એટલે જડબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દેવો ને સર્વત્ર સાક્ષાત એક વ્રહ્મજન વિલસે છે એમ નિહાલવું, એવો અનુભવ પામવો.

જગતભાવ સઘલો પરહરો આત્મભાવ નિરંતર ધરો આ-
ત્મનિષ્ઠા અંતરગત રાપ દેહબુદ્ધિ તે સઘલી નાશ્ય ॥ ૨૯ ॥

જગત્ની માવના મનમાંથી તદ્દન કહાડી નાશવી અને સર્વે એક આત્મમય છે એવી માવના હમેશાં રાખી રહેવું. ચલો પ્રપંચ, ચંદ્રે વિશ્વ તે એક આત્માનો પ્રકાશ છે ને એક આત્માજ સત્ય છે એમ જાણી આત્મરૂપ ચલી રહેવું તદ્દને આત્મનિષ્ઠા કહે છે. એવી નિષ્ઠા સંપરતી અને દેહબુદ્ધિ એટલે પદાર્થકલ્પના, દેહ, પદાર્થ સત્ય છે ને તે વિના બીજું કંઈ નથી એવી માવનાનો અત્યંત લય કરી નાશવો.

આત્મજ્ઞાન અનુભવી જેહ ચિદાનંદ વ્રહ્મ કહિયે તેહ ।

(જે) દેહાદિકથી મોહે નહીં આત્મજ્ઞાન તે જાણો સહી ॥ ૩૦ ॥

એ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પામી ત્હેનો જે અનુમવ કરે ત્હેને ચિદા-નંદ બ્રહ્મ કહિયે. આત્મજ્ઞાન જેને યથાર્થ પ્રાપ્ત થયું છે તે પુરુષ દેહા-દિક એટલે દેહ, મન, इन्द्रिय આદિ સર્વ પ્રપંચથી મોહ પામતો નથી, એ એમનું મિથ્યા સ્વરૂપ જાણીનેજ રહેછે.

જાગ્રત સ્વપ્ન સુષોપ્તિ રામ ઇથિ રહિત તે તુરિયા ધામા જહાં કરૂપના (માત્ર) નો લય હોય તુરિયાપદ તે કહિયે સોય ॥ ૩૧ ॥

જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓનો તો મનુષ્ય માત્ર અનુમવ કરે છે. એ અવસ્થાઓથી રહિત થવાય ત્યારે પરમ સુલ્ક-રૂપ જે તુરીયા ત્હેનો છામ પાય. તુરીયાવસ્થા એવી છે કે ત્હેમાં પછી પદાર્થકલ્પનાજ ઊઠતી નથી, કોઈ જ્ઞાતનો સંકલ્પ વિકલ્પ થતો નથી, મન સ્થિર શાન્ત થઈ રહેડે.

તુરિયા તેહ તમારું રૂપ (જે) શુદ્ધ સનાતન બ્રહ્મ સ્વ-રૂપ । સદા સર્વદા તન્મય હોય ચૈતન્યસ્વરૂપ વિષે તમ સોય ॥ ૩૨ ॥

હે રામા હે પ્રભૂ ત્હમારું તુરીયાપદ સ્વરૂપ છે ને તે શુદ્ધ સનાતન ને વ્રદારૂપ છે. ત્હમારામાજ સાષ્ટ પુરુષો નિરંતર તન્મય થઈને રહેછે. ઘડી ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં પણ ત્હમેજ રહેલા છો ને એ રીતે ઘટ ઘટના

છો, ઇટલે સ્થમને કંઈજ કહેવાનું કે ઉપદેશવાનું હોયજ નહિ; છતાં .
છોકકહ્યાણને અર્થે મનુષ્યલીલા કરોછો ત્યારે વિવેકવિચાર મોટી
મતાયું છે.

ગ્રાહ્ય ગ્રાહક ભાવનિ ટાલ્ય આત્મા નીરાલંબ નિહાલ્ય ।
અશિલ ભાવના કહાઢી મેલ્ય જેવો છે તેવો થૈ પેલ્ય ॥૩૩॥

જા ધધા પદાર્થો, સેવવાના વિષયો સત્યને સુખરૂપ છે માટે તે
ગ્રાહ્ય છે ને સુખનો મોક્તા હું સ્થેમનો ગ્રાહક છું એવી ભાવના ટાઢી
દે સુખપ્રાપ્તિને અર્થે આત્માને કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી; કેમ
જે તે સ્વતઃ જ સુખરૂપ છે, પરમાનંદરૂપ છે, માટે એવા આત્માને નિ-
રાશ્રયી જાણી નિહાઢ્યા કરો, અર્થાત્ એનીજ ભાવના રાહો ને ધીજી
ધધી પ્રપચ્ચુદ્ધિ મનમાથી કહાઢી નાહો, ઇટલે શુદ્ધ સ્વરૂપે તુ
જેવો છે તેયોજ થઈને લેલ્ય ઇટલે સત્તાર વ્યવહારના કામ કર.

આત્મસ્વરૂપ રહિત રૂપ નામ આત્મસ્વરૂપ તે પૂરણ-
કામ । કસી કલ્પના નહી જેહને વ્રક્ષિભૂત કહિયે
તેહને ॥૩૪॥

પદાર્થના રૂપ અને નામ તે મિટ્યા ઇટલે આત્મસ્વરૂપ વિનાના
છે; ઇટલે એમાંથી સુખ પામવાની ઇચ્છા રાહીશ નહિ. અને આત્મસ્વ-
રૂપ તો પૂર્ણકામ છે. એને કોઈ પણ કામ પૂર્ણ કરવાનો ષાકી નંયો,
કોઈ વિષયતી એને તુષ્ણા નથી, માટે સ્થેને મજવું કે સુખપ્રાપ્તિ ધાય.
જે પુરુષના મનમા કોઈ વાતની કલ્પના ડઢતી નથી ઇટલે જે સ્થિર
શાન્ત રહેછે જેહને વ્રક્ષીભૂત કહે.છે.

મનન શિતલ શૂનો રઘુવીર-અધિક બોધ^{*} કર્હું તુજને
ધીર । સંકલ્પમાત્રનો^{*} ત્યાગજ કરો^{*} વિષયભાવ સઘણો
પરહરો ॥૩૫॥

આત્મમનનથી શીતલ થયેલા હે રામચંદ્રજી! પાઠી જ્ઞાનવાર્તા કરૂં
છું તે સાંભળો. પ્રથમ મનમાંથી સંકલ્પ નામે કહાડી નાલો અને સંસારના
વિષયો ભોગવવાની જે તૃષ્ણા રહે છે તેનો પરિત્યાગ કરી, વિ-
ષયોનો વિચાર સરલો કરશો નહિ.

મન તે અમન કરો રઘુરાય નિર્વાસનિ મન સૂન્ય સમાય ।
સંકલ્પતણો સમ્યક કરિ નાશ આત્મનેષ્ટા હોય
પ્રકાશ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે મન છે રહેને, સંકલ્પધર્મ રહિત-વિષયવાસના વિનાનું
ઘટલે અમન બનાવી દો. મન અમન થયે, નિર્વાસન થયે શૂન્ય, શાન્ત
મર્દે બ્રહ્મમાંજ ઘટલે રહેના કારણમાં સમાઈ જશે. સંકલ્પધર્મનો ધરે
સરો ત્યાગ થવાથી આત્મનિષ્ટા-एकात्मबुद्धि પ્રકાશી ઊઠે છે.

મંન થકો સંકલ્પજ (જેહનો) ગયો અધ્યાત્મબોધ
ઉદિ તેહનિ થયો । એ અનુભવ હોયે જેહને પદારથ
દુષ્કર નહિ તેહને ॥૩૭॥

જેના મનમાંથી સંકલ્પ માત્ર નિકળી ગયો છે તે પુરુષનાના
અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અનુભવ મળવાથી

કોઈ પણ પદાર્થ વિષમ લાગતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ લાગતી નથી અર્થાત્ આત્માનુમતીને સર્વ સિદ્ધિઓ આર્જીને પ્રાપ્ત થાય છે.

સંકલ્પ રહિત જેહનું મન થયું (તેણે) બળ આશાયિ સકલ સુખ લહ્યું । જ્યમ સંકલ્પ (સઘલો) સહેજે જાય (હવે) તેહ ઉપાય સુણો રઘુરાય ॥ ૩૮ ॥

વઠી જેનું મન સંકલ્પ ત્યજી મેટું છે તે કશાની પણ તૃપ્તિ કે આશા રાખ્યા વિના પરમ સુખ મોગવે છે. મનમાંથી સંકલ્પ નિર્મૂલ્ય કરવો એ અતિ કઠિણ છે છતાં હું એવો ઉપાય બતાવું છું કે તેથી સહેજે ત્હેનો નાશ થઈ જશે. માટે હે! રામ એ ઉપાય સાંભલો.

વિવેક દેહ આત્માનો કરો સંકલ્પ વિચારથી પરહ -
રો । બધિર મુક જડ દેહજ અંધ તેહશુ તહારિ કશો
સંબંધ ॥ ૩૯ ॥

પ્રયમ દેહ અને આત્માનો વિવેક કરી અને પછી દેહ તે અસત્ય, મિથ્યા છે એવા વિચારે એ વિષયે યતા સંકલ્પ મનમાંથી કઢાઈ નાલો. દેહ, ઝહેરો, મુગો, જડ ને અંધ છે, તો હે પામર જીવ! એની સાથે તું શું સંબંધ વાંધીને રાજી થાય છે? એ દાળમંત્રુર દેહ ક્યારે પડી જશે તે કહી શકાતું નથી, ને એમાંથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની આશા ઓટી છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાનુભવ કરવો, દેવમાવનાને ઓટી ઠરાવવી.

સંબંધ દેહ આત્માને નથી જોયું વિવિધ પેરે મેં કથી ।

(તો) દેહાશક્ત થઈને તાત દુઃખસુખ કાં ભોગવિ સાં-
ક્ષાત ॥૪૦॥

હે માર્દ, મ્હે ઘળો ઘળો શોધ કરી જોયો પણ એજ સત્ય જડયું
કે દેહ અને આત્માને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી, માટે એનો તાદામ્ય
સંબંધ જાની, દેહમા આશક્ત થઈને સાક્ષાત્ સુસદુ યનો અનુભવ શા
માટે કરવો ! અર્થાત્ મિથ્યા દેહમા મમતા વાધી મુલદુઃખના મોક્તા
થવું એ અજ્ઞાનજ છે.

દેહનું ને આત્માનું રૂપ તે સાંમલ તૂં રઘુપતિ મૂપ ।
કહાં આત્મા ને વ્યાં (૫) દેહ ટલે વિચારે સવ
સંદેહ ॥ ૪૧ ॥

દેહ અને આત્માનો સ્વરો વિવેક થાય માટે હે રામેન્દ્ર ! હવે હું
સ્થેમનાં લક્ષણ વતાવુંછું તે સામલો. અરેરે ! અજ્ઞાની જીવ મોહ પામે
છે, દેહ અને આત્માને એકરૂપ માની લેછે, પણ આત્મા વ્યા અને
આ દેહ વ્યાં ? એ ઉમયના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી સંશય મા-
ત્રનો, ભ્રાન્તિ માત્રનો નાશ થાયછે.

રુધિર માંસાદિકનો દેહ અસુખ ક્ષેત્ર ક્ષણભંગૂર તેહ । ત.
ત્વં આત્મા સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્ય જ્ઞાન મુક્ત અવિનાશ ॥૪૨॥

દેહ તો રુધિર, માંસ મજ્જાદિનો બનેલો, દુઃખનુંજ ક્ષેત્ર ને ક્ષણ-
ભંગૂર છે. અને તત્ત્વ-આત્મા એ મ્વયં પ્રકાશછે, ચિદ્રૂપ, જ્ઞાનમય,
નિત્યમુક્ત અને અવિનાશ છે.

અનાત્મવુદ્ધ્યં ઇમ જાણી ટાલ્ય સ્વસ્વરૂપ નિરંતર ન્યાલો
 દેહાભિમાનનો કરતા નાશ હોયે પરમાનંદ પ્રકાશ ॥૪૩॥

એવા જ્ઞાનવિચારે અનાત્મવુદ્ધિ ઇટલે દેહમાવના ટાલી દેવી
 અને સ્વસ્વરૂપ જે આત્મા રહેનાજ તરફ અહોનિશ ઢાપે રાણવો.
 દેહનું અભિમાન તજી દેવાયી પરમાનંદ પ્રકાશેછે. સરી સુલ્લની
 સ્થિતિ ઇજ.

एह विवेक ग्रहो देवेश परमात्मा विधि करो प्रवेश। काष्ठ
 लोष्ट मृदन्नणवत देह* तेषु तारे कशो स्नेह ॥४४॥

હે દેવેશ! એવો વિવેક સંઘરવો અને પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરવો,
 ઇટલે વ્રણરૂપ મનવું. આ લણમંગુર દેહ કાષ્ટ, લોષ્ટ, મૃતિકા અને
 તૂળ જેવો છે, જઠ, વિકારી ને પરમ દુઃસ્વરૂપ છે તો હે જીવ ! એની
 સાથે તું શું સ્નેહ માંધે છે ? સ્નેહ મમતા રાણવાને દેહ કોઈ રીતે
 પાત્ર નથી.

देहासक्त भुके जे राम तत्त्वज्ञानि नर तेहनुं नाम ।
 देहभावनो (रहे) जां लागि लेश पुरुष भोगवि त्यां
 लागि कलेश ॥ ४५ ॥

એવા દેહની આસક્તિ ને પુરુષ છૂકી દેહે રહેને તત્ત્વજ્ઞાની
 જાણવો. દેહવુદ્ધિનો-જઠતાનો ત્યાગ કરતા કરતાં એનો લેશ પણ
 વ્યાં સુધી રહેજે-અંશ માત્ર પણ જઠતા રહેછે ત્યા સુધી પુરુષ નાના

પ્રકારનો કલેશ મોગલે, ત્હેને વિષય તુષ્ણાદિ સ્ફૂરી ખાવી પરમ
યાતના મોગલવી પહેલે.

મહદાશ્ચર્ય જુઓ તમિ રામ વિચિત્ર ચિત્ર માયાનું કામ ।
(જે) દૃષ્ટિપદારથ સત કરિ જોય તેહનિ વ્રહ્મ વિસ.
મરણ હોય ॥ ૪૬ ॥

વઠી હે રામ ! આ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે તે તો જુઓ : મા-
યાનું કાર્ય ચિત્ર વિચિત્ર છે, વિલક્ષણ છે : દૃષ્ટિ પદાર્થોને સત્ય માની
લેવાથી પુરુષને વ્રહ્માનું, પોતાના આત્માનું પણ વિસ્મરણ થઈ જાય છે,
એવો માયાનો મોહ છે કે તે પદાર્થોને કારણ બનાવી મૂકે છે ને ત્હે-
ના મોહમાં જીવ ફસાય છે, ને વિપરીત, બુદ્ધિ ધરી બેસે છે, પોતાપણું
વિસરી જાય છે.

માયાયે મોહા નર-જેહ દેહાદિક વિપિ તેહનિ સ્નેહ ।
આસક્તિ રૂપ વિષે જેહને આ મસ્મરણ નોહે તેહને ॥ ૪૭ ॥

એવા વિલક્ષણ માયાકર્મથી જે મનુષ્યો મોહ પામે છે, ભ્રાન્તિ-
વશ થઈ જાય છે તે દેહાદિક પદાર્થોનો સ્નેહ બાંધી રહે છે, ત્હેમાંજ
આસક્ત ને તન્મય થઈ જાય છે. જે મનુષ્યો રૂપમાંજ પ્રીતિ રાખે છે
ત્હેમને આત્મસ્મરણ રહેતું નથી—દૃષ્ટે જડ વસ્તુઓના રૂપસ્પર્શથી
તેઓ પણ જડ બની જાય છે. અહો આશ્ચર્ય !

પરબ્રહ્મ વિસ્મરણે રામ અહં મમત (ક્રોધ)ને ઉપજે કામ ।
અવિદ્યાનું લક્ષણ તાં એહ અસત્ય માનવું સત કરિ
જેહ ॥ ૪૮ ॥

आत्मा जे परब्रह्म रूप छे त्हेना विस्मरणयी, अहं, ममत्व, क्रोध अने कामवासना उपजी आवेछे, असत्य वस्तुने सत्य मानी छेवी एज अविद्यानुं एटछे अज्ञाननुं लक्षण छे. कारणके ज्ञानी त्हेने मिथ्या समजी तजी दे छे, ने कोई रीते त्हेनो मोह धरतो नथी-

सत्यस्वरूपनुं नोहे ज्ञान प्रथकबुध्यदेहाभीमान ।
प्रकृत्यभाव सचलो परहरो अहर्निश आत्मार्चितन
करो ॥ ४९ ॥

सत्यस्वरूप जे आत्मा त्हेनुं ज्ञान होतुं नथी त्या सुधी पृथक् बुद्धि एटछे नानात्न अने देदाभिमान उपजेछे, माटे प्रकृतिभाव एटछे पदार्थ कल्पना, विश्वभावना जे जडता छे ते बची मनमांथी कहाडी नाखो अने रातादिवस सत्य, अद्वैत एक आत्मानुंज चित्तवन मनन करो.

ब्रह्मविद्यानुं लक्षण जेह रघूपती सांभलज्यो तेह । सर्व
निरंतर ब्रह्म जे जोय जिवनमुक्त भणिये ते सोय ॥५०॥

हे रघुपति ! ब्रह्म विद्यानुं एवुं लक्षण छे के ते प्राप्त थया पड़ी अखिल विश्व नित्ये ब्रह्मरूपन भासे छे अने एवी दृष्टिवाद्यो पुरुष जीवनमुक्त छे.

हवे सर्व (था) प्रकारे राम नानाबुध्यनो टालो ठाम ।
ब्रह्मभाव जेहनि चित होय जिवनमुक्त योगेश्वर सोय
॥५१॥

हे राम ! भयीए पातोनों संग्रह करी संक्षेपमां कहें छुं के ना.

नावुद्धि एटले पृथक् भावना, पदार्थ पदार्थने जूदो जूदो मानवानी भेद
भरी बुद्धि, एनो ठाम टाळी देवो एटले एवी बुद्धिने हृदयमां क्यारे
पण स्थान आपवुं नहि. जे पुरुषने मन निरंतर ब्रह्मभावना छे तेज
जीवनमुक्त छे.

अहंमत्त्व ममथी परहरो ब्रह्मभाव निरंतर धरो । बलि
बलि कीजे ए अभ्यास कर जोडी कहि नरहरिदास॥५२॥

हवे आत्मा प्रकरणनो उपसंहार करी नरहरिदास केहेछे हे
श्रोताओ ! मनमां जे अहं ममत्व, हुं ने म्हाळं मराई भेतुं छे तेनो
त्याग करो ने एक ब्रह्मज सत्य छे, सर्वत्र छे, द्येय छे, एम जाणी रहे-
मुंज सदोदित ध्यान करो. ए ध्यान तेज आत्मयोग छे. बळी वारं-
वार ए ध्याननो अभ्यास राखो; कारणके अभ्यासथी भावना दृढ
धायछे ने निश्चय बुद्धि पमावछे.

इति श्रीवसिष्ठसारगीतायां शुद्धतत्त्वनिरूपण नाम सप्तम
प्रकरणं ॥ ७ ॥

प्रकरण ८.

आत्मार्चन

पूर्वछायो.

शुद्धतत्त्व निरूपण कच्युं हवि कहुं (ते) आत्मार्चन ।
आत्माना अर्चन विना नोहे कृतकृत जंन ॥ १ ॥

ए प्रमाणे शुद्ध तत्त्व ने ब्रह्म हेतुं निरूपण करी, तहेतुं सत्य स्वरूप सगजावी एवे आत्मार्चन करवानी यात कहुंछ, आत्माना अर्चन विना, परामक्ति पाम्या विना मनुष्य कृतवृत्त्य घता नथी, एटले पूर्णकाम बनता नथी.

आत्मानुं अर्चन करे प्रगटे आत्मज्ञान । ज्ञाने ज्ञेयज जाणिये ज्ञानि गळे अभिमान ॥ २ ॥

આત્મનિષ્ઠાથી આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાયછે ને પદાર્થમાવનાની દેહાભિમાનની જઢતા દૂર યાયંડ. આત્મજ્ઞાનથી જ્ઞેય વસ્તુ જે બ્રહ્મ તે ઓઢાવવામાં આવેછે. બ્રહ્માનું ઓઢાવણ બુદ્ધિઆદિ સાધનથી થતું નથી, કારણકે બુદ્ધિથી તે પર છે. એનો નિશ્ચય આત્મ સાધનથીજ યાય છે. આત્મજ્ઞાન થવાથી ઉપર કહ્યું તેમ અભિમાન ને હ્રૂપદ ગઢી જાયછે.

જ્ઞાનિ મુક્તિ તે પામિયે (અને) જ્ઞાને વંધન જાય
ભક્તિ જ્ઞાને ઉપજે વીજો નથી ઉપાય ॥ ૩ ॥

આત્મજ્ઞાન થયું એટલે મોશ અનુભવાયછે ને સંસારનું, જન્મમરણનું વંધન છૂટી પડેછે, અને હેને આપણે પરામક્તિ કહીએ છીએ તે પણ જ્ઞાનથીજ ઉદય પામેછે, બ્રહ્મની સાથે એકરૂપતા પામવાને પણ આત્મજ્ઞાનજ સાધન-છે. આમ મુક્તિ મેઢવવા, સંસારનાં વંધન છોડવાને અને મક્તિટામો માટે જ્ઞાનજ એક સાધન છે, ધીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી.

આત્માનું, અર્ચન - કરો કહિ મુનિ વારંવાર । રાઘવ
એણે અનુભવે હોય આત્મા સાક્ષાત્કાર ॥ ૪ ॥

ગુરુ યસિષ્ઠ વારંવાર કહેછે કે હે રામચંદ્રજી ! એક આત્માનું મ
અર્ચન કરવું, અર્ચન એટલે પૂજા, ધ્યાન; એ અનુભવથી પછી આત્માનો
સાક્ષાત્કાર થશે, આત્મા પ્રકટ માસશે.

આત્મરૂપ તે કહો કિંહું ક્યમ કિંજિ આત્માર્ચન ।
તે અનુભવ મુનિવર કહો (જ્યમ) આનંદ પાંમિ મંન
॥ ૫ ॥

શ્રીરામોવાચ ॥

હવે શ્રીરામચંદ્રજી પૂછે છે: હે ગુરુ! આત્મરૂપ કેવું હોય, આ-
ત્મરૂપ કોને કહેવું, ને ત્હેને ઓઝણીને આ જે સર્પન કરવાનું આપ
મતાશો છો તે ક્ષીરીતે કરવું ? આ સંસારનું નિવારણ થાય ને મનને
આનંદલામ મઠે એવો કંઈ અનુભવ હે મુનિવર કૃપા કરીને બતાવો,

શ્રીવસિષ્ઠુવાચ ॥

ચોપૈ.

સુગજો રાઘવ કહું તે ધર્મ આત્માર્ચન નિર્ધ્વં નિર્ધર્મ ।
જ્ઞાનવિચાર હૃદયમાં ધરો આત્માથી દે' અલગો કરો ॥ ૬ ॥

ગુરુજી ત્હેનો ઉત્તર આપે છે: હે રાઘવ ! શ્રવણ કરો. હું તે
ધર્મ લક્ષણ બતાવું છું. આત્માર્ચન એટલે નૈષ્કર્મ્ય. નિષ્કામ બુદ્ધિ
કર્મ કરવાયોગ આત્માર્ચન થાય છે. જ્ઞાનવિચાર કરીને પ્રથમ તો
આત્માથી દેહ મિત્ર છે એમ જાણી લેવું.

(જ્યારે) પુરુષ વાસના દેહનિ ત્યજે ત્યારે ચિત્ત ચિદ્
રૂપને મજે । થાય વાસના (કરી) ડંચ નીચ જાય
વાસના દશ દીસ ॥ ૭ ॥

એ રીતે દેહને આત્માથી મિત્ર જાણી પછી પુરુષ સૂક્ષ્મ દેહના
વિચાર છોડી દે ત્યારે મનના સંકલ્પ ધર્મનો ત્યાગ થવાથી તે ચિદ્રૂપ બની
જાય છે. પુરુષ વાસનાથી નીચ બને છે ને ત્હેનો ત્યાગ કરવાથી ડંચ
બને છે. ત્હેની દશે દિશાની વિશ્વવ્યાપ્ત પ્રવૃત્તિઓ પણ વાસનાને છડીને
થાય છે.

સ્થૂલદેહ રાઘવ જડ જાંવ્ય સૂક્ષ્મ તે ચૈતન્ય પ્રમાં-
ણ્ય । સ્થૂલત્યાગ તે ત્યાગજ નહી સૂક્ષ્મત્યાગ તે ત્યાગજ
સહી ॥ ૮ ॥

જા જે સ્થૂલ દેહ તે તો જડ છે ને સૂક્ષ્મ દેહ તે સચેત છે,
માટે દેહનો ત્યાગ તે સ્પૂઠ ત્યાગ છે, વાસ્તવિક તે ત્યાગ ન કહેવાય.
સ્વરો ત્યાગ તો સૂક્ષ્મ દેહનો કરવાનો છે, કારણ કે સ્વરો પ્રવૃત્તિઓ એ
દેહની છે; સ્થૂલ દેહથી કર્મ તગી બેસે પણ મનમાંથી ત્હેનો વાસના
ન મટે ત્યા સુધી એ ત્યાગ કામમાં ન આવે.

સર્વરીત્ય* સૂક્ષ્મ પરહરો રાઘવ એ અનુભવ હૃદિ ધરો ।
સૂક્ષ્મ ને ત્યાગે કહું રામ નિર્થ્ય ચિત્ત પામે વિશ્રામ ॥ ૯ ॥

માટે હરેક ઉપાયે સૂક્ષ્મનો ત્યાગ કરવાનું કરો અને હે રાઘવ !

पढी जूओ के ए त्यागयी केवो सुखानुभव थायछे. हे राम ! सूक्ष्म-
ना त्यागयी चित्तवृत्तिओ निःसंशय विश्रान्ति पांमेछे, मन निवृत्त
यई जायछे.

विश्राम चित्त पांमे जिणिवार (त्यारे) भासे ब्रह्मज
साक्षात्कार । अशेष विश्व त्यारे तृणकृत ब्रह्माकार
ज्यारे चितवृत्त ॥ १० ॥

चित्त विश्राम पांमेछे एटछे तरतज ब्रह्मनो साक्षात्कार थाय
छे, आत्म ब्रह्म प्रकटज देखायछे, ए रीते चित्तवृत्तिओ ब्रह्माकार
धयाथी विश्व बहुं अशेष यई जायछे, विश्व एवं कई नजरे आवतुं
नपी, एनी भावनाज गळी जायछे ने ते तृणवत यई रहेछे; कारण के
मन जे विश्वनुं कारण रहेनो ब्रह्ममां छय धयायी विश्वनो पण विछय
यई जायछे.

स्वयं ब्रह्म तां भाणिये तेह देहभाव विवर्जित जेह । शी-
तल चित्त सदा मन ठांम अद्वैत एक ते आत्मा-
राम ॥ ११ ॥

देहनी भावनाथी विमुक्त थयलो पुरुष पोतेज आत्मा छे; का-
रण के एनी चित्तवृत्तिओ शमी गयाथी एनुं मन निरंतर ठेकाणें
ठेकाणे एटछे ब्रह्ममांज रहेछे. एनी स्थिति यतां एक अद्वैत एवो
आत्माज प्रकाशी रहेछे.

देहभाव सधलो परहरे ब्रह्मविषे निश्चल चित्त धरे.

(तो) भवनां बंधन हवढां टले (जो) संग तजि
मन ब्रह्ममां भले ॥ १२ ॥

पुरुष जो देहमावनानो अत्यन्त त्याग करी दुईने निश्चल पयलुं
चित्त दुईने ब्रह्ममां घरे एटले ब्रह्म मणी बाळे, रहेमोज तद्रूप करे तो
संसारनां बंधननो नाश यवाने एक क्षण पण धार लागे नहि, हमणा-
ने हमणाज तो टळो जाय पण यात्र एटलुं के पदार्थानो, नड
पस्तुनो संग तजी दुई ने मन ब्रह्ममां मळी जवुं जोईए, ब्रह्मरूपज दनी
जवुं जोईए.

शांत सुखी नर ते जाणजो ज्ञानवान तेहनि मानजो ।
ज्ञानीने मस्तक मणि नहीं पण लक्षणथी लखिए
सही ॥ १३ ॥

एवी रीते जे पुरुषे पदार्थानो संग तजीने मन ब्रह्माकार बनायुं
छे रहेनेज परम शांत ने सुखी जाणवो. खरो ज्ञानी पण एज छे,
ज्ञानी पुरुषने ओळखवाने पाटे कईं रहेने मस्तक मणि बांधेलो होतो
नथी, एतो एनां लक्षणथीन ओळखी लेवायछे.

विश्व (समस्त) एक आत्मारूप जोय ऊंच नीच देखे
नहि कोय । नानाबुद्ध्य नोहे जेहने तत्त्वज्ञानि कहिये
तेहने ॥ १४ ॥

आखुं विश्व एक आत्मानुंन स्वरूप छे एवो जेहनी दृष्टि अनु-
भव करे ने जेनी नजरे कोई ऊंच के नीच जणाय नाहे, अने जेनामां

નાનામુદ્ધિ ઇટલે મેદમાવના ચરા પળ રહેલી ન હોય એવા પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાની કહેયો.

પ્રપંચે થકી મન પાછું કરો આત્મસ્વરૂપ વિષે લઈ ઘરો ।
પ્રગટ આત્મા પેલે જેહ જ્ઞાની નર તા મળિયે તેહ ॥ ૧૫ ॥

જે પુરુષ આ દશ્ય પ્રપંચ માળી પોતાના મનવે ચરાપણ જવાદે નહિ, શક્તી ધરીને પાછું વાળી આત્મસ્વરૂપમાજ રહેને શમાવી દે, અને સર્વત્ર આત્માને પ્રકટપણે જૂએ તે પુરુષ જ્ઞાની કહેવાય.

જ્ઞાની તેતો પ્રગટજ બ્રહ્મ (જેણે) જ્ઞાનામિમાં હો-
ચ્યાં કર્મ । જ્ઞાની જ્ઞાનદૃષ્ટી તે જોય પ્રત્યક્ષ આત-
મા પેલે સોય ॥ ૧૬ ॥

જ્ઞાની પુરુષથી બ્રહ્મ ઘ્યાંય છુપાઈ રહેતો નથી, એ એને સર્વત્ર પ્રકટ રૂપેજ જણાય છે કારણકે એને કર્મ માત્ર જ્ઞાનરૂપી અમિમા હોમી દીવેલાં હોયછે ઇટલે એ નિષ્કામ બુદ્ધિએ ઘેરેછે ને તેથી, આત્મદર્શન પામેછે. જ્ઞાની પુરુષ આ ચર્મચક્ષુથી જોતા નથી પણ તે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ એ વિશ્વરૂપ જૂએ છે ઇટલે રહેને આત્માનો સર્વત્ર સાક્ષાત્કાર થાયછે.

જેનાં નામ અનંત અપાર પરાત્પર તે વિશ્વાધાર । જેહ-
નું સ્વરૂપ કહું હુંજ તાત અનિર્વચની જે બ્રહ્મ શાક્ષાત્
॥ ૧૭ ॥

આત્માનાં નામ અનંત અપાર છે, એ પરથી પણ પર, શૂન્યથી પણ

સૂક્ષ્મ છે, ને આજ્ઞા વિશ્વને તે ધારણ કરી રહ્યો છે. આત્મા સર્વ જોતાં અનિર્વચનીય ને સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે, તો પણ ત્હેનું સ્વરૂપ શું યથા-મતિ કહી શકાયું.

દેહેન્દ્રિનો પ્રવર્તક જેહ અંતર્જામી આત્મા તેહ । શબ્દ સ્પર્શ રસ આદે ગ્રહે નિગમ આત્મા તેહનિ કહે ॥૧૮॥

આ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક એટલે જોને આશ્રયે તે પોતપોતાનાં કર્મ કરેછે, તે અંતર્જામી આત્માજ છે. ઘઠી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એને ગ્રહણ કરવાવાળું જે ચૈતન્ય તે પણ આત્માજ છે એવું વેદમાં કહેછે.

તે પરમેશ્વર તે પરબ્રહ્મ તેણે કરિ હોયે સર્વકર્મ । સા-
ચો નિશ્ચૈ રૂદિએ આપ્ય ચૈતન તે પરમેશ્વર જાણ્ય ॥૧૯॥

આત્મા એજ પરમેશ્વર ને બ્રહ્મ પણ તેજ છે. એને આશ્રયેજ આ મધી કર્મવૃત્તિઓ ચાલેછે, આજ્ઞા સંસારનો નિર્વાહ ધાયછે. આ સર્વ સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સ્થિર કરી રાખવો અને ચૈતન્ય તેજ પુરુષો-ક્તમ છે એવો નિશ્ચય કરી લેવો.

પૃથ્વી (અપ) તેજ વાયુ આકાશ પ્રપંચ જેણે ક્રિધો પ્રકાશ । અનેક ભાવ રચના જિણિ કરી (તે) પરમ પુરુષ નારાયણ હરી ॥ ૨૦ ॥

પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહામૂતો ને આ મધી પ્રપંચ મળેલે આ દ્રષ્ટિ પદાર્થો, આજું વિશ્વ, આત્માજ સ્વ-

જાગ્યું છે. ઇષેજ આ એકમાંથી અનેક પદાર્થોની રચના કરી છે, સ્વરમ પુરુષ, નારાયણ અને પ્રભુ જે કહીએ તે એ આત્માજ છે.

બ્રહ્માંડ અનંત નિરમ્યાં જિણિ એવ તે જાણો દેવાધી-
દેવ । તે આત્મા પરમાત્મા રામ તે વ્યથ ઠાલો નહિ કો
ઠામ ॥ ૨૧ ॥

અનંત બ્રહ્માંડ આત્મા એ એક ક્ષણમા નિર્મી કહાવ્યા છે. હે
રામ ! હે શ્રેતાઓ ! દેવનો પણ એ દેવ છે ને આત્મા એજ પરમાત્મા
છે; એના વિના એક પણ સ્થાન યાદી નથી, સર્વત્ર એ પરપૂર ભરેલો છે.

અતિ સમીપ તેહનિ જાણિયે રાઘવ તે અનુભવ આણિયે ।
જગતસંબંધી તત્ત્વો જેહ પંચ પંચ તાં મળીયે તેહ ॥ ૨૨ ॥

એ આત્માને ક્યાય શોધવાં થયું પડે એમ નથી, એ આપણી
અતિ સમીપ છે. હે રામ ! એ જ્ઞાનનુભવ અવશ્ય કરવા જેવો છે, જગ-
ત યથું પંચતત્ત્વોનું બનેલું છે ને એ તત્ત્વો તે પરિણામે આત્મારૂપ છે.
આમ સર્વત્ર ને સર્વ આત્માજ છે.

નેતિ નેતિ જુગત કરિ કરો, (અવ) શેષ ઝગરે તે
હૃદિ ધરો । (જે) નિરંજન નિર્ગુણ નીરાકાર ચીદ-
રૂપ બ્રહ્મ અકલ અપાર ॥ ૨૩ ॥

જાટલું કહ્યા છતાં પણ એનું સ્વરૂપ કલ્યાણમા આવે એવું નથી
માટે વિવેકથી જે જે કલ્પનામા આવે, દૃષ્ટિએ ચ્હેદે તે યથું આત્મા
નથી. એમ નિષેધ કરતા કરતા જે અવશેષ રહે, જેનું વર્ણન પછી

કરી ન શકાય, કે જેની કલ્પના પણ ન સ્ફુરે તે આત્મા છે એમ
જાણી પછી તેને હૃદયમાં સંઘરી રાखો. આત્મા નિરંજન, નિર્ગુણ,
નિરાકાર, ચિદ્રૂપ, અકલ અને અપાર એવો બ્રહ્મ છે.

તે ઉપરાંત કહેવા અન્ય નથી વેદ પુરાણે જોયું કયો ।
જે નિશ્ચલ નીરંજન (પરમ) ધામ સોહં હંસ તે આત્મા-
રામ ॥ ૨૪ ॥

આત્મા કહ્યો એટલે મધુર કહેવાઈ રહ્યું. એનાથી પર એવી કોઈ પણ
વસ્તુ નથી. વેદ અને પુરાણ બંધાંડ ડયામાં જોયા પણ આત્માથી પર
કંઈ હોય એવું નહતું નથી. હે રામ ! નિશ્ચલ, નિરંજન સ્વરૂપ એવો
આત્મા તેન સોહં હંસ કહેતાં બ્રહ્મ છે.

ए चित्तन अंतरगति राष अवरभाव ते सचलो नांख्य ।
ए अर्चा ने एहज ध्यान आत्मा परमात्मा ए ज्ञान ॥ २५ ॥

એવા આત્માનું મનન અંતરમાં કર્યા કરો ને ધીજી ધી ધાવના-
ને તજી દો, ટાલી દો, આત્માનું મનન એજ અર્ચા ને ધ્યાન પણ છે,
અને આત્મા તે પરમાત્મા છે એમ જાણી લેવું એને " જ્ઞાન " કહે છે.

(एह) ज्ञान तुलाए नावे कोय वालि वालि राखव कहुं
छुं सोय । अनेक सावन बोल्यां जेह ज्ञान पामवा जा-
णो तेह ॥ २६ ॥

। હે રામ ! હું પુનઃ પુનઃ કહુંકું કે એ જ્ઞાનની તુલ્યે ધીજી કશું

નથી. ચીજાં વધાં સાધન કર્મ વતાવ્યાં તે માત્ર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે છે, જ્ઞાન મળ્યા પછી એ વધાં નકાર્યાં જાણવાં; કારણકે કર્મ અને સાધન માત્રની જ્ઞાનમાં પરિણમ્યાં છે.

જ્ઞાન થકો જે ભિન્નજ નહીં એક જ્ઞાન જે જાણો સહી ।
જે તે આત્મા જે તે બ્રહ્મ આત્મા બ્રહ્મતણો ફક ધર્મ
॥ ૨૭ ॥

જ્ઞાનથી જ્ઞેય વંદે ભિન્ન નથી; જ્ઞાન અને જ્ઞેય એકજ છે એમ નિ-
શ્ચયપૂર્વક જાણવું. જ્ઞેય એજ આત્મા ને જ્ઞેય તેજ બ્રહ્મ પણ છે.
આત્મા અને બ્રહ્મનું એવું તાદાત્મ્યસ્વરૂપ છે.

બ્રહ્મ તેહ ચૈતન્ય પ્રમાણ્ય ચૈતન્ય તેહ ચરાચર જાણ્ય ।
દ્વૈત ભેદ હમ જાણી ટાલ્ય સોહં બ્રહ્મ નિરંતર માલ્ય* ॥ ૨૮ ॥

અર્થાત્ બ્રહ્મ તે ચૈતન્ય એટલે આત્મા છે ને ચૈતન્ય સ્વાધર જં-
ગમ સર્વમાં વ્યાપેલું છે, એવો વિવેક કરી, દ્વૈત શુદ્ધિ ટાળી દેવી અને
આત્મારૂપી બ્રહ્મ તહેનું નિરંતર ધ્યાન ધરવું.

બ્રહ્મા (વિષ્ણુ) શિવ ઇન્દ્રાદિક દેવ (તે) સર્વે સોહં
અવશ્યમેવ । યત્કિંચીત ચરાચર રૂપ ત્હેનો આત્મા હું
ચિદરૂપ ॥ ૨૯ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, ઇન્દ્ર, આદિ વધાણ દેવ આત્મારૂપ છે,

એમ નિ.સંશય જાણવું. યહી જે કંઈ ચર, અચર, જંગમ સ્વાપર રૂપ છે તેમનો ચિદંશ આત્મા હું છું, એવો અનુમત્ત આણવો.

ઉત્પત્તિ સ્થિતી લય આદિક કર્મ તે સર્વે જાણો મમ ધર્મ । સર્વસ કર્તા સોહં જાણ્ય એહ ભાવ હૃદેમાં આ-
ણ્ય ॥ ૩૦ ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય આદિ જે કંઈ છે તે વર્ષાંધારાંજ અર્થાત્ આત્માના કર્યા થાયછે. વધાયનો કર્તા સોહં હું બ્રહ્મ છું એવો નિશ્ચય કરવો, એવો જ જ્ઞાનવિચાર હૃદયમાં ઉપજાવવો.

વિશ્વ સમસ્તે હૂં અજ એક અંતરંગ એ રાખ્ય વિવેક ।
પરમાત્મા અવ્યય પદ જેહ તે તે હૂં નેં હૂં તે તેહ ॥૩૧॥

અજન્મ અને એક અદ્વૈત એવો હું આત્મા આ અલિલ વિશ્વરૂપ છું એવો વિવેક હૃદયમાં રાખવો, એનું વિસ્મરણ વામવું નહિ. અવ્યય સ્વરૂપ પસાત્મા તે પણ હું છે ને હું એ પરમાત્મા છું.

ભૂત ભવિષ્ય ને વર્તમાન તે સર્વે મા (હા) રાં અ-
વિધાન । મુજથો અન્ય પદારથ નહી એહ ભાવ હૃદિ રાલો
સહી ॥ ૩૨ ॥

મૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રિકાલ પણ મ્હારા ઉપજાવેલા છે, મ્હારા વગર બીજો કોઈ પદાર્થ નથી. એકાત્મા અદ્વૈત ભાવના હૃદયમાં સંધરી રાખતી, રહેને કદાપિ સ્વસવા દેવી નહિ.

બ્રહ્મ એક અદ્વિત ચૈતન્ય તેહ વિશ્વ નથી કો ભિન્ન ।
સર્વાત્મા બ્રહ્મ સર્વાવાસ સ્વયં જ્યોતિસ્વયં પ્રકાશ ॥૩૩॥

‘બ્રહ્મ’ તે એક અને અદ્વિત ચૈતન્ય છે. એનાથી આ અનેક વિશ્વો-
માંનું એકપણ વિશ્વ ભિન્ન નથી. બ્રહ્મજ સર્વનો આત્મા છે અને એ
સર્વાવાસ અર્થાત્ સર્વત્ર રહેલો છે. વળી એ સ્વયંજ્યોતિ અને સ્વયંપ્ર-
કાશ છે, કોઈ પણ વાતે એને કશાનીય અપેક્ષા નથી.

અઘંડીત અવ્યય અનંત અકલ અરૂપ અનાદિ અર્ચિત ।
ગગનતળી પેરિ નિર્મલ જેહ મુરિવ અચલ તાં ભણિજે
તેહ ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મ વળી અઘંડિત, અવ્યય, અનંત, અકલ, અરૂપ, અનાદિ
અર્ચિત્ય ને આકાશના જેવો નિર્મલ અને પૃથ્વીના જેવો અચલ છે. અહીં
પૃથ્વીની ઉપમા આપવી યથાર્થ નથી, કારણકે એને આપણે અચલ
હોય એમ જોયા છતાં વાસ્તવિક તે સૂર્યની આસપાસ પરિક્રમણ કરેછે
ને કંપાદિનો ત્હેનામાં સંભવ છે. બ્રહ્મ તો ક્યારે પણ ચલતું નથી.

શેષ રહીત વિશેષ અશેષ પરાત્પર તે બ્રહ્મ અલેપ । સર્વ,
બ્રહ્મ કરિ જાણો તાત જતન કરી આદર એ વાત ॥૩૫॥

હું નહિ અન્ય નહી કો રામ જે છે તેહનું લેજે નામ ।
સદા સર્વદા એક છિ બ્રહ્મ સાચો રાખ્ય હૃદે એ ધર્મ ॥૩૬॥

‘હે રામ’ ‘હું’ અને ‘મીજું કોઈ’ એવો વ્યક્તિમેદ મિથ્યા છે, માટે

જે એક સત્ય વાંસુ છે તેને સ્મરણ કર્યું. સદાસર્વદા એજ મક્ક છે એ
સત્ય વિચાર દુઃખમાં દબ કરી રાખવો.

નિરંતર બ્રહ્મ તેહ નિહાલ હું તું માત્ર હૃદયથી ટાલ । આ
નંદ પુરણ સર્વત્રે જેહ અનુદ્વેગિ ઉપાસે તેહ ॥ ૩૭ ॥

હે રામ ! હમેશા એક બ્રહ્મનેજ નિહાલ્યા કરવો અને હું, તું,
એવી ઇથળ માવના દુઃખગાથી ટાળી દેવી. આનંદપૂર્ણ અને સર્વવ્યા-
પક એવા બ્રહ્મની જે કોઈ ઉપાસના કરે તે અનુદ્વેગી ગાય છે એટલે
તેને કોઈ પ્રકારનો ઉદ્વેગ, પરિતાપ પતો નથી, કેમકે સદા એ તે
પણ આનંદમાંજ વર્તે છે.

ઉદ્વેગ મુકો આ આત્મારામ સેવ સદા તે પરમ સુધામ
જે પદ સેવે સિધ યોગિંદ્ર તે પદ વિષે રહો રાજેંદ્ર ॥ ૩૮ ॥

હે રામ ! સંસારજનિત દુઃખોનો ઉદ્વેગ કરવો મૂઝી વડ પરમ આનંદ,
સુખરૂપ જે આત્મા, બ્રહ્મ રહેલીજ નિરંતર સેવના-ઉપાસના કરવી.
બ્રહ્મપદને જોટા જોટા સિદ્ધ પુરુષો અને યોગીંદ્રો પણ સેવ્યા કરે છે.
માટે હે રાજેંદ્ર ! ત્હમોરે પણ તે પદમાંજ તન્મય થઈ રહેવું.

સર્વ દેહ સાધારણ ધર્મ જે છે ગ્રાહ્ય ગ્રાહક કર્મ । સા-
ગાન્ય ધર્મ એ બિર પરહરે વિશેષધર્મ યોગી મન ધરે ॥ ૩૯ ॥

દેહ વંધાય છે, જન્મે છે, વધે છે, સંપૂર્ણ પરિણામને પામે છે, પછી ધીમે
ધીમે સપ પામતો જાય છે ને છેલ્લે નાશ પામે છે; આ છ ધર્મ સર્વ દેહ

માત્રના સામાન્ય ધર્મ છે, તેમનો અને ગ્રાહ્ય ગ્રાહક કર્મનો ધીરપુરુષો ત્યાગ કરેછે અને માત્ર વિશેષ ધર્મ જે આત્મા રહેનેન ઘડાગી રહેછે, રહેનું ધ્યાન ધરેછે.

હૃદયે રાખો બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વભૂતમાં દ્રષ્ટિ સમાન । સાવ-
ધાન થઈ જોગી જન ઈર્ષાપેર આત્મા અર્ચન ॥ ૪૦ ॥

માટે હૃદયમાં બ્રહ્મજ્ઞાન રાખીને રહેવું અને ભૂતગાત્રમાં સમદ્રષ્ટિ રાખી. કોઈને પ્રિય અપ્રિય ગણવો નહિ. યોગી પુરુષો સાવધાનપણે એવી રીતેજ આત્માર્ચન કરેછે.

રાઘવ એ અનુભવ હૃદ આંખ્ય જાંણનહારો સઘલે જાંખ્ય ।
અંતર રાખો એ અભ્યાસ કર જોડિ કહિ નરહરિદાસ ॥ ૪૧ ॥

હે રાઘવ ! એવોજ જ્ઞાનાનુભવ હૃદયમાં આણવો અને સર્વજ્ઞ જે બ્રહ્મ તે સર્વત્ર છે રહેને બોલણી હેવો. આવું ગુરુજી કહેછે માટે સદા એવો અનુભવ કરતા રહેવું, આત્માર્ચન કર્યા કરવું.

इति श्रीवसिष्ठ सारगीतायां आत्मार्चननाम अष्टम्
प्रकरणं ॥ ૮ ॥

प्रकरण ९.

जीवात्मा.

पूर्वछायो. ॥

अर्चन कह्युं आत्मातणूं (हवे) जीवात्मानूं चैन । जी-
वभाव जेणे टले बोलिश ते साधन ॥ १ ॥

ए रीते आत्मानुं अर्चन करवानुं बतावी हवे जीवात्मानां लु-
क्षणं बतावुंछे. आत्मानो निश्चय थाय, असत्य पदार्थोंमांभी प्रीति
उठी नाय तोपण अविद्याने लीधे वच्चे जे जीवभाव उमो थयेलेछे ते
एकाएक टळतो नथी, ने ते टळे नहि त्यांसुधी खेरखेरो, आत्मा-
नुभव पण पमातो नथी; माटे जीवभावनोज लय थइ नाय एवां साध-
न हवे बतावशि.

जीवभाव छे* जां लगे तांलगि जांण अजांण । जीवभाव
जे परहरे जांण्यू तेह प्रमाण्य ॥ २ ॥

हुं जीव हुं एवी भावना ज्यां-सगण उमीछे त्यांसुधी अज्ञानज भरी
मूकेलुंछे एम जाणवुं. ज्ञान मेळव्युं ते पण अज्ञान जेवुंजळे, एटले त्हेनो
अनुभव पतो नथी. माटे जे पुरुष जीवभावनोज त्याग करे त्हेणे खरं
ज्ञान मेळव्युं कहेवाय.

હાપણ મોલાપણ તજો* સાવધાન થા ધીર । જીવદશા
જેળે ટલે અનુભવ ગ્રહ રઘુવીર ॥ ૩ ॥

હે રામ ! વ્યવહારનું હાપણ અને મોલાપણ એટલે અજ્ઞાન, મુ-
ર્ખતા એ તજી દેવાં અને સાવધાન ને ધીર બનવું. એથી જીવદશા
ટલી જાય છે માટે એનોજ અનુભવ લ્યો.

રાજિવલોચન સાંભલો (અને) સાંભલ આત્મારામ ।
જીવપણને ટાલતાં પાંમી જે નિજધામ× ॥ ૪ ॥

શ્રી રામોવાચ ॥

જીવપણું તે કહો કિયૂ જીવપણું ક્યમ જાય । જીવપણું
કોણે ગ્રહું કારણ કહો મુનિરાય ॥ ૫ ॥

શ્રીરામચંદ્રજી હવે શુભને પ્રશ્ન પૂછે, હે મુનિરાજ આપ જીવ-
માવ ટાલવાનું કહોએ પણ એમાં કંઈ સમજણ પડતી નથી. માટે જી-
વમાવ તે શું, એ જીવમાવનો શી રીતે ત્યાગ થાય અને જીવમાવનો
ધારણકર્તા કોણ છે એ ત્રણે વાતો કૃપાકરીને સમજાવો.

શ્રી વસિષ્ઠોવાચ ॥

પ્રથમે જીવતણું રૂપ કહું કહિ ત્રિમિષ્ટ જેહવું હું લહું ।
સદા સર્વદા ઇક બ્રહ્મ જાણ્ય માવમાત્ર તે જીવ પ્રમાણ્ય
॥ ૬ ॥

* મૂલ — પરહરો.

× નિજધામ. — આત્મસ્વરૂપ.

શુરુ કહેછે, હેરામ ! મ્હે પ્રથમજ ચચામતિ જીવનું સ્વરૂપ તો કહી મતાવ્યું છે. સદા સર્વદા સત્યવસ્તુ તો એક પરબ્રહ્મન છે ને જીવ એતો એક માવના માત્ર છે, મિથ્યા છે, એક જાતનો કણનાજ છે.

દેહેન્દ્રિયું અંતઃકરણ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય વર્ણાવર્ણ ।
મોહ એટલે પામે જેહ જીવભાવ તાં જાણો તેહ ॥ ૭ ॥

દેહ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, વર્ણ, અવર્ણ,
એમનો જે મોહ ધરેછે રહેનું નામ જીવ.

હું હું મારું મારું કરે દેહાદિક આસક્તિ ધરે । (૫)
કૃત્રિમ મલિ બંધાણો રામ નિશ્ચે તે જાણો જિવનામ
॥ ૮ ॥

હું મ્હોરો, મ્હારા જેવો વીજો કોઈ નથી એવું દેહાનેમાન કો,
ઘઠી આ મ્હારું છે, તે મ્હારું છે, એમ પદાર્થોની મમતા ફેલાયે, ઘઠી દેહા-
દિક એટલે મિથ્યા વસ્તુઓમાં પ્રીતિ રાખે ને એ રીતે કૃત્રિમ ક-
હેતાં મિથ્યા વસ્તુઓના સંગથી બંધાઈ જાય રહેનું નામ જીવ છે એમ
નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું

એળે ભાવ તે કહાવે જીવ (પણ) વસ્તૂગત રાઘવ છે
શીવ । જીવપણું જેળે કરિ જાય તેહ ઉપાય સુણો
રઘુસય ॥ ૯ ॥

હે રામ ! સત્તં જોતાં જે વણરૂપ છે તે આત્મા એવો રીતે, હું, મ્હા-

રું એવી અહંમતતા અને મિથ્યાદેહમાં આસક્તિ વાંધીનેજ જીવમાથને પામેછે. એ જીવમાથ તે શી રીતે ટાઢીદેવાય ને આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ પમાય તે વાત હવે હું કહુંછું તે સામઢો.

સર્વભૂત ઇક બ્રહ્મ પ્રકાશ અંપહ વ્યાપક જ્યમ આકાશ । એહ ભાવ જો હૃદિ સ્થિર હોય (તો) જિવત્વ લય સધ પાંમે સોય ॥ ૧૦ ॥

મૂનમાત્રમાં એક બ્રહ્મનોજ પ્રકાશ છે, ને બ્રહ્મ આકાશના જેવો અર્ધંડ અને વ્યાપક છે, એવી માવના દૃઢયાય તો જીવમાથ તરતજ ટઢી જાયછે.

તેલ વિના દીપક શમિ જાય મહાતેજ વીપે લિન થાય ।
(એમ) બ્રહ્મભાવિ જીવત્વજ ટઢે વસ્તુ વસ્તુ માંહે જઈ મઢે ॥ ૧૧ ॥

તેલ ટૂટે ઇટલે દીવો ઈની મેઢે શમી જાય, હોલવાઈ જાય અને તેજ તે મહાતેજ ઇટલે તરતમાં જઈ મઢી જાય. એમ માવના-કલ્પનાનો ત્યાગ થાય ને બ્રહ્મપાવના દૃઢયાય તો જીવત્વ ટઢી જાય ને વસ્તુ તે વસ્તુમાં જઈને મઢી જાય ઇટલે આત્મા તે પરમાત્મારૂપ બને.

જેણિ જિવત અંગી કરું રામ તુજ આગલ લડ તેહનું ।
નામ । દૃષ્ટાન્તે કરિ કહુંછું જેહ એકમનાં સાંમલજો તેહ
॥ ૧૨ ॥

આમ જીવમાવ દટલે શું, ત્હેને શીરીતે ટાઢી દેવાય તે કહ્યું.
હયે જીવત્ત કોળે ધારણ કર્યુંછે તે ત્હમને કહ્યુંછું, દટાન્ત આપીને
તે વાત સમજાવુંછું તે હે પ્રભુ ! એક મને શ્રવણ કરો.

(જ્યમ) કોયેક વિપ્ર નિચ સંગે કરી(અને) નીચ
વૃત્તિ તેળે આચરી+ । (સ્વ) મહત્ત્વપણું જ્યારે પર-
હરું (અને) શુદ્ધપણું તિર્ણિ અંગી કરું ॥ ૧૩ ॥

કોઈ બ્રાહ્મણ હોયને ત્હેને નીચ પુરુષનો સંગ થાય તો તે નીચ-
વૃત્તિ ધારી બેસેછે, એ પ્રમાણે પોતાની મૂઢની મહત્તાનો ત્યાગ થતાં ત્હેનામાં
શુદ્ધત્વ આવેછે ને ત્હેનો તે અંગીકાર કરેછે; પત્રી એવું માન નથી ર-
હેતું કે હું જાતે બ્રાહ્મણ છું, પણ તે પોતાને શૂદ્ર માનીનેજ ઘટે છે.

(એમ) અવિદ્યાને જઈ ઇશ્વર (તે) મલ્યો અસત્ય
પ્રપંચ મહીં જઈ મલ્યો । તેળે (નિજ) જ્ઞાન ગયું
વીસરી અહં મમતા નાના બુદ્ધ્ય ધરી ॥ ૧૪ ॥

એવી રીતે ઇશ્વરને અવિદ્યાનો યોગ થવાથી તે અસત્ય પ્રપંચમાં
પડેછે. એથી પોતાપણાનું જ્ઞાન તે વિસરી જાયછે અને અહં મમતા
ધારી મદબુદ્ધિથી વર્તેછે.

બ્રહ્મપણું જ્યારે અંગી કરે ત્યારે નિચ સંગત પરહરે ।
એમ આત્મા સમરે (નિજ) જ્ઞાન ત્યારે નોહિ પ્રપંચનું
માન+ ॥ ૧૫ ॥

પરંતુ નીચની સંગતમાં રહેછો બ્રાહ્મણ જ્યારે એ જાણે કે હું તો નીચ નહિ પણ બ્રાહ્મણ છું, ને એ જાણી તે નીચની સંગતિ છોડી પાછો પોતાનો વર્ણાચાર પાલે તેમ જીવને પોતાના સ્વરૂપનું માન થાય ત્યારે તેનું પ્રવેશમાં-સંસારમાં ધ્યાન રહેતું નથી.

આત્મજ્ઞાન (ને) વિસ્મરણે રામ કૃષ્ણ તે પામ્યો જિવનામ । સાંભળજો સહુકો સિદ્ધાન્ત વલિ જિવત્વ થયાની વાત * ॥ ૧૬ ॥

એ પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી કૃષ્ણજીવનામ પામ્યો છે, કિય તેજ જીવ કહેવાયો છે. હે શ્રોતાઓ! સહુ કોઈ સાંભળો જીવત્વ શી રીતે ઉભું થયું તે સિદ્ધાન્ત હું તમને કહી સમજાવું છું.

આત્મા દેહની સ્મરણે કરી (અને) આત્મ + સ્વરૂપ ગયો વીસરી । અછતું જિવિત પછિ ઝૂમું કરું અહં મમત્વ હૈડામાં ધરું ॥ ૧૭ ॥

આત્મા દેહવાસનાથી પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે ને એ રીતે અછતું પડેલું વસ્તુગતિ છે નહિ એવું જીવિત તે ઉભું કરે છે, ઉપજાવે છે ને હું જીવ છું, એ ધારી હું ને મ્હારું એવી માવના તે છડી નેસે છે, હૃદયમાં ભર્યા કરે છે.

(ડયમ) નિજ છાયા દેસીને વાલ (તાહાં) ચક્ષુ-

* મૂળ-વૃત્તાન્ત.

+ સ્વરૂપ.

પણું માંને તત્કાલ । હમ મિથ્યા ભુત સત કરિ જોય
આપણપાંની વિસ્મૃતિ હોય ॥ ૧૮ ॥

સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કેવીરીતે યાયછે તે સમજાવેછે: ન્હાનું માલ-
ક પોતાનો પદઝાયો देखી એ મૂતછે એમ તરતજ ગાની બેસેછે ને તેથી
મય પામેછે, તેમ મિથ્યા પદાર્થોને સત્ય માની લેવાયી આપણપાનું એટલે
પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ યાયછે.

(જ્યમ) બાલક મૃતિકાનો હમ ગ્રહી (તાંહાં)
ગજત્વને સત્ય માને સહી । ગજત્વનો અધ્યાસજ ઘરે
(અને) હસ્તિ જાણિ ચેષ્ટા તે કરે ॥ ૧૯ ॥

બાલક પોતાના હાથમાં માટીનો હાથી લઈ રહેને સરેસરો હા-
થીજ માંની છેછે પણ તે એમ નથી જાણતો કે એ એક સ્મકડું છે, એમ
ગજત્વનો અધ્યાસ ધરવાથી બાલક પછી એ હાથીજ છે એમ જાણી
રહેની સાથે નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરેછે.

મુઠું આત્મા દેહાદિક ગ્રહે (અને) દૃષ્ટિપદારથ સત
કરિ કહે । અસત્યને સત માંને જેહ જીવ જાણજો
રાઘવ તેહ ॥ ૨૦ ॥

એમ અજ્ઞાની જીવ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરેછે અને પોતાની નજરે પ-
ડતાં વધાવે પદાર્થો સત્ય છે એમ તે કહે છે. આવી રીતે અસત્ય પદાર-
થો ને સત્ય માંનેછે રહેનું નામન આવ.

જીવભાવ જેને કરિ જાય સાંભલજો તે કહું ઠપાય ।
ચિત્રસર્પને જ્ઞાને રામ સર્પનામ નહિ તેણે ઠાંન ॥૨૧॥

હવે એવી રીતે ઉપજેલો જીવભાવ શીરિતે ટલે ત્હેનો ઉપાય બતાવુંઝે
તે હે શ્રોતાઓ ! શ્રવણ કરો. ચિત્રમાં સર્પ કહાડેલો હોય તે ચિત્રસર્પ
પટલે જૂઠો છે, હાથપોજ રંગ પૂરી કહાડેલો છે એમ જાણવાથી ત્હેમાં
પછી સર્વબુદ્ધિ રહેતી નથી.

ચિત્રામણ જાણ્યે રઘુરાય સર્પજનિત મય સઘલો જાય ।
(એમ) બ્રહ્મ જાણ્યે જીવત તે ટલે કલ્પિત વિશ્વજ
જાયે વિલે ॥ ૨૨ ॥

એને ! હે રામ એ દશ્યસર્પ તો એક ચિત્રામણ છે એમ જાણ્યાથી
સર્પ માની ઊંઘાથી બે મય ઉપજ્યો હોય છે તે બધો જતો રહે છે.
એવી રીતે સત્ય બે બ્રહ્મ ત્હેને જાણ્યાથી જીવત્વનો જીવમાવનો હય
થઈ જાય છે, ને મિથ્યા કરુણેલું વિશ્વમાત્ર નાશ પામે છે, દાટિયી
ખસી જાય છે.

સુખ દુઃખ શોક હરપ નાં ધરે સદા નિરંતર સમવુદ્ધ
ધરે । બ્રહ્મ જાણ્યાનું એહ પ્રમાણ જીવપણું જ્યારે દલ્યું
જાણ્ય ॥ ૨૩ ॥

પુરુષને કોઈ પ્રકારનું સુખદુઃખ લાગે નહિ, હર્ષ શોકનો અનુ-
ભવ યાય નહિ, પણ તે હમેશાં સર્વમાં સમબુદ્ધિ રાखી વર્તે, મનુષ્ય,
પશુ, પંક્તી, કીડાદિ ન્યાયમાં એકજ આત્મા રમે છે માટે એમાં કોઈ

ઉંચ નીચ નથી એથી બુદ્ધિ રાણી વ્યવહાર કરે ત્યારે તેને વ્રજાનાં
મયું કહેવાય, અને રહેનું નામ ત્વ પળ ટલો મયું એમ જાણયું.

(જ્યમ) મારાને અજ્ઞાને રામ ભ્રમ થકો (જ્યમ)
કહિ સર્પનું નામ । મારા જાણ્યે કંપ ન થાય સર્પભ્રમ
તે દૂર પલાય ॥ ૨૪ ॥

કોઈ સ્થાને કોઈ માલા મરચી હોય, પણ તે માલો છે એવો નિ-
શ્ચય ન થયાર્થી પુરુષ આનંતિવશ થઈ રહેને સર્પ કહે છે અને સર્પના
મયથી કંપી ઉઠે છે, પણ એ સ્વેચ્છરી માલો છે એવું ધોઈ શરે જ-
ણાઈ જાય ત્યારે એ મિથ્યા મયકંપ જતો રહે છે અને સર્પની આનંતિ
શમી જાય છે.

(એમ) આત્મા અજ્ઞાને સંસાર (અને) આત્મજ્ઞાને
હોયે નિસ્તાર । આત્માજ્ઞાને વિશ્વહિ* વ્રસ કો કાલે
ભાસે નહિ ભ્રમ ॥ ૨૫ ॥

આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી સંસારનો માસ થાય છે અને આત્મજ્ઞાન-
આપણે તે જાણે રહેનો હવે થઈ જાય છે; કારણકે આત્મસ્વરૂપ બોલ-
વાવાર્યાં મધું વિશ્વ વ્રહ્મરૂપે જ માસે છે ને પછી કોઈ દિવસ આનંતિ
ઉપજતી નથી.

જો મન જ્ઞાન વિવેકનિ મલે (તો) સંસાર સહેજે સ-
ધલો ટલે । મિત્ર ન ભાસે તેહનિ કોય (જે) કેવલ
વ્રહ્મ નિરંતર જોય ॥ ૨૬ ॥

મન એ સંસારનું કારણ છે એ આપણે પાછલ ઘણી વખત કહી ગયા. એ અમલ્ય પદાર્થોની કલ્પના કરી કરીને વધું વિશ્વ ઊંધું કરી-દેલે, પણ સત્ય અસત્ય વસ્તુનો જ્ઞાનવિવેક થાય, પદાર્થો મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય અર્થાત્ મનને જ્ઞાનવિવેકનો યોગ થાય તો સંસારની કલ્પના એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ પામી જાય; પછી ત્હેને કોઈપણ વસ્તુ પોતાયી, વહાયી જુદી છે એવો માત્ર થાય નહિ, વધુએ એકરૂપ સમજાય પટલે એક કેવલ બ્રહ્મનેજ તે હમેશાં સર્વત્ર જાંચા કરે.

આદિ અંત મધ્ય સુત્રણ એક કુંડલ કંકણ ઘાટ અનેક ।
(તે) ઉપજિ સમિ વર્તે રઘુરાય કનકપણૂં પણ વ્યમે
ન જાય ॥ ૨૭ ॥

આદિ,મધ્ય અને અંત એ ત્રણે સ્થિતિઓમાં સુવર્ણ એકનું એકનઃ સુવર્ણના કુંડલ, કંકણ इत्यादि અનેક ઘાટ થાયછે. ઘાટ ઘડાય, રહે ને પાછા ગાઢી નામ્નવામાં આવે એમ એમની સ્થિતિઓ ફરે, પણ જે સુવર્ણના તે બનેલા હોયછે ત્હેનું સુવર્ણત્વ કોઈ રીતે ઘાટયી મિલ્લ થતું નથી, અર્થાત્ સુવર્ણ ને ઘાટ એવી જે જુદી જુદી વસ્તુઓની કલ્પના કરવી તે મિથ્યા છે.

એમ વિશ્વ (તે) આત્માથકું હોય આત્માથી અલગૂં નથિ
કોય । આદિ અંત મધ્ય આત્મા જાણ્ય નામમાત્ર તે
વિશ્વ પ્રમાણ્ય ॥ ૨૮ ॥

એમ એકજ આત્માથી વિશ્વ પ્રકટ થાયછે માટે તે આત્માથી કદાપિ અલગૂં પટલે જુદું કહેવાય નહિ. વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને

હય એ ત્રણે જગ્યાઓમાં વિશ્વ તે આત્મારૂપન રહેછે ને તેનું વિશ્વ
 એવું જે નામ પડ્યુંછે તે માત્ર કહેવાનુંજ એટલે મિથ્યા છે.

(જ્યમ) એક શરીર અવેવ અનંત દેહધિ ભિન્ન ને કહે
 કો સંત । માણ્ડ વહૂ મૃતિકા ઇક હોય મૃતિકામાં
 હય પામે સોય ॥ ૨૯ ॥

એકજ શરીરના અવયવ જૂદા જૂદા હોયછે પણ તે કંઈ શરીરથી
 ભિન્ન છે એવું જ્ઞાની જનો કદી કહેતા નથી. એકજ માટીના જૂદા જૂદા
 જાતના ઘગા વાસણ વગેરે ને તેમનો નાશ થતાં પાટાં તે માટીજ બની
 જાય. એકમાંથી અનેકની ઉત્પત્તિ થાયછે ને તે અનેક પાટાં એકમાં
 જઈ સમાયે, માટે એકને મૂકી અનેકની કલ્પના સત્ય માનવી તે અ-
 જ્ઞાન છે.

(એમ) અદ્વૈતધર્મી દ્વૈતજ વિસ્તર્યું (અને) સ્થાવર
 જંગમ નામજ ધરું । દટાદટ થોડા કહિં ઘણા (એક)
 રૂપ નામ સઘલાં બ્રહ્મતર્ણા ॥ ૩૦ ॥

ઉપરના દટાન્તમાં સમજાવ્યું તેમ એક અદ્વૈત બ્રહ્મમાંથી દૈનમાત્ર
 ઉપજ્યોછે, ફેલાયોછે, ને પદાર્થોનાં સ્થાવર જંગમ એવા નામ પડ્યાંછે.
 રૂપમાત્ર, કોઈ સ્થાને થોડાઘણાં જોવામાં આવે, કોઈ સ્થાને ન આવે,
 પણ તે વધાં એક બ્રહ્મમાંથીજ ઉપજેછાટે.

આદર્શ વિશે મુખ જોતાં રામ આનન ભાસે ઠામોઠામ ।
 અનેકમાં મુખ ભાસે એક જન જાણો મા* વદન અનેક
 ॥ ૩૧ ॥

હે રામ ! સામાસામી વધે દર્પણ જહ્યાં હોય ને સ્ત્રેમાં સ્ત્રોં
જોડે તો વધેય જૂદાં જૂદાં મુલ દેસાયછે. એ વર્ણ મુલ પણ એ-
કનાં એકજ હોયછે, માટે હે શ્રોતાઓ ! કદી એવી કલ્પના ન કરવી
કે તે જૂદાં જૂદાં છે.

(એમ) એક આત્મા સર્વાવાસ સમસ્ત બુદ્ધ્યનો કરે પ્ર-
કાશ । જાં જોયે તાં આત્મારામ આત્મા બધા ઠાલો નહિ
ઠામ ॥ ૩૨ ॥

એ રીતે એકજ આત્મા સર્વત્ર વસેછે ને વિવિધ રૂપે અનેક-
તાનો માસ કરાવેછે, પરંતુ જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ જોડે તો ય્યા દ્રષ્ટિ પડે
ત્યાં વધેય એકનો એકજ આત્મા રમેછે, વિલસેછે, આત્માવિના એક
પણ ઠામ છાલી નથી.

આત્મા નિર્ગુણ જાણો સહી (અને, ગૂણે તે બંધાયે નહીં । તે
દ્રષ્ટાન્ત કહું તુજ તાત સામલ આત્માકેરી ત્રાત ॥૩૩॥

આત્મા નિર્ગુણ છે એમ જાણવું, નિર્ગુણ છે માટે રજ, સત્ત્વ
અને તમ એ ત્રિગુણી તે કદાપિ બંધાતો નથી. હે માર્ડ ! એનું એક
સ્વરૂપને દ્રષ્ટાન્ત આપુંછું તે આત્મજ્ઞાનની વાત સાંમલો.

(વ્યોમ) સ્વતઃ શુદ્ધ નિર્મલ આકાશ સર્વ નિરંતર સ-
ર્વાવાસ । (ધુલ) ધૂમ મેઘ આવે રાહિ જાય શુદ્ધ વ્યોમ
મલીન ન થાય ॥ ૩૪ ॥

આકાશ છે તે સ્વતઃ શુદ્ધને નિર્મલ છે. એ નિર્બાધ સર્વત્ર વ્યાપ-
 હું છે. ધૂલ, ધૂમાડી ઘાદલ્લ ચ્હડી આવે ને યસી જાય, વેરાઈ જાય
 પણ નિર્મલ આકાશ કદાપિ મલીન થતું નથી. ધૂમાડીને ધૂલના મોટે
 મોટાં ડાંચે ચ્હડતાં જોઈ કે ઘાદલ્લ ચ્હડી આવતાં જોઈ આકાશને
 મેલુ થયલું માને તો તે ત્હેનું અજ્ઞાન છે; કારણ કે આવરણ
 મિથ્યા છે.

(એમ) વિશ્વસું આત્મા વ્યાપક રામ નિર્મલ નિશ્ચલ પૂર-
 ãધામ । સરજે પાલે તે (વિશ્વ) સંહરે પ્રકૃતિના
 ગુણ સ્પર્શ ન કરે ॥ ૩૫ ॥

એમ વળા વિશ્વને આત્મા વ્યાપીને રહોલે, તે નિર્મલ, નિશ્ચલ
 ને પૂર્ણધામ છે. એ વિશ્વને સર્જેલે, પાલેલે ને ત્હેનો સંહાર પણ
 કરેલે તેમ છતાં એ નિર્ગુણ રૂપને પ્રકૃતિના ગુણ સ્પર્શ કરી
 શકતા નથી.

અગ્નિ સંગ યથા લો(હ) રામ । તદ્રુપ હોય ટલે લો (હ)
 નામ । યાવત અગ્નિ સંગત કરે તાવત અગ્નિરૂપ તે ઘરે
 ॥ ૩૬ ॥

લોખંડનો ચોલે અગ્નિમાં ધખી વચ્ચત રાસ્ટીએ તો તે અગ્નિરૂપ
 ન થઈ જાયલે, ને ત્હેનું લોખંડ નામ તે વચ્ચત પૂરતું રહેતું નથી;
 કારણકે ત્હેનામાં અગ્નિના ધર્મ પૂર્ણપણે આવેલા હોયલે, એને
 જ્યાંમુઘી અગ્નિનો સંગ રહે ત્યાંમુઘી ત્હેનું અગ્નિરૂપ પણ કાયમ રહે.

(એમ) इन्द्रिय आदिक टोलूं (सब) जेह-आत्मासंग
 आत्मारूप* तेह । चैतन्य संगे जड चिद होय अग्नि
 लोह दृष्टान्ते जोय ॥ ३७ ॥

ए रीते इन्द्रियादि सूक्ष्मदेहनो जे समूह छे ते आत्मानो संग
 करे तो आत्मारूपज बनी जायछे. अग्नि अने लोहनું दृष्टान्त आपी
 समजावुं तेम जड ने चैतन्यनो संग याय तो ते चैतन्य थायछे.

अदृष्ट आत्मा प्रगट जणाय ते दृष्टांत मुणो रघुराय ।
 यद्यपि राहु अदृष्ट छि तात् (पण) को काले भासे
 साक्षात् ॥ ३८ ॥

आत्मा, आत्मा कहोछो पण ते क्यांय प्रकट जणातो नथी
 एम प्रश्न भवो स्वामाविक छे, मोटे ए प्रकट क्यारे जणाय रहेतुं ए-
 क दृष्टान्त आपुंछुं. राहु जोके साधारणरीते कोइना जोवामां आव-
 तो नथी, अदृष्ट छे तेम छतां कोइक प्रसंगे साक्षात् देखायछे.

(ज्यारे) ग्रहण अर्क इंदू तणुं होय प्रगट भासि त्यारे
 ते सोय । (एम) दृष्टादृष्ट छि आत्माराम (पण) प्र-
 कट अनूभवि भासे ठाम ॥ ३९ ॥

ए प्रसंग कयो ते कहुं: चंद्र अने सूर्यनुं ग्रहण थायछे त्यारे
 राहु प्रत्यक्ष देखायछे ए अनुभवी लेवुं. एम आत्मा अदृष्ट छे छतां
 अनुभवथी, ठेकाणे आवेछे एटले रहेनुं साक्षात् दर्शन थायछे.

अनुभव वीण करे बहु कर्म ते ना पामे नर परब्रह्म ।
 आत्मज्ञानि, आत्मा जाणिये ए अनुभव अंतर आणिये
 ॥ ४० ॥

‘ पाटे आत्मानुभव कर्था विना जे पुरुष एकलां अनेक कर्मज
 कर्था करेछे ते कोई दिवस ब्रह्मने पावतो नथी एटले मुक्त धतो
 नथी. आत्माने, ब्रह्मने ओळखवानु नीनुं एक पण साधन नथी; आ-
 त्माधीज आत्मा ओळखायछे ए सिद्धान्त ग्रहण करवो. गीतामां
 पण कसुंछे के, ॥ आत्मानं आत्मना पश्येत् ॥ आत्माने आत्माधी
 ज ओळखवो, जोवो.

आत्मा जडनी संगति (जो) करे (तो) आत्मपणूं स-
 म्यग् वीसरे । अनात्मपणूं आवे तिणिं वार चैतन्य गये.
 रहे जड आकार ॥ ४१ ॥

जड चैतन्यना संगथी चैतन्य बनेछे तेम आत्मा जडनी संगत
 करे तां ते जड बनी जायछे ने पोतानुं शुद्ध स्वरूप पूर्णपणे विसरी
 जायछे. ए रीते अनात्मत्व एटले जडता आव्याधी चैतन्य आत्मा
 ते नडरूप थइ रहेछे.

आत्मसंग जिव आत्मा होय जडसंगे जड कहावे सोय ।
 जल अग्नि दष्टान्ते भूप अध्यासे होये तद्रूप ॥ ४२ ॥

एम जीव पण जो आत्मानो संग करे तो ते आत्मारूप धायछे
 ने देह इन्द्रियादि जड वस्तुओनो संग करे तो जड बनेछे. ए उपर

જલ અગ્નિનું દૃષ્ટાન્ત છે. એક વસ્તુ બીજી વસ્તુના અધ્યાસથીજ તદ્વ
થઈ જાયછે. ✓

અગ્નિસંગ જલ અગ્નિ (વત) હોય જલસંગે (અગ્નિ)
અગ્નિપણું સ્થાયી । (એમ) ચૈતન્યસંગ જડ ચેતન થાય
જડસંગે ચેતન જડ થાય*॥ ૪૩ ॥ ✕

જલને અગ્નિનો સંગ થાય તો તે અગ્નિ બનેછે એટલે તે અગ્નિમાં
શામી જાયછે, ને અગ્નિને જો જલનો સંગ થાય તો રહેનું અગ્નિપણું જ-
તું રહેછે એટલે તે હોલવાઈ જાયછે. એજ પ્રમાણે ચૈતન્યના સંગથી
જડ ચૈતન્ય થાયછે ને જડના સંગથી ચૈતન્ય તે જડ બનેછે.

ચિદ્રૂપનો અંશી જિવ જેહ જડસંગે જડ કહાવે તેહ ।
ચિદ્રૂપને ધ્યાને ચિદ થાય જડસ્વભાવ (તે) વધોએ*
જાય ॥૪૪॥

સ્વરૂપ જોતાં શ્રીઋષ્ણ પરમાત્મા કહેછે તેમ ॥ મમૈવાંશો જીવ
જીવ લોકે ભૂતઃ સનાતનઃ ॥ ચિદ્રૂપનોજ અંશ જીવ છે એટલે તે શુદ્ધ
ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે પણ દેહાદિ જડના સંગથી તે પણ જડ કહેવાયછે.
એમ જડતાને પામેલો જીવ ચિદ્રૂપનું ધ્યાન કરે તો તે ચિદ્રૂપ થાય ને
રહેનામાં જે જડ સ્વભાવ એટલે અજ્ઞાન રહ્યોછે તે બધાનો નાશ થાય.

તે દૃષ્ટાંત સુણો રઘુવીર જેણે (કરી) જાયે લિંગં શ-

* મૂલ-કહેવાય.

x મૂલ-સપ્તમે.

રીર । (જ્યમ) મ્હા જંલમાં અગ્નિ મુકિ રામ ટલે તત-
ક્ષણ અગ્નિ નામ ॥૪૫॥

હે રામ ! ઊંઘશરીર ઇટલે મન ઇન્દ્રિયાદિ તત્ત્વોનો ઘનેલો સૂ-
ક્ષ્મ વેહ ત્હેનો નાશ થાય એનું એક દટાન્ત કહુંછું. ઘના જલમાં
અગ્નિને નાચ્યાથી તરતજ ત્હેનું અગ્નિસ્વ નાશ પામેછે તેમ સૂક્ષ્મ વેહ-
નો નાશ થવાને ત્હેને આત્માનો સંગ અવશ્ય થવો જોઈએ છે.

બ્રહ્મપ્રકાશ જિણે કરિ થાય (હવે) કીજે તેહતળો
ઝપાય । ઝપાયે પરબ્રહ્મ પામિયે ઝપાયે ભવદુઃખ વામિયે
॥ ૪૬ ॥

હે રામ ! એ રીતે ઇટલે સૂક્ષ્મવેહને આત્માનો યોગ કરી ત્હેનો ના-
શ કરવો ને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય એવું સાધન કરહું. એ ઝપાય-
થી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થશે અને સંસારના દુઃખનો છેડો આવી જશે.

હંબુ ટિપે સાકર* છે જ્યંમ (પળ) યત્ન વિના પામી
જે કયંમ । તૈલ તીલમધ્યે છે સહી (પળ) યત્ન વિના
પામીજે નહી ॥ ૪૭ ॥

પળ એ વાતમાં યત્નની ઘટ્ટ મ્હોટી અપેસા છે. શેઠહીમાં રસ તો
રહેલોએજ પળ મહેનત કરી ત્હેને છોલી, કકડા ફરી, પાઢ્યાવિના
કે કોલુમાં પીચ્યા વિના ત્હેના રસની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તલમાં તેલ
અવશ્ય છે પણ યત્ન કર્યા વિના તે મહાર નિકળતું નથી, ત્હેને ઘા-
ળીમાં ઘાળી પ્રથમ પીલવા જોઈએ.

કાષ્ટ વિષે વન્હી છે તાત (તે) યત્ને પાંમીજે* સાક્ષાત્ ।
 લોહ દશદવિધિ છે રઘુવીર (તે) યત્ને કરિ કાઢીજે
 ધીર ॥ ૪૮ ॥

હે માઈ ! લાકડામા અગ્નિ રહેછોછે પણ યત્ન કરીએ એટલે ઘ-
 વ્વેળ ઉત્પન્ન કરીએ તો સ્વેચ્છા રહેનો આપણને લાભ થાય પત્ય-
 રમાં ઘડી લોહ રહેછુઝે ત્હેને કહાડવાને માટે પણ યત્ન કરવાની
 જરૂર છે.

(જ્યમ) આજ્ય ઘેનુ વિષે છે સાર (તે) યત્ને પાંમી-
 જે નિરધાર (એમ) દેહવિષે આત્મા છે દેવ (તે) ય-
 ત્નિ પામિજે અવશ્યમેવ ॥ ૪૯ ॥

માયમા ધી રહ્યુંછે પણ યત્ન કરીએ તો તે અવશ્ય મળે, એમ
 રીતે દેહમા આત્મા વ્રક્ષ છે તે નિઃસંદેહ યત્ને કરીને, જ્ઞાનાનુભવે
 પળાયછે.

આત્મા પામવાનું સાધન જેહ સામલજો જન કહુંછું તેહ ।
 શ્રવણ મનન કરતાં નિદધ્યાસ સાક્ષાત્ હોય તે વ્રક્ષ-
 પ્રકાશ ॥ ૫૦ ॥

હે શ્રોતાઓ ! દેવે આત્મજ્ઞાનનું સાધન કહુંછું તે સાંમલો. સત્
 જ્ઞાસ્ત્રોનું, ગુરુ ઉપદેશ કરે ત્હેનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસ ક-
 રવાથી વ્રક્ષ એટલે આત્માનો પ્રકાશ પ્રગટ થાયઝે, એટલે આત્માના
 સાક્ષાત્ દર્શન થાયછે.

ઝ્યમ સ્ફાટિક નિર્મલ નિરઘંદ ગગન તૈહમા દીસે (રામ)
 ચંદ્ર । (એમ) આત્માએ આત્મા દેખિયે નિર્મલ ચિત્ત
 પ્રગટ પેખિયે ॥ ૫૧ ॥

હે રામ ! જરા પળ મલ બગરનો એટલે નિર્મલ કાચ હોય તો
 તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ બરાબર પડેછે, તેમ બુદ્ધિ નિર્મલ હોય
 તો આત્મા પ્રગટ દેલાયછે, આત્માથીજ આત્માના દર્શન યાયછે.

યતર્કિર્ચીત પદારથ રામ આત્માવિણ ઠાલો નહિ ઠામ ।
 ચીદરૂપ પરમેશ્વર જેહ પ્રગટ પ્રકાશ બધે આ તેહ ॥ ૫૨ ॥

હે રામ ! વધાણે પદાર્થોમાં આત્મા મરેલોછે. આત્મા વિના
 એક પળ ઠામ લાલી નથી. જે ચિદ્રૂપ એટલે ચૈતન્ય-આત્મારૂપ
 પરમેશ્વર છે તેનોજ આ સર્વત્ર પ્રગટ પ્રકાશ છે.

રત્નકુંભવત આત્મા જાણ્ય વાહ્ય મધ્ય પ્રકાશ પ્રમાણ્ય ।
 (જિમ) રત્ન કુંભની મધ્યે જોત્ય વાહ્ય દીપવત હોય ડુ-
 ઘોત ॥ ૫૩ ॥

આત્મા રત્નકુંભ જેવો છે એટલે એની અંદર ને બહાર સર્વત્ર પ્ર-
 કાશજ છે. રત્નકુંભની અંદર દીવો મૂક્યો હોય તોપણ બહાર પણ
 દીવો હોય એવો પ્રકાશ પડેછે.

(એમ) આત્મસ્વરૂપ બહિરંતર રામ મન ઇંદ્રીય પ્રકા-

શક ધામ । સર્વ પ્રકાશક આત્મા એક રઘુપતિ રાखો
 એહ વિવેક ॥ ૫૪ ॥

હે રામ ! આત્મસ્વરૂપ બહિરંતર—સર્વત્ર પ્રકાશમાન છે ને તે
 મન ઇન્દ્રિયને પ્રકાશ આપવાવાળું છે, એને આશરીનેજ તેઓ પ્રવ-
 ત્તે છે. હે રઘુપતિ ! એક આત્મા સર્વનો પ્રકાશક છે એ જ્ઞાનવિચારને
 દૃઢ કરી રાखવો.

અર્કબિંબવત દર્પણ જેહ તેજવંત તાં ભણિયે તેહ । નિ-
 મ્બલમાં આનન પેઢીએ મલિનમાંહિ મુખ નવ્ય દેખિયે
 ॥ ૫૫ ॥

દર્પણમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડેછે ત્યારે તે તેજમય દેખાયછે.
 ઘઠી દર્પણ નિર્મલ હોય તો સ્થેમા મુખ ઘરાબર દેખાયછે પણ મઠી-
 નમાં તે યથાર્થ જણાતું નથી.

(એમ) જ્ઞાનસહિત બુદ્ધ્ય છે* જેહની નિર્મલ ચિત્તવૃત્તી
 (કહીયે) તેહની । સ્વચ્છથી હોયે આત્મપ્રકાશ (જે) સર્વ
 નિરંતર સર્વાવાસ ॥ ૫૬ ॥

તેવી રીતે જે પુરુષની બુદ્ધિ જ્ઞાનવિચારવાળી છે સ્થેની ચિત્ત-
 વૃત્તિ નિર્મલ હોયછે ને એમ સ્વસ્થ ને ધીર થયલા પુરુષને નિરંતર
 ને સર્વત્ર આત્મપ્રકાશનો અનુભવ થાયછે.

સ્વપ્રકાશ સ્વયમાત્મા જેહ સદાસર્વદા મઘલે તેહ । તે
વિન ઠાલો નહિ કો ઠામ એ અજ્ઞાને વિશ્વનું નામ
॥ ૫૭ ॥

આત્મા સ્વયંભૂ ને સ્વયંપ્રકાશ છે, એની ઉત્પત્તિ વીજા કશા-
માપી નથી, વીજા કોઈનો પ્રકાશ એને જોડતો નથી; વઢી તે નિ-
ત્ય ને સર્વત્ર વ્યાપી છે. એના વિના એક પળ ઠામ ટાલી નથી.
આવા આત્માને નહિ ઓઢવાયાયોજ વિશ્વનો માસ થાયછે.

વિશ્વલક્ષણ રાઘવ જાણજ્યો રજુ મુજંગવત પ્રમાણજો ।
રંજુતણે અજ્ઞાને તાત સર્પ સત્ય તેહનિ સાક્ષાત ॥ ૫૮ ॥

હે શ્રોતાઓ ! વિશ્વનું સ્વરૂપ જાણી ર્યો. રજુના અજ્ઞાનથી જેમ
મુજંગ કહેતા સર્પવૃદ્ધિ થાયછે, એ સાક્ષાત રજુ નહિ પણ સર્પજ છે
એમ મનાયછે, તેમ આત્માના અજ્ઞાનથી વિશ્વવૃદ્ધિ થાયછે. પ્રકા-
શનો અનુભવ થતાં રજુ ઓઢવાયછે તેમ ક્ષણે મિથ્યા સર્પવૃદ્ધિ
જતા રહેછે તેમ જ્ઞાનવિચારથી આત્મા ઓઢવાયછે એટલે વિશ્વસ્વરૂપ
ઘાટું ઠરેછે.

નામમાત્ર તે વિશ્વજ જાણ્ય આત્મા સઘલે એક પ્રમાણ્ય ।
આત્મસ્વરૂપ યથારથ જેહ સાતે શ્લોકે કહું તુજ તેહ
॥ ૫૯ ॥

વિશ્વ તો કહેવા માત્ર એટલે નામનું—મિથ્યા છે, ને સ્વરૂપ જોતાં
તો એક આત્માજ સર્વત્ર પ્રકાશી રહ્યોછે. એ આત્માનું સ્વરૂપ કેવું
છે તે નીચેના સાત શ્લોકમાં વહો નતાવુંછું.

આદી અંત રહિત જે રામ સત્ય સ્વરૂપ તાં તેહનું નામ ।
 ઘીદરૂપ તે ચૈતન સોય જેણે (કરી) સર્વ પ્રવૃત્તી *
 હોય ॥ ૬૦ ॥

હે રામ ! આત્મા આદિ અંત વિનાનો છે. ઇટલે તે કદી ઉત્પન્ન થતો નથી, ને નાશ પણ પામતો નથી એમ અજન્મ ને અમર છે, માટે સત્ય સ્વરૂપ તે એક આત્માજ છે. આત્મા વિદ્રૂપ ચૈતન્ય છે. એક બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ છે ને એને આશ્રયે આ બધી મન ઇન્દ્રિઓની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે.

નિર્વિકલ્પ તાં કહિયે (સોય) તેહ ભેદાભેદ નિવર્જિત
 જેહ । આકાશવત્ત વ્યાપક નિઃસંગ જેહનિ નહિ કશું
 રૂપ ગુણ રંગ ॥ ૬૧ ॥

આત્માને ભેદાભેદ નથી ઇટલે એ નિર્વિકલ્પ, સંકલ્પધર્મ વિનાનો છે માટે મન ઇન્દ્રિઓનાં કર્મથી એ બંધાતો નથી. વઢી તે આકાશનાં જેવો સર્વ વ્યાપક ને અસંગ કહેતાં નિર્લેપ છે. વઢી આત્માને રૂપ ગુણ કે રંગ હોતાં નથી.

સમસ્ત જીવતણી જે આથ જાંહાં નહિ પરપંચ ઉપાધ્ય ।
 પરમાત્મા કહિયે જેહને ત્રિવિધ શક્તિ વશ છે તેહને
 ॥ ૬૨ ॥

મઘાણ જીવોનું તે આદિ કારણ છે ને એને કોઈ પ્રકારનો પ્રપં-

ચ કે ઉપાધિ છે નહિ. આત્મા એજ વહી પરમાત્મા પણ છે ને ત્રિ-
વિધ શક્તિ એને વશ છે અર્થાત્ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય
કરવાવાળો આત્મા છે.

આત્મા અતી વિશુદ્ધ છે રામ નિર્મલ નિશ્ચલ પૂરણધામ ।
ચૈતન્યસ્વરૂપ સ્વયં પરકાશ અંતર્યામી સર્વાવાસ ॥૬૩॥

હે રામ ! આત્મા અતિ વિશુદ્ધ છે એટલે તે નિર્મલ, નિશ્ચલ ને
પૂર્ણધામ કહેતાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આત્મા વહી ચૈતન્યસ્વરૂપ
સ્વયંપ્રકાશ, અંતર્યામી ને સર્વત્ર રહેલો છે.

શાશ્વત નિત્ય નિરંતર એક હૃદિ રાखો ए જ્ઞાનવિવેક ।
વિભુ વ્યાપક તેહનિ તું જાણ્ય વિચાર ए અંતરગતિ
આણ્ય ॥ ૬૪ ॥

ए શાશ્વત કહેતાં સનાતન, નિત્ય અને સદાયે એકજ છે, અદ્વૈ-
ત છે એવો જ્ઞાનવિવેક હે રામ ! હૃદયમા રાखી રહેશું, અને આત્મા તે
સર્વ શક્તિમાન ને સર્વ વ્યાપક છે ए નિશ્ચયને દૃઢ કરી મનમાં
ઠસાવવો.

નિર્વિકાર કહિયે તેહને મનગ્રાધિ ચિત ન અહં જેહને ।
સ્વયંજ્યોતિ ને સ્વયંપ્રકાશ સઘલે તેહતણો આભાસ
॥ ૬૫ ॥

આત્મા નિર્વિકાર છે એટલે એને મન બુદ્ધિ આદિ છે નહિ. ए
સ્વયંજ્યોતિ ને સ્વયંપ્રકાશ છે ને સર્વત્ર એનોજ આભાસ છે એટલે-
આ બધું વિશ્વ તે એક આત્માનોજ આભાસ છે.

અર્કનિ પેરે કહિયે જેહ સર્વ પ્રકાશક અલગો તેહ ।
સઘલે સત્તા છે જે તળી સી સી મોટિમ કહું મુલ્,
મળી ॥ ૬૬ ॥

આત્મા તે સૂર્યના જેવો છે. એ વધાને પ્રકાશ આપે છે પણ તે સર્વ-
થી ન્યારો રહેછે, એને કાંઈ વસ્તુનો સ્પર્શ નથી. આત્માની સત્તા
સર્વત્ર છે. હે શ્રોતાઓ ! હું એની મ્હોટમ તે શી કહી વતાવું ! અર્થાત્
એનો મહિમા અપાર છે.

અનુભવરૂપ* આત્મા રઘરાય અનુભવવિન તે ગ્રહો ન
જાય । કાલો સાકર કેમે કહે અનુભવ તુષ્ટીએ ગ્રહિ
રહે ॥ ૬૭ ॥

હે રામ ! આત્મા અનુભવરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે માટે અનુભવ
વિના એનું ગ્રહણ થતું નથી, તે ઓઢલાતો નથી. એક બાલકને એમ
પૂછીએ કે માઈ, સાકર કેવી છે તો એ એનું શું વર્ણન કરે ! એ એનો
સ્વાદ અનુભવીનેજ સંતોષ પામશે પણ કંઈ રહેનું વર્ણન આપી શકશે
નહિ.

અનુભવિ એહવું બોલે તાત સર્વત્ર વ્યાપક બ્રહ્મ સા-
ક્ષાત । સ્ત્રવમુત જેહનિ આશ્રી રહ્યું (તે) નિરાધાર પદ
નિગમે કહ્યું ॥ ૬૮ ॥

હે માઈ ! જે જ્ઞાતા પુરૂષ છે, અનુભવી છે તે એવું કહેછે કે

બ્રહ્મ-આત્મા સર્વત્ર પ્રગટપણે વ્યાપીને રહ્યો છે, ને મૂળ માત્રનો પારણ કર્તા એ છે. એનો જ સર્વને આશ્રય છે પણ એને કોઈનો આશ્રય નથી, માટે વેદમાં તેને નિરાધાર પદ કહે છે.

દેવતણો તાં દેવજ જેહ પરમપ્રકાશ મળીજે તેહ ।
 ચૈતન્યતણું ચેતન જે રામ આત્મસ્વરૂપ તાં તેહનું નામ
 ॥ ૬૮ ॥

વઢી દેવનો પણ તે દેવ છે અર્થાત્ સર્વ. દેવોની કલ્પના એક આત્મામાં આવી જાય છે ને તે પરમપ્રકાશ રૂપ છે. હે રામ! પ્રાણી માત્રમાં જે ચૈતન્ય છે તેનું પણ ચૈતન્ય આત્મા છે એટલે તેનું એ આદિ કારણ છે, આત્મ સ્વરૂપ એવું છે.

અનલ સદા જ્યમ ઉજ્જ સ્વરૂપ આત્મા ત્યમ ચૈતન્ય
 સ્વરૂપ । વલિ વસ્તૂની સાંભલ વાત અનુભવિ તે ભાસે
 સાક્ષાત્ ॥ ૭૦ ॥

અગ્નિમાં જેમ હમેશાં ઉજ્જતાનો ધર્મ રહેલો છે, સદા એ તે ઉજ્જ સ્વરૂપન છે તેમ આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. વઢી એ એક કેવલ વસ્તુ એવી છે કે એક અનુભવથી જ તેનો સાક્ષાત્કાર પામ્યો છે, નહિ તો તેનું અકલ સ્વરૂપ કશાથીયે કલ્પ્યામાં આવતું નથી.

અંતઃકરણ ચતુષ્ટય જેહ તેયથકો છે ભિન્નજ તેહ ।
 ચીદરૂપ પરમાત્મા જોય સર્વતણો સુપ્રકાશક સોય
 ॥ ૭૧ ॥

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહકાર એ અંત કરણ ચતુષ્ટય એનાર્થી
પણ આત્મા ભિન્ન છે, અર્થાત્ એ ચિદ્સ્વરૂપ પરમાત્મા છે ને અતઃકરણ
ચતુષ્ટય તેમજ સર્વનો પ્રકાશક તેજ છે.

વાહ્યાશ્ર્યંતર વ્યાપક બ્રહ્મ સમજી લેજો એહજ મર્મ । ક-
લાતીત તે અકલ અરૂપ નિર્મલ નિશ્ચલ બ્રહ્મસ્વરૂપ
॥ ૭૨ ॥

એ આત્મા બ્રહ્મ બહાર અને મોંતર સર્વત્ર વ્યાપેલો છે, એક રસ
સર્વત્ર મેરેલો છે. હે રામ ! એનું મર્મ રહસ્ય જાણીશ્યો આત્મા કલાતીત
એટલે અકલ ને અરૂપ છે, નિર્મલ, નિશ્ચલ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.

અચલાશ્રય પરમાત્માત્મનો વલિ મોટિમ તેહનિ કહું
સુણો । પ્રગટ આત્મા ચૈતન્ય એહ રાઘવ એમાં નહિ
સંદેહ ॥ ૭૩ ॥

એવા એ આત્મા પરમાત્માનો વિશ્વને, પ્રાણીમાત્રને અચલ-સત-
ત આશ્રય છે, એનો મહિમા કંઈક કહી બતાવુંતું તે હે શ્રોતાઓ ! શ્ર-
વણ કરો. હે રામ ! એ આત્મા ચૈતન્ય સર્વત્ર પ્રગટ છે એમાં નરણ
સંશય નથી.

આતિ નિર્મલ તે આત્મા જાણ્ય જ્ઞાનધનરૂપ એહ પ્ર-
માણ્ય । વાલક યૌવન વૃદ્ધ ન હોય રાઘવ આત્મા જા-
ણો સોય ॥ ૭૪ ॥

વઢી આત્મા અતિ નિર્મલ, ને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. હે રામ ! દેહ ત્રા-

ल्य, युवा अने वृद्धा एवुं जे अवस्थान्तर भोगवेछे तेवुं जे भोगवतो नयी तेज आत्मा छे एम जाणवुं. आत्मा कदापि नालक, जुवान के वृद्ध यतो नयी, एण ए अवस्थाओ देहनी छे.

अच्युत ते तम जाणोसही (जे) सर्व नाशथी नाशे नही । सर्व उपाध्य विवर्जित जेह परमात्मा जन जाणो तेह ॥ ७५ ॥

आत्मा अच्युत-अक्षर छे; अनेक ब्रह्मांडोनो, सर्वनो नाश प-
इ जाय तोपण एनो कदापि नाश यतो नयी. उवा विमात्रयी ए
रहित छे अने हे श्रोताओ! आत्मा एज परमात्मा छे एवो निश्चय करो.

देशकाल रहित गुणद्वंद जेहनि नहि क्षणु कोशुं सं-
बंध । असंग पुरुष एवो ए राम प्रगटज पेखो पूरण-
धाम ॥ ७६ ॥

आत्मा देश काल रहित एटले अविच्छिन्न ने गुणद्वंद रहित
एटले निर्गुण छे. अमुक काले के अमुक देशमां ते होय एम नयी,
सर्वत्र ने सदाए ते छेज. निर्गुण छे एटले त्रिगुणात्मक प्रकृतिनुं एने
नामे बंधन नयी. हे राम ! आत्मा एवो असंग पुरुष छे. एवा पूर्ण
स्वरूपने सर्वत्र प्रगट जुओ-अनुभवो.

उयम ब्रह्मांडे वरते वाय क्यांहे कदा* न ते बंधाय ।
जेवो छे तेवो परमाण्य तेहनि नहि वृद्धि क्षय हाण
॥ ७७ ॥

वायु आत्मा ब्रह्मांडमा वायछे पण ते कोइ जग्याए ने कोइ
बलने बंधातो के रोकातो नथी. एने जेवा ने तेवा स्वरूपे ओळखी
लेवो. एनामा कदापि कंइ वृद्धि थती नथी, तेम एनो कदापि क्षय
पण थतो नथी.

(एम) सर्व भूतमां वर्ते सोय (पण) आत्मानें बंधन ना होय । (जे) सर्वकर्तु भगवान समर्थवांधे
क्यम तेहने अनर्थ ॥ ७८ ॥

आत्मानुं पण एमज जाणवुं ए पदार्थ मात्रमा व्यापेलोछे पण
रहेने कोइ जातनुं बंधन नथी, ए समर्थ-सर्वकर्तु परमात्मा छे, एने
अनर्थ कहेता जगतो मिथ्या प्रपच शी रीते बाधी शके प्रपंचमात्र
आत्माने वश छे.

आत्मा सदा सर्वदा मुक्त वेदवाक्य कहुं ए युक्त ।
सोहं हंस तुं सघले जाण्य असंग पुरुष ता एह प्रमा-
ण्य ॥ ७९ ॥

आत्मा नित्यमुक्त छे एम जाणवुं. वेदमां पण एमज कहेलुं
छे. त्रिकाले एने बंधन नथी एटछे एने मोक्षनीए अपेक्षा नथी माटेज
ते नित्यमुक्त छे ए सोहहस सर्वत्र व्यापेलोछे ने ते असंग पुरुष
छे. प्रकृतिनो एने सग लागतो नथी.

चिदाकाश आत्माछे एह राघव एमां नहि संदेह। सकल
भोगवीषे ए राम सकल भुषणमां एहज धाम ॥ ८० ॥

हे राघव ! निःसंदेह आत्मा ते चिदाकाश छे, बधाए भोगमा आत्मभोग रहेलोज छे, कोइ पण प्रकारना सुखनो अनुभव करो, पण विषयानंद ते ब्रह्मानंदनो एक अंश मात्र छे, वळी बधाए मूप-
णोमां आत्मस्वरूप ए म्होटुं मूपण छे.

गगनमंडले जेनो वास वहि इंदू अर्क (दिसे) प्र-
काश । प्रथवि सकलमां एहनि जाण्य विवर कोश पा-
ताल प्रमाण ॥ ८१ ॥

बधा गगन मंडलमां व्यापीने ए रहेलोजे; अग्नि चंद्र, सूर्य ए
बधाने प्रकाश आपवावाळो ए छे; ने बधीए पृथ्वी, उंडी उंडी गुफाओ,
अने पातालमां सर्वत्र ए छे, ए बधां एतुंजरूप छे.

जे चिद मोटे स्थानकि कह्यो ते चिद कीट उदर विधि
रह्यो । वेदवाक्य निश्चै छे एह नागमशकमां सम छे
तेह ॥ ८२ ॥

म्होटी म्होटी वस्तुओमा जे आत्मचैतन्य रहेलुजे ते ने तेज
चैतन्य कीटादि क्षुद्र जंतुओमा पण रहेलुंजे. वळी, सर्प, उंदर
एवा परस्पर भैर राखनारा प्राणीओमा पण आत्मा समान छे एवो
वेदवाक्यनो निश्चय छे.

बंध मोक्ष वस्तूगत नथी जोयूं वेद पुराणे कथी । सदा
सर्वदा शाश्वत ब्रह्म (तो)राघव केहनि बांधे कर्म ॥ ८३ ॥

वेद पुराणमां शोध करीने जोयुं पण बन्नुगतिए बंध के मोक्ष

છેજ નહિ, હમેશા એક, અદ્વૈત, અવિચ્છિન્ન બ્રહ્મ-આત્મા પ્રકાશેછે, ત્યાં હે રાઘવ ! કર્મ તે કોને વાધી શકે ? વધ ને મોક્ષ એ અજ્ઞાની જીવની એક કલ્પના માત્ર છે. વધન માન્યુ તો મોક્ષની અપેક્ષા રહે-વાની, વાકી' નિત્યમુક્ત આત્મા વધાતોજ નથી તો એને મોક્ષ શો ?

સઘલે આત્મા એકજ જાણ્ય દ્વૈત નાસ્તિ નાસ્તી પર-માણ્ય । ચિદાનંદ બ્રહ્મ અકલ અપાર સઘલે તે શોમે નિર્ધાર ॥ ૮૪ ॥

સર્વત્ર એકજ આત્મા પ્રકાશમાન છે અને દ્વૈત છેજ નહિ, એવો નિ-શ્ચય કરી લેવો સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા અકલ ને અપાર છે ને તે સર્વત્ર શોભી રહ્યોછે, સર્વત્ર એનો પ્રકાશ વિશ્વને, વિશ્વના પદાર્થોને શોમા આપી રહ્યોછે.

(જ્ઞાન) વિજ્ઞાનબ્રહ્મ તેહને પ્રમાણ્ય લોકસમસ્તે બ્ર-હ્મજ જાણ । પરંપરા ભુત જંતુ જેહ કેવલ બ્રહ્મજ જાણે તેહ ॥ ૮૫ ॥

આત્મા તે વિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે ને આ વધા ભૂવન પણ બ્રહ્મજ છે. પદાર્થો ને જંતુઓની જાતિ પરંપરા પણ સર્વ જોતા એક અદ્વૈત બ્રહ્મ છે.

હું તું મિત્ર અરિ બ્રહ્માકાર સ્વજન વંધુ તે બ્રહ્મ નિરધાર ।
વલિ વલિ તુજને કહુંછું તાત સર્વ બ્રહ્મ જાણો સાક્ષાત
॥ ૮૬ ॥

हुं, तूं, मित्र, शत्रु ए वधां ज्ञानदृष्टि ए ब्रह्मरूप छे; यकी स्व-
जन, बंधु ते पण ब्रह्म छे एवो विवेक करवो. हे माइ! करी करीने
तहमने कहुंछुं के बंधु ए साक्षात ब्रह्मस्वरूप छे. आ वधो प्रपंच पृथक्
पृथक् देलायछे त्हेनुं कारण अज्ञान छे, पण ज्ञानदृष्टि ए एक
आत्मारूप छे.

ज्ञानविचारे जोज्यो जंन निश्चि कल्पना ते (जीवने)
बंधन । टले कल्पना मुक्ती होय रखे मन संदे राखो
कोय ॥ ८७ ॥

हे श्रोताओ ! ज्ञानविचार करी जोशो तो मालम पदशे के जी-
वनी कल्पनाज बंधन छे, जीव एम कहैछे के अरेरे । हुं दुःखी छुं,
दरिद्रि छुं, पामर छुं, संसारना प्रपंचयी बंधनमां पडेलो छुं. सकल जोतां
आनुं नामज बंधन छे. एवो कल्पना टळीजाय तेज क्षणे मोक्ष पइ
जायछे. अज्ञानने लीधे करेली असत्य कल्पना छूटी गइ एटले बंधन
पण एनी भेळे मिथ्या यहुं एम जाणवुं. आ वातमां कोईए कइ
संदेह राखवो नहि.

हुं तूं तजी जोये इक ब्रह्म टले कल्पनानो तां अंम ।
सकल सिद्धान्त तणूं ए सार राखव संग्रह कर निर्धार
॥ ८८ ॥

ए कल्पना भेदबुद्धि टळ्या विना छूटती नथी: हुं, तूं एवो
भेद तजी दइने सर्वत्र एक ब्रह्मज प्रकाशी रह्योछे एवो अनुभव
पाम्यायी असत्य कल्पना, भ्रान्ति नती रहेछे; कारण के केवल ब-

હોને દુઃખ દરિદ્રતાનો આરોપ કરવો એ મિથ્યા છે એવું પછી સમનાઈ' જાયછે. મધાએ સિદ્ધાન્તોનો સાર આજ છે માટે હે રાઘવ ! એનો અ-
વશ્ય સંગ્રહ કરવો.

ઈહા તે જાણો ચિદરૂપ માત્રા જાણો બ્રહ્મસ્વરૂપ । વિશ્વ
તેહ કેવલ ચિદ જાણ્ય ચિત્ત તેહ ચિદરૂપ પ્રમાણ્ય
॥ ૮૯ ॥

હું ચિદ તું ચિદ (લોક) છે ચિદ સર્વ ચિદ જાણી,
વામો જન ગર્વ । સિદ્ધાન્ત હૃદિ રાઘવ એ રાઘવ અવ-
રમાવ તે સઘલો નાંચ્ય ॥ ૯૦ ॥

હું હું અને મધું વિશ્વ ચિદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, એમ જાણીને
હે શ્રોતાઓ ! જે આ મિથ્યા અભિમાન આવીને મરાયુંછે તે તજીદો.
સર્વ ચિદ્રૂપજ છે એ સત્ય મિદ્ધાન્ત હે રામ ! હૃદયમાં સંઘરી રાખવો
અને બીજી વધી માવના છોટી દેવી.

જે છે સદા સર્વદા રામ ચતુર્કિંચિત્ ભાસે રૂપનામ ।
તે સર્વ આત્મા ઇક જાણ્ય સાચો નિશ્ચય એ હૃદિ
આંખ્ય ॥ ૯૧ ॥

હે રામ ! જે મધા દૃષ્ટિપદાર્થો નજરે ચ્હડી આવેછે તે માત્ર જો-
વા ને કહેવા માત્ર છે; કારણ એ રૂપ નામ છોટાં છે. વસ્તુગતિએ એ
નિત્ય ને સનાતન છે, એમનો ક્યારે પણ નાશ થતો નથી કે કોઈ કા-
હે એમનામાં વિકાર સંમથતો નથી, કારણ રૂપ અને નામ તતાં બાકી

મધું નિદ્રૂપ છે, એક આત્મારૂપજ મધું વિશ્વ છે. આજ સ્વરો નિશ્ચય-સિદ્ધાન્ત છે એમ જાણી સ્નેહનું પ્રદાન કરવું.

આત્માવિણ જે અન્ય કહેવાય તે સર્વે મિથ્યા રઘુરાય ।
સર્વભાવ આત્માના એહ રાઘવ એમાં નહિ સંદેહ ॥ ૧૨ ॥

આત્મા વિનાની બીજી મધી વસ્તુઓ, માવનાઓ હે રામ ! મિથ્યા છે કારણકે એ મધા એક આત્માનાજ રૂપ છે એ વાત નિઃસંદેહ છે.

ગ્રાહ્ય ગ્રાહક (તે) જાણો એમ સ્વપ્નમનોરથ માયા જેમા
હૃદયે રાખો એ અભ્યાસ કર જોડી કહિ નરહરિદાસ
॥ ૧૩ ॥

ગ્રાહ્ય કહેતાં દૃષ્ટિપદાર્થો, વિષયો ને સ્નેહનો ગ્રાહક, 'મોક્ષા-
હું એ માવનાજ સ્વપ્ન છે: સ્વપ્નવશ થયેલા પુરુષ ને જે મનોરથ કરે-
છે તે મધા મિથ્યા હોયછે તેવીજ રીતે આ અજ્ઞાન દશાની એ માવના
પણ સ્વપ્ન છે. આજ પરમ સત્ય છે એમ જાણી સ્નેહનો સદોદિત અ-
ભ્યાસ રાખવો એમ પ્રંપકર્તા વિનવેછે.

इति श्रीवसिष्ठसारगीतायां आत्मनिरूपण नाम नवम
प्रकरणम् ॥ ९ ॥

प्रकरण १०.

ब्रह्मनिरूपण.

—*—*—*—*

पूर्वछायो ॥

वैराग्यं तिब्र ते वर्णव्यो (अने) जगमिथ्या कह्युं सार ।
जिवनमुक्त लक्षण कख्यां मन लय कह्युं निरधार ॥१॥

कह्यो ऊपशम वासना (तणो) अनि कह्युं आ-
त्ममनन । शुद्ध तत्त्व निरूपण कर्युं कह्युं ते आत्मार्चन
॥ २ ॥

जिवत्वनुं कारण कह्युं अनि (कह्यो) ते लय उपा-
य । स्वरूप जिवेश्वर तणुं कह्युं हरिगुरुसंत पसाय ॥३॥

हवि सभि केवल ब्रह्मनें बोलिस ते निर्धार । ए अनु-
भव हृदि राखज्यो मूको अवर विचार ॥ ४ ॥

केवल ब्रह्म जाण्याविना (ए) माया असत* न
जाय मनथी माया तो टले (जो) परब्रह्मशुं चित
जाय ॥ ५ ॥

माया असत्य-मिथ्या छे तोपण केवल ब्रह्मनुं ओळवाण थया

વિના એનું મિથ્યાત્વ ચર્ચાર્ય સમજાતું નથી, ને તેથી તે છોડાતી પણ નથી. વિષય માત્ર ઓછા છે, દુઃસ્વરૂપ છે, માયા ઓટી છે, જીવને મારંદાર ફનાવી ફસાવીને તેની અધોગતિન કરવાવાઢી છે. એમ વિવેક કરી તેને એકવાર છોડીએ પણ પાછો તેનો મોહ આવીને પોટે; કારણ કે મનથી એનો ત્યાગ થયલો હોતો નથી. પણ સત્ય વસ્તુ એ કેવલ બ્રહ્મ તેનો નિશ્ચય કરી અસત્ય એવી માયાનો મનપોજ સમૂહનો ત્યાગ કરાય ત્યારે પઢી પરબ્રહ્મા વૃત્તિ વહેંછે, ને તે અસત્ય રૂપને સંઘરતી નથી.

રાઘવ બ્રહ્મ ચિતવન કરો (એમ) કહિ મુનિ વારંવાર ।
પ્રપંચ પ્રકૃતી પરહરો ગ્રહિ હૃદિ બ્રહ્મચિન્તન ॥ ૬ ॥

મોટે ગુરુશ્રી ફરી ફરીને ઉપદેશ કરેછે કે હે રામ ! પરબ્રહ્મ-
નુંજ ચિતન કરવું, ને હૃદયમાં બ્રહ્મચિન્તન મરીને આ મધો-જે પ્રકૃતિ-
નો પ્રપંચ કહેતાં અસત્ય સંસાર ઉપડ્યોછે, વિસ્તર્યોછે, તેનો ત્યાગ
ફરી દો.

શ્રીરામોવાચ ॥

પ્રપંચ પ્રકૃતી (તે) ક્યમ ટલે બ્રહ્મ ચિન્તન* ક્યમ થાય ।
તે અનુભવ સદગુરુ કહો વલિ વલિ લાગૂં પાય ॥ ૭ ॥

શ્રીરામચંદ્રની પ્રશ્ન કરેછે હે સદગુરુ ! પ્રકૃતિ પ્રપંચ કહેતાં
સંસારનો ત્યાગ શી રીતે થાય, એ મિથ્યા માવના જ્ઞાપી ટઢી જાય
અને પરમાત્માનું ચિન્તન કેવી રીતે થાય એ અનુભવ બતાવો; કારણકે

વસ્તુસ્થિતિ જાણ્યા છતાં પણ તેનેનો અનુભવ આવશે અતિ કઠિણ છે. હું આપને વારંવાર પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે, એવી કોઈ યુક્તિ ખતાવો કે સરો જ્ઞાનાનુભવ થાય.

ષોષે.

શ્રીવસિષ્ઠોવાચ ॥

મળે વસિષ્ઠ સુળો રઘુરાય પ્રકૃતિનો લય ઇળે + થાય ।
બ્રહ્મ જ્ઞાનને અનુભવિ રામ ટલિ તે સકલ મનોરથા કામ
॥ ૮ ॥

હવે સદગુરુ કહેછે: પ્રકૃતિનો લય કરવાનું, સંસાર માવનાનો અત્યંત ત્યાગ કરી દેવાનું માત્ર એક જ સાધન છે; બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પછી રહેનો અનુભવ લેવાય, એટલે સત્ય વસ્તુ એક કેવલ બ્રહ્મ છે, ને તે સર્વજ્ઞ ને સર્વરૂપ છે. એમ અનુભવાય ત્યારે સંસારના જૂઠા વિષયો-ત્રી તૃષ્ણા, - અભિલાષા ટલ્લી નાચે ત્યાર સિવાય મનના મનોરથ ને આશાઓ જતી નથી: ફરી ફરીને મન એ અસત્ય વિષયોની જ માવના કર્યા કરેછે.

જ(હાં) લગિ દર્શન દૃશ્ય સંવંધ તાં લગિ રાઘવ
જાળો દ્વંદ્વ । વિષયેન્દ્રીય સમઘ સુખ જેહ પરમ સૂખ
તાં નોહે તેહ ॥ ૯ ॥

એક રૂપતા ચચાર્ય સમજાવી મોડે છે, એટલે દૃષ્ટા, દૃશ્ય ને

दर्शन, ए विपुटीनो भंग यवो जोइए छे, जे पदार्थ दृष्टिए पड़ेछे ते दृश्य ब्रह्मरूप छे, ने त्हेमनो दृष्टा पण ब्रह्मरूप छे, ने त्हेमनुं जे दर्शन ते पण ब्रह्मरूपज छे एवो ज्ञानानुभव यतो नथी त्यां सुधी हं राम ! द्वंद्व कहेतां प्रपंच द्वैत वासना एवी ने एवी रहेछे; पण एकवार एवो पाको निश्चयज करीदेवो के विषयोने सनवावाळी इन्द्रियो त्हेमनुं सुख ते परम सुख नथी पण मात्र क्षणिक ने मिथ्या छे, परिणामे बळी दुःखरूप छे.

परम सुख तो पांमे जंन सम्यक पिरि मारे जो मन ।
विषय त्यजे ब्रह्मचिंतन करे एणि ज्ञानि राघव मन
मरे ॥ १० ॥

मन जे अनेक विषयोमां रमतुं रहेछे त्हेनो बराबर निग्रह याय, ए त्वांछे बंधाइ जाय, मरी जाय, स्थिर शान्त, ब्रह्मरूप बनी जाय, स्फोरज परम सुखनो अनुभव थायछे, एम छे; अने हे राम ! मन कंइ सहज मरतुं नथी, एने मारवाने विषय मात्रनो परित्याग करी हमे शां ब्रह्मनुंन चिंतन करवुं जोइए छे. विषयोमाथी वृत्ति खसेडी परमात्मा प्रति बाळवाथी धीमे धीमे मननी वासना छूटती जायछे. एम वासनानो संपूर्ण त्याग थाय त्थारे जाणवुं के मन मरी गयुं ने परमानंदनी प्राप्ति थइ.

मननो नाश परमपद तेह सम्यग् ब्रह्मचिंतन तां एह ।
अहंब्रह्म सर्व ब्रह्म जोय परम पद ते कहौये सोय ॥ ११ ॥

मन मरी गयुं, मननो पूरूपो नाशज थइ गयो त्हेनी साधेज

परमपदनी प्राप्ति थइ गइ एम जाणवु. खरुं ब्रह्मचिंतन पण स्यारेज थायछे; कारण के मन विषयोमा भमतुं रहे त्यासुधी त्हेनुं ध्यान यतुं नथी. परमपद ते शुं ? हुं पण ब्रह्म छुं ने सउ कहेंतां विश्व ते पण ब्रह्म छे अर्थात् ब्रह्म एन सर्वत्र ने सर्वरूप छे एवी निश्चल बुद्धि यता जे स्थिति प्राप्त थाय त्हेनेज परमपद कहेछे.

विषयेंद्रिय समथ सुख जेह दृढ बंधन जन जाणो तेह ।
इंद्रिय सुख ते सुख नव होय दृढ बंधन जन जाणो
सोय ॥ १२ ॥

वस्तुविवेक दृढ थवाने फरी फरीने कहेछे के विषयेंद्रियतुं जे सुख छे ते हे श्रोताओ ! एक दृढ बंधन छे; एज जीवने जन्म मृत्युनी परंपरा भोगवावेछे. खरुं जोता ते सुख नथी कारण के परिणामे ए परम दु.खरूप थइ पड़ेछे. विषयनो भोग भोगवता सुख लाग पण तेदलो बखत गयो एटछे पछी दु.ख बेलशज थायछे. भोग मात्रमा रोगनुं, दु.खनुं भय छे.

विषयसुख मनथी जे तजे (अने) केवल ब्रह्म नि-
रंतर भजे । जियनमुक्त तेहनि निरधार जे घट केवल
ब्रह्मविचार ॥ १३ ॥

माटे विषयोमाथी मळतुं सुख पामवानी तृष्णा जे पुरुष मन-
थी तभी देखे ने केवल ब्रह्मनुं रात दिवस ध्यान, चिंतन करी करे
छे त्हेनेज खरेखरो जियनमुक्त जाणवो. केमके एना हृदयमां ब्रह्म-
विचार सिवाय बीनी कोइ भावना होती नथी.

ब्रह्मविचार जि पेरे होय सांभलजों जन कहूं छूं सोय ।
ए अनुभव हृदिमांहां धरो अवर भाव सगलो परहरो
॥ १४ ॥

१। अर्थ स्पष्ट छे.

सत्य असत्य अने मध्य जेह शुद्ध परम पद भणिये तेह ।
ते पद अविलंबी जे रहे ते नर कांड तजे नव्य ग्रहे ॥ १५ ॥

ब्रह्म ते सदसत् छे; बळो आदि अंत रहित ते सदा सर्वदा
मध्यमान एटले वर्तमान छे. एन खरु परमपद छे. जे पुरुष एनो आ-
श्रव लइने रहेते एने कंइए ग्रहण करवानुं के तजवानुं रहेतुं नथी,
अर्थात् कर्म धया छतां एने कोइ रीतनु बंधन बळगतुं नथी.

बाह्याभ्यंतर तेहनि जोय तेहनि भिन्न न भासै कोय ।
विश्व तेहमां विश्वे तेह राघव एमां नहि संदेह ॥ १६ ॥

वस्तुनी, विश्वनी बहार अने भितर, सर्वत्र, ज्यां जोइए त्या एक
ब्रह्मज प्रकाशेछे एवी दृष्टिवाळा पुरुषने कोइ पण वस्तु पोतानाथी-
आत्मायी जूदी जणाती नथी. बंधुं विश्व एक ब्रह्ममां रही वर्तेछे ने
ब्रह्म ते सर्वत्र एटले नथा विश्वमा छे एज एक सत्य सिद्धान्त छे. हे
राम । एमा जरा पण संदेह आणवानी जग्या नथी.

जडाजड मध्ये छे जे कोय परमार्थ तत्त्व कहीये सोय ।
अनंत अपार गगनवत राम निर्मल निश्चल पूरणधाम
॥ १७ ॥

જડ અને અર્જડ એટલે ઘર અને અચર ન્યાયમાં સમાન રીતે
મે કોઈ રહેછોછે તેજ પરમાર્થ કહેતાં બ્રહ્મ છે તે હે રામ ! આકા-
શના જેવો અનંત અને અપાર, નિર્મલ, નિશ્ચલ અને પૂર્ણસ્વરૂપ છે.

પરમ પ્રકાશ અકલ ઉદ્યોત સ્વયંપ્રકાશ સનાતન જોત ।
સદા સર્વદા આશ્રય તેહ રાઘવ નિશ્ચય કહું છું, એહ ॥૧૮॥

એ અકલ ને પરમ પ્રકાશ રૂપ છે. એ પ્રકાશ મીના કોઈનો
એને મઠેલો છે એમ નથી, કારણ કે તે સ્વયંપ્રકાશ છે, એક સનાતન
જ્યોતિ છે, હે રામ ! જીવને મ્હોટામાં મ્હોટું ને નિત્યે એ બ્રહ્મનું જ શર-
ણ છે ને એજ આશ્રય મળાઓએ લેવો ઘટેછે તે હું ત્હમને નિશ્ચય-
પૂર્વક કહું છું.

વિષયેન્દ્રિયને સંગે (કરી) તાત હોય નિશ્ચિ બંધન
સાક્ષાત । દૃષ્ટાદૃશ્યેનિ સંગત ત્યજે તો કેવલ સ્વાનંદ
સુખ મજે ॥ ૧૯ ॥

હે રામ ! વિષયોન્દ્રિયનો જ્યાં સુધી જીવને સંગ રહે ત્યાં સુધી
અવશ્ય તે બંધન પામવાનો, પણ એ દૃષ્ટાદૃશ્યનો માવના છોડીદે ને
સર્વેમય બ્રહ્મને યથાર્થ ઓઠાવે ત્યારેજ ત્હેને કૈવલ્ય પદનું સુખ પ્રાપ્ત
થાય; એટલે અત્યંત દુઃખી તે દુઃખવિમુક્ત થાય ને હમેશાં પરમાનંદ
અનુભવે.

દૃષ્ય ભાવને મૂકો જન અહર્નિશ કર આત્માચિંતન ।
(જે) વ્યાપક શુદ્ધ પરમ પદ રામ આશ્ર નિરંતર તે
નિજધામ ॥ ૨૦ ॥

હે શ્રોતાઓ ! દૃશ્ય પદાર્થોની મામના કરવીજ મૂકીદો અને રાત્રિ
 દિવસ એક આત્માનું—વ્યક્તિનું ચિંતન કરો. હે રામ ! આત્મા સર્વ
 વ્યાપક, શુદ્ધ ને પરમપદ છે. એ નિજઘ્ન કહેના આત્મસ્વરૂપનોજ
 સર્વને હોશા આશ્રય છે. બધા જગતને એજ ધારણ કરેછે.

દૃષ્ટા દૃશ્ય દર્શન તાં જેહ ત્રિવિધ વાસના ભણિયે તેહ ।
 દ્વંદ્વ તર્જો નિર્દ્વંદ્વ ચિત્ત ધરો રાઘવ એ અનુભવ તાં સ્વરો
 ॥ ૨૧ ॥

દૃષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન એ ત્રણ પ્રકારની વાસના છે, એવી ત્રિ-
 વિધ વાસનાનો ત્યાગ કરી, હું દૃષ્ટા, દૃશ્ય, પદાર્થોથી મિત્ર છું, એવી
 ભેદ, પ્રપંચબુદ્ધિ કહાડી નાસો અને નિર્દ્વંદ્વ એટલે અભેદ બુદ્ધિને
 ધારણ કરો. હે રામ ! સ્વરો અનુભવ આજ છે.

હું તું પ્હેલો તે તાં સત્ય જેણે કરિ હોય સર્વ પ્રવૃત્ત્ય ।
 સકલ ભૂતનો કરે પ્રકાશ આત્માયં અવ્યય ઉપાસ ॥ ૨૨ ॥

હું, તું એ બધામના પ્હેલો એટલે સર્વનું—આદિ કારણ આત્મા
 એક સત્ય છે. એનાથીજ આ બધી કર્મ પ્રવૃત્તિઓ ચાલેછે; કારણકે
 આત્મા તે અલિલ વિશ્વનો પ્રવર્તક છે. મૂત માત્રને પ્રકાશ કરના
 શાલો, ઉપનાવનારો એ આત્મા અવ્યય છે. તેનીજ સદાપે ઉપાસના
 કરવી.

સત્ય અસત્ય જડા જડ દ્વંદ્વ (તે) ઉભય મધ્ય છે પર-
 માનંદ । પ્રકાશક તણો પ્રકાશક જેહ આત્મસ્વ-
 રૂપ તમ જાણો તેહ ॥ ૨૩ ॥

સુરમંડલ વિષિ જેહનિ જોત્ય (અને) જે રવિ વિશ્વ
કરે ઉદ્યોત । તે આત્મા પરમાત્મા રામ સદા ઉપાસો
તે પરધામ ॥ ૨૪ ॥

વધા સૂર્યમંડલમાં એક આત્માનીજ જ્યોતિ છે. આત્માથીજ સૂ-
ર્ય અને વિશ્વ પ્રકાશ પામે છે. એ આત્મા તેજ પરમાત્મા છે મોટ
વધાયથી પર એટલે સર્વાતીત એ સ્વરૂપનીજ હમેશાં ઉપાસના કરવી,
આત્મમય બનવું.

આત્મસૂઝ જિણિપેરે હોય રઘુપતિ સમશ્યા કહું હવિ સોય ।
સમજી લેજો જન તે જ્ઞાન જે અનુભવિ યોગી વિદ્વાન*
॥ ૨૫ ॥

હવે હે રામ ! આત્મસૂઝ શી રીતે પ્રાપ્ત પાય તે સમશ્યા, મર્મ,
યુક્તિ મતાવુંછું. એ એક સમશ્યા, કોણડોજ છે, કારણ કે જ્યાં સુ-
ધી વાત સમજાય નહિ ત્યાં સુધી એ મહુ કઠિણ લાગે ને છૂટે ત્યારે
સહજમાં છૂટી નાય, મોટે તે મરામર સમજી લેવી. મ્હોટા મ્હોટા યોગી-
ઓ અને પાંડિતો પણ એજ જ્ઞાનાનુભવ કર્યા કરેછે.

નિદ્રા આદે ભાવ જિ હોય જાગૃત અંતે જાંખો સોય ।
તેહ ભાવ રાઘવ હૃદિ આંખ્ય જેહ ભાવ તે પદ નિર્વાણ
॥ ૨૬ ॥

નિદ્રા એટલે સુષુપ્તિ પામતાં વ્હેલાં એટલે અજ્ઞાનમાં લય પામ્યાની

પૂર્વે અને જાગૃતની અંતે એટલે કર્મ પ્રવૃત્તિઓ નિવૃત્તિ પંતાં જે મો-
ક્ષના ઉપજે છે તે જ સ્વર્ગી આત્મ-માવના છે, એ જ સ્વર્ગ મોક્ષપદ છે
મોટે હે રામ ! અંતરમાં સદા એવી માવના રાખવી.

એહ માવને અનુસરિ જેહ અક્ષય સુખ મોગાવિ જન
તેહ ! એહ માવ હૃદયે ધર તાત એહ માવ તે બ્રહ્મ
સાક્ષાત ॥ ૨૭ ॥

એવી આત્મમાવનાને જે પુરુષ અનુસરે છે એટલે જે એમાં જરા એ
વિશેષ ન પડવા દેતાં વર્તે છે તે અક્ષય એટલે નિત્યસુખ મોગવે છે.
એને દુઃખની માવના કદાપિ યંત્રી નથી. એ આત્મમાવના એ જ સા-
ક્ષાત્ બ્રહ્મ છે, એમ જાણી હે ભાઈ ! એને હૃદયમાં સંધરી રાખવી.

એહ માવનું કહું તુજ રૂપ એકમનાં સુણ રઘુપતિ ભૂપ ! સંક-
લ્પ સકલ તે પામે શાન્ત બ્રહ્મભાવ તાં એ સિદ્ધાંત ॥ ૨૮ ॥

હે રામેન્દ્ર ! એ માવનાનું કેવું રૂપ, લક્ષણ છે તે હું કહું તે
એકાગ્રચિત્ત. યદ સાંમલોઃ એ માવનાથી બધા એ સંકલ્પ શાન્ત થઈ
જાય છે ને એ રીતે મન નિવૃત્ત થઈ જવાથી સ્વર્ગી બ્રહ્મભાવ ઉપજે છે
આ સિદ્ધાન્ત છે.

સંકલ્પ વિનાનું (હોય) મન જેહનું નામ બ્રહ્મ કેવલ
તેહનું ! શિલાતળી પેરે સ્થિર (થઈ) રહે નિશ્ચલચિત્ત
ત્યજે નવ ગ્રહે ॥ ૨૯ ॥

જે પુરુષના મનના સંકલ્પધર્મનો અત્યન્ત ત્યાગ થઈ ગયો છે તે કેવલ બ્રહ્મરૂપજ છે; કારણ કે તે પથ્થરની પેઠે નિશ્ચલ થઈ જાય છે, ને નિશ્ચલ, શાન્ત થયેલું ચિત્ત કોઈ પદાર્થ, વિષયને પછી સંઘરતું નથી ને કશાનો ત્યાગ પણ કરવાનો રહેતો નથી.

જાગ્યત નિદ્રા હિણ સ્થિતિ જેહ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા તેહ । સંકલ્પ તણે ત્યાગે સુંણ રામ પરમાત્મા બ્રહ્મ તેહનું નામ ॥ ૩૦ ॥

હમણા કહી ગયા તેમ જાગ્યત અને નિદ્રાથી પર જે માવના તેજ સ્વરી આત્મમાવના ને બ્રહ્મામાવના છે. પુરુષે, મને સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો ઇટલે તે પરમાત્મા ને બ્રહ્મરૂપ બન્યો એમ સમજવું.

વજ્રપેરિ ચિતને દૃઢ કરો શિલાવત્ત નિશ્ચલ બુધિધરો । મહાબાહુ તું સુણ રઘુવીર નિશ્ચલ મનને કહિયે ધીર ॥૩૧॥

વિષયોનું ચિત્તવન કર્યા કરે તે ચિત્ત; એને વજ્રના જેવું દૃઢ કરી દેવું અને પથ્થરના જેવી નિશ્ચલબુદ્ધિ વારણ કરવી. હે મહાબાહુ, રઘુવીર ! સામઠો, નિશ્ચલ મન તેજ ધીર, શાન્ત કહેવાય છે.

મન તે અમન કરો તમ રામ સેવો નીજ ચિદાનંદ ધામ । સદા સર્વદા તનમય હોય રાઘવ મનવૃત્તી સવ પોય ॥ ૩૨ ॥

હે રામ ! એ રીતે મનને અમન કરવું, મારી નાંખવું, ચિદ્રૂપ બનાવવું તે પછી પરમાનંદ રૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું સેવન કરવું, એનું

ધ્યાન ધરવું. હે રામ ! આમ જે પુરુષ હમેશાં તન્મય બનીને રહે છે
તેના મનની વૃત્તિઓ માત્ર સ્વોર્થ જાય છે, નિવૃત્ત પડ જાય છે,
લય પામી જાય છે.

મન તે હોય અમન જિણિવાર (ત્યારે) ભાસિ સર્વ તે
સાક્ષાત્કાર । સત્યાનંદ ચિદરૂપ તું જેહ આકાશવત્ત
પરમેશ્વર તેહ ॥ ૩૩ ॥

મન અમન થયું તેજ સળે સર્વ પ્રકટ બ્રહ્મરૂપ જ માસે છે, વિ-
શ્વના સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર યાય છે. સ્વરા સુણને, પરમ આનંદ-
ને આપવાવાળું જે ચિદ્રૂપ તે આકાશના જેવું નિર્મલ છે ને પરમાત્મા
રૂપ છે.

નિર્ગુણ સગુણ કેવલ બ્રહ્મ જાણ્ય સઘલે આત્મા એક
પ્રમાણ્ય । જ્યમ મૃદભાંડ (તે) મૃત્તીકા સહી (એમ)
વિશ્વબ્રહ્મથી અલગું નહી ॥ ૩૪ ॥

નિર્ગુણ અને સગુણ એ બંધુ એ કેવલ બ્રહ્મ છે, અને સર્વત્ર એક
આત્મા પ્રકાશે છે એવો નિશ્ચય કરવો. માટીનાં ઘાસણ તે વસ્તુગતિ
માટીજ છે તેમ વિશ્વ તે બ્રહ્મનું સગુણ રૂપ છે ને તે નિર્ગુણ બ્રહ્મથી
વ્યારે પણ જૂઠું નથી.

સદા સમુદ્રે જ્યમ ઇક તોય પારાવાર રહિત જલ સોય ।
લહરી લોઢ ફેનજ બુદબુદા મ્હા જલમાંહે હોયે સદા
॥ ૩૫ ॥

સમુદ્રનું અધાગ જલ એકજ છે. એ મહાજલમાં સદાયે, લહરીઓ, મોજાં, ફોળ અને પરપોટા ઉપજી આવેછે.

જલથિ ઉપજિ તે જલમાં સમે જલરુપથાં જલમાંહાં રમે । સમુદ્ર અસંખ્ય લહેરિ અપાર સમુદ્રવિષે જલનો વિસ્તાર ॥ ૩૬ ॥

એ જલમાંથીજ ઉપજી આવેછે ને પાછાં જલમાંજ સમાઈ જાય છે એમ જલરૂપ તે ઘણાં જલની અંદર રહીનેજ વિલાસ કર્યા કરેછે. સમુદ્રમાં અનેક લહરીઓ ઉપજેછે, પણ એ ઘણા જલનો વિસ્તાર, સમાવેશ એક સમુદ્રમાં છે.

એમ ચિદાર્ણવ એક અસંખંડ બ્રહ્મા મધ્ય વ્યાપક બ્રહ્માંડ । આત્મા સ્વયં અકલ અવિનાશ સઘલે તેહ તણો પરકાશ ॥ ૩ ॥

તેમ ચિદાર્ણવ એક ને અસંખંડ છે, બ્રહ્માંડની બહાર-અને અંદર એ વ્યાપીને રહેલોછે અર્થાત્ સમુદ્રલહરીના દૃષ્ટાન્તે બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ એક રૂપજ છે. આત્મા સ્વયંજ્યોતિ, અકલ ને અવિનાશી છે ને સર્વત્ર એનોજ પ્રકાશ છે. ✓

દિશ સઘલી વન સઘલે રામ (તે) આકાશે વ્યાપક સવ ઠામ । જાં જોયે તાં એકાકાશ આત્મા સઘલે એમ પ્રકાશ ॥ ૩૮ ॥

દશે દિશામાં, ધનમાં, પહાડ પર્વતોમાં, હંડી હંડી ગુહાઓમાં

सर्वत्र आकाश व्यापीने रहेलुंछे. ज्यां जोइए त्यां आकाश छेन, तेम विश्वमां, ब्रह्मांडमां आत्मा पण सर्वत्र छे. एनो प्रकाश कथाय नर्था एम. नहि.

(ज्यम) समुद्रथके लहरी बहु होय लहरी ते केवल जल सोय । लहरिनाम मात्रे ते जाण्य सदा सर्वदा जल परमाण्य ॥ ३९ ॥

अर्थ स्पष्ट छे. लहरी मिथ्या ने जलभावनाम सत्य छे तेम विश्व अने ब्रह्मनां स्वरूपनो विवेक करवो.

(एम) जगत सर्वमां वस्तु निहाल भेद (बुद्धि) सजाति विजाती टाल्य । सुख दुःख दाता पर को नही चिदात्मा सघले एकज सही ॥ ४० ॥

बधाए विश्वमां एक वस्तु, आत्मानेज जौवो, ने सजाति ने विजाति एवा वस्तु घस्तु परत्वे जे भेद छे ते टाली देवा. जीवने सुख के दुःख आपवावाळो बीनो कोइ नहि पण ते पोतेज छे, पोतानो मित्र ने शत्रु ते पोतेज छे, कारण के सर्वमां एक चिदात्मा रहेलोछे ते कोइने सुख के दुःख आपतो नथी, कोइने प्रिय अप्रिय गणतो नथी; जेवी जीव भावना-करे तेवुंन ते दुःख के सुख अनुभवे.

चिदात्मा तणू स्वरूप तां जेह सुण राघव निश्चें कहुं तेह । निरावेव व्यापक (सर्व) वरजीत ब्रह्म व्योम तुल्ये अद्वैत ॥ ४१ ॥

હે રામ ! ચિદાત્માનું કેવું સ્વરૂપ છે તે હવે સાંભળો. આત્મા નિરાવેશ છૂટે અવયવ વિનાનો-અરૂપ છે, વ્યાપક ને મૂલી-સંગ રહિત છે. વ્યોમ અને આત્મા સમાન છે, ને તે અદ્વૈત છે.

બ્રહ્મ વ્યોમ સાંહે નહિ ભેદ : રાધેન્દ્ર એહ વચન તાં વેદ ।
(પંચ) બ્રહ્મ વ્યોમ મહિ અંતર જેહ સાંભલ રઘુપતિ
કહું તુજ તેહ ॥ ૪૨ ॥

આમ આત્મા અને વ્યોમ સમાન છે, પંચ આત્મામાં એક અધિક લક્ષણ છે તે હવે કહેછે.

જહ આકાશનિ જાણો તાત (અને) બ્રહ્મ તેહ ચૈતન
સાક્ષાત । ચૈતન્ય સર્વે ચૈતન કરે-એહ અધિકતા બ્રહ્મજ
ધરે ॥ ૪૩ ॥

આકાશ વાસ્તવિક જહ છે ને આત્મા તે સાક્ષાત્ ચૈતન્ય છે. એ ચૈતન્ય એવું છે કે જે જે વસ્તુને એનો સ્પર્શ યાય તે વધીને એ ચૈતન્યરૂપ બનાવી દેછે. આત્માની આજ એક અધિકતા છે.

સર્વભૂતમાં જે બ્રહ્મ ત્રસૂ સ્વરૂપ તેહતણું છે અશૂ । તરંગ
રહિત સ્થિર અતિ ગંભીર સદાનંદ જાણો રઘુવીર
॥ ૪૪ ॥

નવાળ પદાર્થોમાં જે આત્મા રહેલોછે, સ્થેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કહુંછું. હે રામ ! એ નિત્ય આનંદરૂપ આત્મા તરંગ કહેતાં સંકરૂપ ધર્મ વિનાનો, સ્થિર ને અતિ ગંભીર છે.

સુધાતળો અર્ણવ તાં તેહ પરમાનંદ મળીજે જેહ ।
મધુર અતી કેવલ* રસ સોય તે વિણ ઠામ ન ઠાલો
કોય ॥ ૪૫ ॥

૬ અમૃતનોમ અર્ણવ એટલે સમુદ્ર છે, પરમાનંદ પણ એને જા-
ણવો. ૬ કેવલરસ ઘણો મીઠો છે; એને પીતાં કોઈને અમાવો યતો ન-
ધી. તે સર્વે સરલો ભરેલો છે; એના વિના એક પણ જગ્યા લાલી નથી.

સકલ સિદ્ધાંત તળું જે સાર પરમ રહસ્ય મ્હાં નિધિ
મંડાર । પિતામહે જે કહ્યું મુજને સુણ રાઘવ તે કહું
તુજને ॥ ૪૬ ॥

૭ ધર્મ સિદ્ધાંતોના સારરૂપ એક આત્મા છે, તે પરમ રહસ્ય-
નો એક મહાનિધિ કહેતાં મંડારરૂપ છે. એને જાણ્યો એટલે કંઈ જા-
ણવાનું બાકી ન રહ્યું. એમ જ્ઞાન માત્રની એમાં પરિસમાપ્તિ થાય છે.
હે રાઘવ ! પિતામહે એટલે શ્વાસ બ્રહ્મા એ મ્હને આ વાત કહેલી ને તેમ
આજ હું ત્હમને અહીં કહું છું.

સમસ્ત વિશ્વ કેવલ બ્રહ્મ જાણ સઘલે આત્મા એક
પ્રમાણ । સર્વભૂતમાં આત્મા એક હૃદયે રાખો એક
વિવેક ॥ ૪૭ ॥

મેદનુદ્ધિ કહાલી નાલીને બધું વિશ્વ એક કેવલ બ્રહ્મ જ છે, એ-
વો નિશ્ચય કરવો; સર્વે એક જ આત્મા પ્રકાશે છે, એવો અનુભવ ક-

રવો; ને ભૂત માત્રમાં રહેલો આત્મા જૂદો જૂદો નહિ પણ એક છે એમ જાણી આત્મવૃત્તિ શીખવી, ને એ જ્ઞાનવિવેકનેજ હૃદયમાં સંધરી રાખવો.

અહં અન્યને જગ તે અન્ય (એ) મનમાં ભાવ ન આણિશ મિત્ર । અપંડ ને પંડિત માં તાત સઘલે કેવલ બ્રહ્મ સાક્ષાત ॥ ૪૮ ॥

હું એ જૂદો છું ને જગત પણ જૂદું છે એવી ભેદભાવના કદાપિ મનમાં આવવા દેવી નહિ. હે રામ ! અર્થાંત જે આત્મા, બ્રહ્મ તેહનું એવી દ્વિતયુદ્ધિ કરી કોઈ દિવસ સંકટન કરવું નહિ. સર્વત્ર, હુંમાં, જગતમાં એકજ આત્મા પ્રગટપણે વર્તેડે.

અપંડ બ્રહ્મ સ્વરૂપ તાં જેહ સઘલે કેવલ વ્યાપક (જાણો) તેહ । તે વિણ અણુ (એક) ઠાલો નહિ ઠામ જાણ્ય નિરંતર આત્મા રામ ॥ ૪૯ ॥

અર્થાંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે એકજ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે, એના વિના એક અણુ રહે દૃઢો પણ જગ્યા ભાઈ નથી. હે રામ ! આત્મા સદાએ નિરંતર કહેતા નિર્વાણ, અવેચિત્ત છે એમ જાણવું, સર્વ દેશે સર્વ કાલે એ મરપૂર મરેલોછે દુઃખો નિશ્ચય કરવો.

સંસાર સકલને બ્રહ્મમય જોય પરમેશ્વર તાં દર્શિ
સોય । જેને મિત્ર ન માતે રૂપ તે નર કારિ
સ્વરૂપ ॥ ૫૦ ॥

ઃ વધું જગત બ્રહ્મમય છે, વાહન સર્વત્ર મરેલો છે એવું જે પુરુષ જુ-
એ છે, જાણે છે, એને પરમેશ્વર કહેવો. જે પુરુષને રૂપ કહેતાં વિશ્વ
બ્રહ્મથી ભિન્ન ઇટલે જુદું દેખાતું નથી તેને બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવો.

સમસ્ત ભૂતને બ્રહ્મ કરિ કહે બ્રહ્મભાવ હૃદિ માંહાં ગ્રહે ।
બ્રહ્મભાવિ નિશ્ચય બ્રહ્મ થાય તે દૃષ્ટાંત સુણો રઘુરાય
॥ ૫૧ ॥

વધાએ મૂતો-પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ છે એમ કહી જે પુરુષ એક બ્રહ્મ-
નો જ વિચાર હૃદયમાં સંઘરી રાખે છે તે અવશ્ય તેની બ્રહ્મમાવનાથી
બ્રહ્મરૂપ બને છે. એનું એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે હે રામ ! શ્રવણ કરો.

અમૃત પાન કરે જન જેહ નિશ્ચે અમૃત થાયે તેહ ।
બ્રહ્મભાવ રાખો જન હૃદે માનુભાવ મુનિવર હમ વદે
॥ ૫૨ ॥

જે પુરુષ અમૃતનું પાન કરે તે અવશ્ય અમૃત થાય છે, તેવી જ
રીતે જે બ્રહ્મ વિચાર કરે છે તે બ્રહ્મરૂપ બને છે; કારણ કે ધ્યાતા તે-
ના ધ્યાનથી ધ્યેયરૂપ બન્યા વિના રહેતો નથી; માટે મહાત્મા શ્રી
સદ્ગુરુ કહે છે કે હે શ્રોતાઓ ! એક બ્રહ્મ માવનાને જ હૃદયમાં સંઘરી
રાખો.

ભવ્ય પુરુષ કહિયે તેહને બ્રહ્મભાવ સઘલેં જેહને । જે-
હનિ નિશ્ચે બ્રહ્મનો રામ તે નર કહિયે પૂરણકામ
॥ ૫૩ ॥

જે પુરુષને સર્વત્ર બ્રહ્મજ છે એવી માવના ઉપજેલી છે ત્હેને મગ્ય
 ઇટેલે મોક્ષનો અધિકારી જાણવો. હે રામ ! જેને બ્રહ્મનો નિશ્ચય થઈ
 ગયોછે તે પુરુષ વઢી પૂર્ણ કામ છે, અર્થાત્ તે કોઈ પણ જ્ઞાતની તૃપ્તિ
 રહિત છે

બ્રહ્મજ્ઞાન હૃદે નવ ધરે અવરમાર્ગ દૃઢવત તે કરે । મ-
 સ્મ હોમવત્ જાણો તેહ પ્રપંચ સદાય દૃઢાવે જેહ ॥૫૪॥

જે પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત સામઝતો-સંઘરતો નથી, પણ માત્ર
 પ્રપંચનેજ દૃઢ કર્યા કરેછે ઇટેલે સંસારના વિષયોનુંજ નિરંતર ધ્યાન
 કર્યા કરેછે ત્હેનો જાણેમાં હોમેલી વસ્તુની પેઠે નાશ થયો જાણવો; કા-
 રણ કે સંસારની માવના હમેશાં દૃઢ કર્યાથી જીવનું બંધન છૂટવાને
 બદલે સત્તત થાયછે :

વલિ વલિ સત્ય કહું રઘુવીર બ્રહ્મજ્ઞાન રાખો હૃદિ ધીર ।
 અવરભાવ તે મનથી નાશ્ય કેવલ બ્રહ્મશુ ચિત રાશ્ય
 ॥ ૫૫ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. વીજી વધી માવના મૂકી દઈને એક બ્રહ્મનુંજ ચિં-
 ત્વન, ધ્યાન કરવું એજ શ્રેયસ્કર છે.

આત્મતત્ત્વ જાણો રઘુરાય દ્વૈતભાવ તે સઘલો જાય ।
 અભ્યાસ ઇહ અંતરગત રાશ્ય પ્રપંચ અવર તે સઘલો
 નાશ્ય ॥ ૫૬ ॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. સત્ય વસ્તુ એક આત્મા ત્હેને ઓઝાલો લઈ મેદ
 બુદ્ધિનો અસંત લય કરી નાશવો.

સર્વવ્રહ્મ સોહં વ્રહ્મ જાણ્ય રાઘવ એ હૃદિ નિશ્ચય આપ્યા.
 ણે નિશ્ચે રહિ નર જેહ કેવલ વ્રહ્મ ભણીજે તેહ ॥૫૭॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. વિશ્વ વ્રહ્મ તેજ આ આત્મા વ્રહ્મ છે, તેનાયો
 કંઈ ભિન્ન નથી.

આદિ અંત તે શુદ્ધ જલ કહું રજે કરી મધ્ય મલિનજ
 થયું । કતકફલ સ્પર્શે જિણિવાર તે જલ શુદ્ધ બને
 તિણિ વાર ॥ ૫૮ ॥

જલ સ્વમાવે શુદ્ધજ છે. એ ઉત્પન્ન થાયછે ત્યારે ને લય પામેછે
 ત્યારે નિર્મલરૂપે હોયછે પણ તે જમીન ઉપર હોય ત્યારે ઇટલે તેની
 મધ્ય અવસ્થામા તે રજને લીધે મલીન કહેવાયછે, પરંતુ જલમાં ભોતાં
 તે મલીન નથી. કતકની મૂકી એવા મલીન કહેવાતા જલમાં નાહીએ
 તેજ વલતે નિર્મલ બની જાય છે, એનો વધો મલ જૂદો પડેછે.

(એમ) જાણ્યે તત્ત્વ ઉપાધી (તે) ટલે આત્મા પર-
 માત્મામાં મલે । અવર દ્વંદ્વ સઘલો પરહરો તત્ત્વજ્ઞાન હૃદિ
 માંહાં ધરો ॥ ૫૯ ॥

એમ તત્ત્વને ઇટલે આત્માને બોલ્યાથી ઉપાધિ ઇટલે દેહમાવના
 મટી જાયછે ને આત્મા તે પરમાત્મારૂપ બનેછે; માટે વધો પ્રપંચ
 કહાડી નાહીને તત્ત્વજ્ઞાન કહેતા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.

તત્ત્વ તત્ત્વજ્ઞાને જાણિયે વસ્તુ સકલમાંહાં માનિયે ।
 વાસુદેવ પરબ્રહ્મ અવિનાશ સોહં આત્મા સર્વાવાસ ॥ ૬૦ ॥

તત્ત્વ કહેતા આત્મા તે આત્માથીજ ઓઢાવાયછે, દરેક વસ્તુમા આત્મા રહેલોછે એવી બુદ્ધિ ઇટલે આત્મનિષ્ઠા રાખવી. સોહ આત્મા તેજ વાસુદેવ અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ છે ને સર્વાવાસ ઇટલે સર્વત્ર રહેલોછે.

નિશ્ચય એહ સદા જેહને જિવનમુક્ત કહિયે તેહને ।
નિશ્ચય એહ રહિત નર જેહ નિત્યબંધ તાં ભણિયે તેહ
॥ ૬૧ ॥

આવો નિશ્ચય ઇટલે એક આત્મા સિવાય કીજું કંઈ નથી એવી વ્હેની સ્થિર બુદ્ધિ થયેલી છે તે પુરુષને જિવનમુક્ત કહેવો, અને એ નિશ્ચય વિનાનો પુરુષ નિત્યબદ્ધ છે એમ જાણવું. સત્ય વસ્તુના જ્ઞાનવિના અજ્ઞાને માધેલા બચન કદાપિ છૂટતા નથી.

નેતિ નેતિ કરતાં જે રહે મુની પરમપદ તેહનિ કહે ।
જે પદ કોણે પાછું ન થાય સોહં બ્રહ્મ તે રઘુરાય ॥૬૨॥

પરમપદ ઇટલે કૈવલ્ય, મોક્ષ, બ્રહ્મમયતા, ઉત્તમમા ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું તે આત્માનું મોટું અહીં આત્માનેજ પરમપદ કહ્યો. એનો નિશ્ચય સાધુ પુરુષ નેતિ નેતિ કરીને કરે છે, કારણ કે સ્પૂષ્ટ વસ્તુ-ઓના ત્યાગ વિના સૂક્ષ્મ વસ્તુનો નિશ્ચય થતો નથી; તેમ જડ વસ્તુ-ઓના ત્યાગ વિના ચૈતન્યસ્વરૂપ કલ્પ્યામા આવતું નથી. ઇટલે જે આત્મા નથી એવા બધા પદાર્થોને છોડી દેવા. અને જે અવશેષ રહે તે આત્મા એમ વિવેક કરી લેવો. એ પદનો પ્રાપ્તિ થયા પછી કોઈ બ્રહ્માદિકથી પણ જીવનો અધોગતિ કરી શકાતી નથી, કેમકે હે રામ ! તે પદજ સોહંબ્રહ્મનું છે.

ए पदनें अविलंबे कोय सदा सुखी नर भणिये सोय ।
 ए पद राम रमो दिन रात चित्त न धरिश अवर कशि
 चात ॥ ६३ ॥

ए पदने एटले सोहं ब्रह्मने, जे पुरुष आश्रीने रहेछे ते नित्य
 परम सुखी छे एम जाणवुं. हे राम ! ए पदमांन रात्रिदिवस रमण
 करवुं, एटले निरंतर आत्मयोग आदरवो ने बीजी कोइ प्रपंचनी बात
 मनमा लावयी नहि.

सर्व निरंतर जाणो ब्रह्म सघळे इक आत्मा निष्कर्म ।
 यत्किंचित पदारथ तात ते सर्वे परब्रह्म साक्षात् ॥ ६४ ॥

सर्व निरंतर एटले बघायीए निर्वाध, अविच्छिन्न, सर्वातीत आत्मा
 छे, कारणके सर्वत्र रह्या छतां ए निष्कर्म रहेछे. कर्म प्रवृत्ति-
 ओनो एने स्पर्श भतो नथो. हे माइ ! जे जे पदार्थो छे ते बघा सा-
 क्षात परब्रह्म रूपज छे

प्रथक बुध्य जे ध्याता धरे अखंडीत ब्रह्मनुं खंडन करे ।
 खंडबुध्ये मूको परहरी आत्मबुध्य राखो हृदि धरी ॥ ६५ ॥

कोइ ध्याता एटले साधक, मुमुक्षु जो प्रथक् बुद्धि एटले भेद
 भावना करे तो तेथी अखंडित अव्यय ब्रह्मनुं खंडन कर्यानो त्हेने दोष
 लागेछे; माटे अखंडित ब्रह्मनुं— आत्मानुं एवी द्वैत बुद्धियो खंडन
 करवानी बात ओढी दइ सदाए आत्म बुद्धि, आत्मवत्ता राखवी एवी
 टाटे राखवी के सर्वत्र एक ब्रह्म आत्मा छे ने सर्व आत्मरूप छे.

ચિદાનંદ સોહં બ્રહ્મ જોહ ઉત્તમ ધ્યાન ચિંતન તાં એહ ।
 ઝ્યારિ ધ્યાન ચિંતન એ ગયું ત્યારિ અછતું જિવત ઓમું
 થયું ॥ ૬૬ ॥

સાચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા બ્રહ્મ છે તેનેનુંજ ચિંતન અને ધ્યાન
 કરવું ઉત્તમ છે, કારણ કે પુરુષને ઈથી સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું
 નથી, આત્મા બ્રહ્મ ઉપરથી દ્રષ્ટિ લેતો, એનું યથાર્થ ધ્યાન ચિંતન બધ
 પડ્યું અર્થાત્ અવિદ્યા આવી લાગી ત્યારથી ત્રિલોકમા ક્યાંય નથી
 એવો આ જીવમાત્ર જગતમા ઉપજી આવ્યોછે.

સ્વરૂપને વિસ્મરણે કરી અહં મમત્વનિ બુદ્ધ્ય તે ધરી ।
 જિવત્વ ટાલવા કરે ઉપાય સમાધિ સાધનશૂં ચિત્ત
 જાય ॥ ૬૭ ॥

હું કોણ છું, મ્હારું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું છે એનું એકવાર વિસ્મરણ
 થયું એટલે પુરુષમા હૂ પદ ને મમતા આવી મરાયછે. આમ જીવ
 એવી એક મિથ્યા વ્યક્તિ ઓમી થાયછે. એ સંસારના અનેક દુઃખનો
 અનુભવ કરી સુખી થવા મથેછે, ને આવી મરાયલી જીવ માથના ટાઢી
 દેવા માટે તે નાના પ્રકારના ઉપાય કરેછે, ને અભ્યાસ કરતા કરતાં
 તેનેનું ચિત્ત સમાધિ પામતાં શીખેછે.

મનોવૃત્તિ હોયે બ્રહ્માકાર કરતાં આત્મા તત્ત્વવિચાર ।
 અતિશે જ્ઞાનતણો અભ્યાસ અહં મમત્વ તણો તે નાશ
 ॥ ૬૮ ॥

વિત્તવૃત્તિ, મનોવૃત્તિ સ્ત્રેસ્ત્રી સમાધિ ક્યારે પામે, તે બ્રહ્માકાર કહેતાં સ્થિર, શાન્ત ક્યારે બની જાય તો કહેણે કે એને માટે જે આત્મા તત્ત્વ છે તેની વિચારણા-ભાવના નિરંતર કરનાં રહેવું જોઈએ છે. જ્ઞાન કહેતાં આત્મજ્ઞાનના સદોદિત અમ્યાસથી જીવની અહં મમતા છૂટી જાયછે; પોતાનું સ્વરૂપ, શુદ્ધ સ્વરૂપ ઓઢાણાતાં ધારણ કરેલો મિથ્યા ઘેપ તે ઉતારી દેછે.

અહંમત્ત્વ રહિત મન જેહ બ્રહ્માકાર ભળીજે તેહ ।
 બ્રહ્મ સમ્યક્ તે જાણો રામ અઘંડ સમાધી તેહનું નામ
 ॥ ૬૯ ॥

હું અને મ્હારું એવી અજ્ઞાનથી ઉપનેહી બુદ્ધિનો ત્યાગ થાય ત્યારે મન બ્રહ્માકાર થયું જાણવું. હે રામ ! અઘંડ સમાધિ ઇટલે નિર્વિકલ્પ સમાધિ. જે આત્મયોગમાં કોઈ પ્રકારનો વિશેષ ન નહે, કોઈ જાતનો સંકલ્પ ન ઉઠે તે નિર્વિકલ્પ કહી. વિકલ્પ ન થાય ઇટલે યોગ અઘંડ અવિચ્છિન્ન રહે. બ્રહ્મ કહેતાં આત્માને સમ્યક્ ઇટલે યથાર્થ, સંપૂર્ણરિતે — ઓઢાણી લેવો તેહનું નામ આવી અઘંડ સમાધિ છે. ✓

તત્ત્વજ્ઞાન અભ્યાસે કરી એકાત્મવુદ્ધિ તે આવે સ્ત્રી ।
 આત્મવુદ્ધિયે આત્મા જોય સત્ય સમાધિ ભળીયે સોય
 ॥ ૭૦ ॥

વસ્તુઓનાં વિવિધ રૂપ જોવા છતાં એ બધાં એક આત્મારૂપ છે એવી દૃઢભાવના તત્ત્વજ્ઞાન વિના યત્ની નથી, માટે હમેશાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ રાખવો, આત્માતત્ત્વને ચિન્ત્યા કરવું. જેવી બુદ્ધિ તેવીજ ભાવના

થાય છે. સર્વ આત્મારૂપ છે એવી બુદ્ધિ રાહીએ તો આત્મભાવનાનો ઉદય થાય, આત્માન અનુભવાય. એવી રીતે આત્મયોગ પામવો એજ સ્વરૂપ સમાધિ છે.

સત્ય સમાધી પામે (જન) જેહ નિર્માની નર મળિયે તેહ । બ્રહ્મવીદ છે તેહનું નામ જેહનિ નહીં મનોરથ કામ ॥ ૭૧ ॥

સ્વરૂપ આત્મયોગ પામેલો પુરુષ નિર્માની હોયછે, કારણ કે એક આત્માનું અદ્વૈતપણું યથાર્થ જાણી લીધા પછી “ હું ” એવી વ્યક્તિ કે ભાવના રહેતી નથી. હું નથી ત્યાં માન અપમાનની ગણના પણ કોણ કરે ? જે પુરુષના મનના મનોરથ ને કામ કહેતા વિષય તૃષ્ણાનો લય થયોછે તે સ્વરૂપ બ્રહ્મવેત્તા છે એમ જાણવું; અર્થાત્ નિર્માનીત્વ આવ્યું ન હોય ને હું બ્રહ્મવીદ છું, હું બ્રહ્મ છું એવું કોઈ કહે તો તે મિથ્યાવાદ ને પાશંડ છે

કલ્પાંતતણો વાયુ જે વાયુ બ્રહ્મવીદને કંડ આવિ ન જાય । અકલ્પ જો એકાર્ણવ હોય બ્રહ્મવીદ તોહિ ન પામે મો (હો)ય ॥ ૭૨ ॥

કલ્પાંતનો વાયુ વાયુ, એટલે વિશ્વમાત્રનો પ્રલય થઈ જાય તો પણ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને એથી કંડ આવતું નથી ને જતું નથી, અર્થાત્ એને કંડ લામ હાનિ નથી. જગત્ બધું અકલ્પ, એકાએક સર્વત્ર જલમય બની રહે, ત્હોયે બ્રહ્મજ્ઞાનીને તેથી મોહ થતો નથી કારણ કે એ નિશ્ચલ બનેલોછે, ને એ બધા ફેરફારોમા પ્રભુની વિલક્ષણ માયાનોજ તે અનુભવ પામે છે.

દ્વાદશ અર્ક તેપે ઇક કાલ બ્રહ્મને તોહિ ન લાગે જ્ઞાના
પૃથવિ સકલ જો પામે નાશ (તોહે) બ્રહ્મવિદને કંઈ
દુઃખ ન હાસ ॥ ૭૩ ॥

થલી એકી વચ્ચે ચારે સૂર્ય તપવા માટે તોપણ અન્ય જીવોને
અસહ્યછાગતા એ તાપની બ્રહ્મજ્ઞાનીને જ્વાલા લાગતી નથી, આલી છાપેનો
નાશ થાય તોય તે એવી કંઈ દુઃખ કે હાસ્યનો અનુભવ કરતો નથી.

સકલ કૃત્ય રહિત તે ધીર સહજ સમાધ્યે વિચરે ધીર।
મન રહિત જન જાણો તેહ સઘલે બ્રહ્માનિ જાણે જેહ
॥ ૭૪ ॥

શ્વરં જોતાં વાસના ઉઠી ગયાયી એ (બ્રહ્મવેત્તા) ધીર પુરુષ
યદ્યાં કર્મધી છૂટી ગયેલોઠે ને સર્વત્ર તે આત્મયોગનો સહજ અ-
નુભવ લેતો લેતો વ્યવહાર કરેછે. મનઃપૂર્વક કરેલા વ્યવહારનો દોષ
મેસેછે, પણબધું વિશ્વ એક બ્રહ્મજ છે એવો નિશ્ચય પામેછો બ્રહ્મવેત્તા મન
રહિત છે માટે તેને એ દૃશ્ય વ્યવહારનો જરા પણ દોષ લાગતો નથી.

જે ઘટ કેવલ બ્રહ્મજ્ઞાન બ્રહ્મસ્વરૂપ તેહનું અભિધાન ।
સર્વ ભૂતનો સાક્ષી (તે) બ્રહ્મ (જેહનિ) કાલ ગૂણ
લેપે નહિ કર્મ ॥ ૭૫ ॥

જે પુરુષના હૃદયમાં કેવલ એક બ્રહ્મનો જ ભાવના મરી મૂકેલી છે
તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બનેલો છે, અને બ્રહ્મ તો મૂતમાત્રનો સાક્ષી થઈ રહે છે.
કોઈ માણસ કંઈ સ્થિતિ કરતો હોય ને આપણે માત્ર દૂર રહી તે જોયા

કરીએ અને એ સ્થેલેને જોઈ કોઈ જાતનો મોહ ન પામીએ તેમ જીવની કૃતિઓનો આત્મા, બ્રહ્મ માત્ર માક્ષી છે માટે તેને જુદી જુદી અવસ્થાઓથી ઉપજી આવતા સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણ અને તેમનાથી થતા કર્મોનો જરાપણ લેપ નથી.

બ્રહ્મ અવસ્થા પેલે જેહ પૂર્ણાનંદ ઘનામૃત તેહ । બ્રહ્મ-
વિચાર સદા જેહને બ્રહ્મસ્વરૂપ કહિયે તેહને ॥ ૭૬ ॥

અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી દુઃખ, શોક, મય, પરિતાપ વધું છે, પણ અજ્ઞાનનો લપ યદ્ય ઉચારે બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ અનુભવાય છે ત્યારે પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાની જન મૃત્યુની કલ્પનાથી મહા મય પામે છે તે બ્રહ્મવેત્તા પામતો નથી; કારણ કે તે અમૃત બન્યો છે. દેહનો નાશ થયે આત્માનો કદીપણ નાશ થતો નથી એમ એ જાણે છે, ને પોતાને સદૈવ અમર સમજે છે. હવે બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત થઈ, બ્રહ્મસ્વરૂપ બનાયું. તે શા ઉપરથી જણાય તો કહે છે કે બ્રહ્મ વિચારથી જે પુરુષ નિત્ય બ્રહ્મનોમ વિચાર કર્યા કરે, બ્રહ્મનીજ સર્વમયતા અનુભવે, ને ઘીંજા કોઈ વિચારનો, માયિક મોહનો સ્પર્શ સરસો થવા ન દે તે બ્રહ્મરૂપ બન્યો કહેવાય.

(જે) દષ્ટિપદારથ દીસે રામ તે મનકલ્પિત સત્ત્વ રૂપ નામ । વિશ્વ ચરાચર કહિયે જેહ મને કરી દ્વિત ભાસે તેહ ॥ ૭૭ ॥

હે રામ ! એક બ્રહ્મજ સર્વત્ર, સર્વમા છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો, ને સંસારમા નજરે પડેલી આવતા અનેક પદાર્થોના રૂપ જોઈ જોઈને

ચલિત થવું નહિ, મોહ પામવો નહિ. એક ક્ષણવાર પણ એવી સુદ્ધિ
 થવા ન દેવી કે આ પદાર્થો સત્ય છે; કારણ કે એમના રૂપ ને નામ
 માત્ર કલ્પેલા છે, અર્થાત્ મિથ્યા છે, અને અનેક રૂપધારી એક વસ્તુ
 તે કેવલ બ્રહ્મ છે, એમ અસત્ય પદાર્થોને જોડીને પણ બ્રહ્મદષ્ટિ પામવી.
 સ્થાવર ને જંગમ વિવિધ પદાર્થોથી ભરેલું આ જે વિશ્વ તે મનોધર્મથીજ
 દ્વૈત ઇટલે બ્રહ્મથી ભિન્ન માસે છે.

(ઝ્યારે) મનોવૃત્તિ હોય બ્રહ્માકાર બ્રહ્મસ્વરૂપ માસે
 સંસાર । નિર્શ્વે ગાઘવ કહું છું સોય જેહવું મન તેહવું
 જગ હોય ॥ ૭૮ ॥

પણ એજ મનની વૃત્તિઓ જો સ્થિર શાન્ત ઇટલે બ્રહ્માકાર બની
 જાય, અસત્ય પદાર્થોનું ચિત્ત્વનજ મૂકી દે, વિષયમાં રહેલી વાસનાનેજ
 તજી દે તો એ બ્રહ્મથી ભિન્ન માસતું વિશ્વ બ્રહ્મસ્વરૂપજ માસે એ નિઃ-
 સંદેહ છે. હે રામ ! આ એક સત્ય સિદ્ધાંત છે કે વિશ્વ એક વસ્તુતઃ
 કદ નથી, એક બ્રહ્મનોજ પ્રકાશ છે, મૃગ તૃષ્ણિકા જેવું દેખવામાત્ર
 છે, તોપણ પુરુષનું જેવું મન તેવું રહેનું સ્વરૂપ દેખાય છે. જદા મન
 સંસારને જડજ જાણી મનેડે, ને બ્રહ્માકાર બનેલું મન રહેને બ્રહ્મામયજ
 બાળે છે, માટે મન એજ સ્વરી સોટી દષ્ટિનું કારણ છે.

મન અદ્વૈતે જગ અદ્વૈત મન દ્વૈતે માસે સવ દ્વૈત । મન
 ભિન્ને સત્ત્વ ભિન્નભિન્ન જોય એક મને ભિન્ન માસિ જ
 કોય ॥ ૭૯ ॥

મન જો અદ્વૈત કહેતા બ્રહ્મસ્વરૂપ બન્યું તો જગત્ પણ અદ્વૈત

ઘટલે વ્રહ્મસ્વરૂપ માસેછે, પળ રહેમાંજ જો દ્વૈતમાવના મરી મૂકી હોય, એ સર્વત્ર મેદદાદિજ પામતું હોય તો વસ્તુમાત્ર મિત્ર મિત્ર જણાય. એ મન જો એક થાય ઘટલે એની જઢતાનો ત્યાગ કરી વ્રહ્મરૂપ બને તો કોઈ પણ વસ્તુ વ્રહ્મથી, આત્માથી જુદી ન દેખાય.

કારણ સઘલું એ મનતણું કહીં થોડું કહીં દીસે ઘણું ।
જ્ઞાની મનનું કૃત પરહરે સાધૂ સમ તત્ત્વનિ અનુસરે ॥૮૦॥

આમ દ્વૈત, અદ્વૈત માવના ઉપજાવનાર મન છે. મન એજ ઘણાં કારણ છે. એના ધર્મ કોઈ ઠેકાણે ઠાંક્યા રહેતા નથી, એની પ્રવૃત્તિઓ કોઈ ઠેકાણે થોડી તો કોઈ ઠેકાણે ઘણી એમ સંસારમાં સર્વત્ર જોવામાં આવેછે. માત્ર સંસારથી વિમુક્ત એવા જ્ઞાની પુરુષો છે તેજ મનથી થતાં કર્મોનો ત્યાગ કરેછે, ઘટલે નિષ્કામ બુદ્ધિ વર્તેછે. હે રામ ! એમ સાધુજનો એક તત્ત્વને કહેતાં આત્માનેજ અનુસરેછે. આત્માને અનુસરેછે ઘટલે કેવલ અનેક કર્મપ્રવૃત્તિઓના, લોકવ્યવહારના તેઓ દૃષ્ટા બની રહેછે, રહેના સાક્ષીની પેઠે વર્તેછે ઘટલે જરા એલેપાતા નથી,

શીવ શાંત જે અચલ અરૂપ તે મધ્યે આ સઘલાં
રૂપ । વિશ્વ ચરાચર આત્મવિલાસ સઘલે કેવલ
વ્રહ્મપ્રકાશ ॥ ૮૧ ॥

હે રામ ! રૂપ જોડેને જરા એ મોહ પામવો નહિ, કારણ કે એ ઘણાં શાન્ત, અચલ ને અરૂપ—નિરાકાર એવા એક વ્રહ્મમાંજ રહી વર્તે છે, એમાંથીજ ઉપજ્યાં છે ને જ્યારે ત્યારે એ એક આદિકારણમાંજ સમાશે. ચરાચર વિશ્વ એ માત્ર આત્મવિલાસ છે, વ્રહ્મની હીલામાત્ર છે, ને સર્વત્ર એક વ્રહ્મપ્રકાશ વિના બીજું કંઈ નથી એવી અદ્વૈતબુદ્ધિ રાખવી.

ભિન્નભાવ તે છાંડે જન આત્મા વિના નહીં કો અન્ય ।
વ્યાપક એકજ આત્મારામ નિર્મલ નિશ્ચલ પૂરણધામ
॥ ૮૨ ॥

આત્મા વિના નીમું કંઈ સત્ય નથી એટલે આત્મા અનન્ય છે, એકજ
આત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે ને તે નિર્મલ, નિશ્ચલ, ને પૂર્ણસ્વરૂપ છે,
અલંકૃત છે એવો જે પુરુષનો નિશ્ચય ઘાવે છે તે ભેદભાવ છાંડે છે,
એટલે તજે છે.

આત્મજ્ઞાન હૃદયે જેહને દેહાશક્તિ નહીં તેહને । તેહતણું
દૃષ્ટાંતજ કહું મળે વસિષ્ઠ જેહવું હું લહું ॥ ૮૩ ॥

કારણ કે આત્મજ્ઞાન પામ્યા પછી દેહાશક્તિ રહેતી નથી, મિથ્યા
જડ પદાર્થોનો સ્વરૂપમોહ લાગતો નથી, હું, મ્હારું એવી માવના મટી
જાય છે. હે રામ ! યયામતિ એ વાતનું હું એક દૃષ્ટાન્ત આપું છું તે
સોમઘો.

(જેમ) સર્પ આગ્રહે કંચુકિ ત્યજે પુનઃ અહીં તેહનિં
નવ મજે । ઊરગ કંચુકી સામું ન જોય તેથી દૂર
પલાયે સોય ॥ ૮૪ ॥

શરીર સ્વપરની કાંચઘી ઉતારવાનો એકવાર દૃઢ નિશ્ચય કરી
સર્પ રહેનો ત્યાગ કરે છે. ત્હેણે કાંચઘી એકવાર ઉતારી તે ઉતારી
કરી તે એને ધારણ કરતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે એના સામુસરઘું
જોતો નથી, પણ ત્હેણે ઊઘી દૂર ચાલ્યો જાય છે. આમ અસંગ
મનવું જોડું છે.

(એમ) જ્ઞાની દેહબુધનો કરિ ત્યાગ કો કાલે નાં
પામે રાગ । આત્મજ્ઞાની કહિયે સોય (જે) દેહાદિક
વીપેં નવ મોય ॥ ૮૫ ॥

જ્ઞાની પુરુષો એવા અસંગ છે. તેઓ દેહબુદ્ધિનો એકવાર ત્યાગ
કર્યો પછી એમાં કદાપિ આસક્તિ પામતા નથી. દેહાદિક એટલે દેહ,
મન, ઇન્દ્રિય આદિથી જે પુરુષો મોહ પામતા નથી તેમ છતાં આત્મ
જ્ઞાની છે.

ચલી જ્ઞાનિનું લક્ષણ જેહ સાંમલ રાઘવ કહું તુજ
તેહ । જ્ઞાની તે ગુણદોષ ન જોય બ્રહ્મસ્વભાવ સદા
ગ્રહિ સોય ॥ ૮૬ ॥

ચલી જ્ઞાનીનું બીજું પણ એક લક્ષણ છે તે હે રામ । સાંમલો.
પદાર્થોના, કર્મોના, મનુષ્યોના ગુણદોષની ગણના જ્ઞાની પુરુષો કરતા
નથી. કારણ કે એ પણ એક બ્રહ્મસ્વભાવ એટલે છીછા માત્ર છે એમ
તેઓ જાણીને સંસારનો નિર્વાહ કરે છે.

નિષેધ આચરણ હોયે જેહ જ્ઞાની સઘલેથી ત્યાજિ તેહ ।
દોષબુદ્ધ્ય જ્ઞાની પરહરે જ્ઞાની સર્વને હિત આચરે ॥ ૮૭ ॥

અમે બ્રહ્મજ્ઞાની છોએ એટલે અમને કંઈ ષઢ્ઢગતું નથી એમ કહી
નાના પ્રકારનાં નિષ્કર્મ કરમારા જગત્માં બહુ છે. પણ તેઓ કંઈ
જ્ઞાની નથી: બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આચાર માત્ર વિશુદ્ધ થઈ રહે
છે. જે જે કર્મ શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ છે તેમનો જ્ઞાની પરિત્યાગ કરે છે. રાગ-

દ્રેષ વિનાના પુરુષોને હાથે નિંદ્યકર્મ ક્યારેપણ થતાં નથી. વઢી જ્ઞાની પુરુષો દોષવુદ્ધિનો પણ ત્યાગ કરેછે. એમને કોઈનો જરાપણ અવગુણ આવતો નથી. તે પ્રાચુન જીવોની પેઠે વૈરવુદ્ધિ રાખી કોઈનું અહિત પણ કરતા નથી; પ્રાણીમાત્રનું તેઓ કલ્યાણ થાય એવાં કર્મ કરેછે,

જ્ઞાની કર્મ વિહિત કરિ સર્વ (પણ) ધર્મકર્મનો કરે ન ગર્વ । જ્ઞાની ફલ વાંછે નહિ કોય અર્થક પેરે વર્તે સોય ॥ ૮૮ ॥

એમ જ્ઞાની જનો સદાએ શાસ્ત્ર વિહિત કર્મોજ કરેછે અને ધર્મ કર્મનું અભિમાન ધરતા નથી. દેહના, ઇન્દ્રિયોના ધર્મ સ્વામાયિક છે તે કંઈ મ્હારા નથી, ને તેથી ત્હેમનાથી યતાં કર્મ પણ હું કરતો નથી એમ સમજીને જ્ઞાની વર્તે છે. વઢી યતાં કર્મની ફલેચ્છા પણ તે રાખતો નથી, પણ એક બાલક જેમ કર્મફલનો વિચાર કર્યાવિના સહજ સ્વમાયે વર્તે તેમ તે વ્યવહરેછે.

માન અપમાન ગણે તે નહીં વાલ્યદશા જ્ઞાનીયે શ્રદ્ધી ।
જે ઘટ રાઘવ બ્રહ્મજ્ઞાન જ્ઞાનિ સદાય તે સાવધાન ॥ ૮૯ ॥

જ્ઞાની પુરુષ વઢી માન અપમાન, હર્ષ શોક આદિને ગણતા નથી. તેઓએ ફરી વાલ્યદશા ધરી હોય એમ તેઓ વર્તે છે. બાલકને કોઈ ડુંચા મનથી વોલાયે કે કોઈ ત્હેને બહુ મમતા વતાયે તોપણ તેથી ત્હેને હર્ષ શોક થતો નથી. જ્ઞાનીઓનું પણ એમજ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષો નિત્યે સાવધાન હોયછે, તેઓ જરાપણ અવિદ્યાને, માયાને પાસે આવવા

દેતા નથી; કારણ કે વધા અનર્થનું તેજ કારણ છે એવો તેઓને દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હોય છે.

જ્ઞાનીનું વર્તન કહ્યું સાર હવેં કહું અનુભવ નિરધાર ।
સ્તંભવિપે પુતલી કુર્ણિ કરી પુતલી તે નિશ્ચે સ્તંભ સ્વરી
॥ ૧૦ ॥

ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનીમનોનું વર્તન હોય છે, હવે સ્થેમના અનુભવ-
ની વાત કહું છું તે સાંમલોઃ જ્ઞાનીનો અનુભવ નિત્યે અદ્વૈત ભાવ-
નાનો હોય છે; એક સ્થંમનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ. એક સ્થંમમાં અનેક પૂત-
લીઓ હોય છે પણ તેઓ મધી એક સ્થંમરૂપન છે, સ્થંમથી ભિન્ન નથી.

સ્તંભવિના પુતલી નવ હોય સ્તંભરૂપ તે જાંળો સોય ।
નામ માત્ર પુતલી તે જાંળ્ય સત્ય એક તાં સ્તંભ પ્રમાણ્ય
॥ ૧૧ ॥

કારણ કે સ્થંમ વિના પુતલી હોઈ જ શકે નહિ; માટે તેઓ સ્થં-
મ રૂપ છે એમ અનુભવ કરવો. સ્વરૂં જોતાં પુતલી એતો એક નામ
માત્ર છે, કહેવાનીજ છે ને સ્વરો તો એક સ્થંમજ છે.

વિશ્વ સમગ્રે બ્રહ્મથિ જાણ્ય બ્રહ્મવિપે વર્તે નિર્વાણ્ય ।
વિશ્વબ્રહ્મવિનં પ્રગટ ન હોય વિશ્વવિના બ્રહ્મ કહે ન
કોય ॥ ૧૨ ॥

એમ આશું વિશ્વ તે બ્રહ્મ છે ને તે બ્રહ્મ વિપે રહી વર્તે છે. બ્રહ્મ-
વિના જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય નહિ ને વિશ્વ ન હોય તો બ્રહ્મ કોઈના

અનુભવ્યામાં ન આવે. મોટે બ્રહ્મથી વિશ્વનો અને વિશ્વથી બ્રહ્મનો વિશ્વય કરી એકરૂપતા પામવી ઓડે છે.

વિશ્વબ્રહ્મ તે એકજ જાણ્ય સાચો નિશ્ચે એ હૃદિ આપ્ય ।
વિશ્વનામ માત્રે તે તાત સત્ય એક તા બ્રહ્મ સાક્ષાત
॥ ૧૩ ॥

સ્પષ્ટ છે.

સ્થિરજલ વિપિ લહરી વહુ હોય આસ્તિ નાસ્તિ તે
જાણો સોય । સમુદ્રવિણ લહરી નવ્ય થાય લહરી ચીણ
સમુદ્ર ન હોય ॥ ૧૪ ॥

સ્થિર ગંભીર જલમા, સમુદ્રમા અનેક લહરીઓ આવેછે. તેઓ
ઉપજેછે ને શમી જાયછે. સમુદ્રજ ન હોય તો લહરી કદાપિ ઉપને
નહિ અને લહરી આવતી ન હોય એવો સમુદ્ર પણ ન હોય. કારણ કે
સમુદ્રનો તે એક સ્વભાવ છે.

વિશ્વ બ્રહ્મવિષે ઇમ જાણ્ય વિશ્વ સત્ય અસત્ય પ્રમાણ્ય ।
અજ્ઞાને વિશ્વનિ તે આસ્ત બ્રહ્મજ્ઞાને વિશ્વનિ નાસ્ત ॥૧૫॥

એવી રીતે બ્રહ્મપા જગત્ રહેલું છે ને જગત્ તે સદસત્ છે. શુદ્ધ
સ્વરૂપે બ્રહ્મ હોઈ તે સત્ય છે ને બ્રહ્મની લીલારૂપે તે અસત્ય છે. અ-
જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ વિશ્વ છે એમ પ્રતીતિ થાયછે, પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી તેનો
ખાસ થતો નથી.

ब्रह्मज्ञाने सर्व ब्रह्म को काले भासे नहि भ्रम । जेह
यथार्थ जाणै तात कहो ते केम करे अन्य वात ॥९६॥

कारणके ब्रह्मज्ञानीने विश्वमात्र ब्रह्मस्वरूप भासेछे न त्हेनी नि-
श्चल बुद्धिमां क्यारे आन्ति यती नथी; कारक के हे भाइ ! जे 'पुरुष
वस्तुस्थिति ययार्थ जाणेछे ते अन्य वात कहेतां विपरीत वार्ता सामाटे
करे ! एटले असत्य विश्वने सत्य शी रीते कहे !

एक अनेक अनेकज (वळी) एक ज्ञानीजनने आत्म
विवेक । जगत सहीत रहित ते राम ज्ञानी (ते)
पेखे पूरणधाम ॥ ९७ ॥

एक ब्रह्ममांयी अनेक पदार्थो उपजेछे ने ए अनेक पदार्थो
वळी पाछा ब्रह्मस्वरूप होइ एकज छे, एवी रीते ज्ञानी पुरुष आत्म-
विवेक करेछे, आम जगतनी करुपनावाळो ने एनी करुपनाथी रहित
एवो जे ज्ञानी ते हे राम । सर्वत्र पूर्ण स्वरूप परब्रह्मनेज निहाळेछे.

ज्ञानी कहिं आसक्त न होय आत्मलाभथी पूरण सोय ।
स्तुति निंदा पखपात न करे ब्रह्मभाव नीरंतर धरे
॥ ९८ ॥

ज्ञानी जन कोइ पण पदार्थमां आसक्ति घरता नथी, कारण
के त्हेना स्वरूपनो त्हेने मोह लागतो नथी, पण आत्मस्वरूप ओ-
लगायुं ए लाभथी ते पूर्ण यइने एटटे परितृप्त यइने रहेछे. वरि ?
कोइनी स्तुति के निंदा के कोइनो पक्ष अथवा विपक्ष करे

કોડનો તે મિત્રે નથી ને શત્રુ નથી પણ કેવલ એક બ્રહ્મનીજ
તે નિરંતર માવના કર્યા કરેછે. ✓

દ્વૈતભાવ નોહે જેહને બ્રહ્મવેતા કહિયે તેહને । તે જ્ઞા-
નીને લાગૂ પાય જેહનિ વિરુદ્ધ નહી રઘુરાય ॥ ૧૧ ॥

જે પુરુષને ભેદબુદ્ધિ નથી, તે સ્વેચ્છે બ્રહ્મવિદ છે. એવાત્મતા
અનુભવાયાવિના બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય નાહિ. હે રામ ! બ્રહ્મવિદ-
ને જગત્મા કોઈ, કશુંએ વિરુદ્ધ-પ્રતિકૂલ લાગતું નથી. એને સર્વત્ર
અનુકૂળતા હોયછે. એવા જનને હું પ્રણામ કરુંછું અર્થાત્ તેઓ શી-
રસાબંધ છે, પૂજા કરવાને યોગ્ય છે.

મન વચ્ચ કર્મ છિં જેહનું શુદ્ધ તે જ્ઞાની કહિએ અવિરુદ્ધ ।
સઘલે એકજ આત્મા જોય સમદર્શી નર મળિએ સો-
ય ॥ ૧૦૦ ॥

મનસા, વાચા અને કર્મણા એ ત્રણે પ્રકારે જે પુરુષ શુદ્ધ છે ત્હ-
ને કોઈ વાતની પ્રતિકૂલતા હોતી નથી. એ સર્વત્ર એકજ આત્મા જૂએ
છે, આત્માથી મિત્ર એવું કંઈ ત્હેને માસતું નથી. માટે તે સમદર્શી
કહેવાયછે. ડંધ, નીચ, પ્રિય, અપ્રિય એવી ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ થાય
ત્યારેજ સમદષ્ટિ થઈ કહેવાય.

સમદર્શીની સંગત કરો જ્ઞાનખલ રાઘવ પરહરો ।
જ્ઞાનખલનું લક્ષણ છે એહ સંસારવિષે આસક્તજ જે-
હ ॥ ૧૦૧ ॥

હે રામ ! સ્વરા સમદર્શી પુરુષોનો જ સંગ કરવો. એથી સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન થશે. જે જ્ઞાનસ્વરૂપ એટલે મિથ્યાવાદી, માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનનું ઉપર ઉપરથી ઢોલ રાખનાર છે એવા સ્વરૂપોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, એમને છાંયદે પણ ઉભા રહેવું નહિ, કારણ કે એમના મલીન સ્પર્શથી ધર્મ અને કર્મ ઉમયથી ઘટ થવાયે છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પુરુષોનું લક્ષણ એવું છે કે તેઓ ઉપર ઉપરથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો વાતો કરે ને વીજાને પોતાના પાંડિત્યથી મોહ પમાડે પણ તે પોતે તો સંસારના વિષયોમાં અતિશય આસક્ત થઈને રહે, એમની વિષય તૃષ્ણા જરાય મટે નહિ.

જ્ઞાનતપ્નું અભિમાનજ ધરે શુષ્કવાદ કર્મ સ્ખંડન કરે ।
કર્મબ્રહ્મથી ભ્રષ્ટજ જેહ અંત્યજ પેરે તજિયે તેહ ॥ ૧૦૨ ॥

વઢી અમે બ્રહ્મજ્ઞાની છીએ, શાસ્ત્રી, પંડિત છીએ એવું તેઓ અભિમાન રાખે છે ને શુષ્કવાદથી તેઓ જ્યાં ત્યાં કર્મનું સ્ખંડન કર્યા કરે છે. એ રીતે તેઓ કર્મબ્રહ્મથી, કર્મયોગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. માટે ત્હેમને અંત્યજ જેવા જાણી સદાય દૂર રાખવા, એમનો કદાપિ સ્પર્શ ન કરવો.

બ્રહ્મભાવ અંતરગતિ ધરે કર્તાને પાછો કરિ કરે । જિવન-
મુક્ત જોગેશ્વર તેહ કર્મ કરે જન એમજ જેહ ॥ ૧૦૩ ॥

હે રામ ! કર્મનો મહિમા જેવો તેવો નથી. કર્મનું જે પુરુષો રહસ્ય જાણે છે તે જીવનમુક્ત થઈ જાય છે. કર્મયોગીઓ મનમાં નિરંતર બ્રહ્મભાવ રાખે છે ને અમુક કર્મનો હું કર્તા એમ કહેતા નથી પણ કર્તાને પાછો કરી એટલે હું કર્તા એવું નિમિત્ત ન લે તો, પોતે સાક્ષી-વત્ રહીને તેઓ કર્મ કરે છે, વર્તે છે.

અર્થવેદ વેદાન્તે જેહ ઉપનીષદનું તત્ત્વજ તેહ । આદિ-
કાવ્યમાં કહ્યું જે સર્વ અનુભવતાં ટલશે સદ્ય ગ-
ર્વ ॥ ૧૦૪ ॥

હે રામ ! આ જે મ્હે ઉપદેશ કર્યો તે વેદ વેદાન્તોમાં છેજ; ઉ-
પનીષદોમાં પણ એજ સાર વસ્તુ છે ને વાલ્મીકીએ આદિકાવ્યમાં પણ
આજ વર્ણુ રહસ્ય વતાવેલુંછે. એ જ્ઞાન એવું છે કે એનો અનુભવ પામ-
વાથી અભિમાન માત્ર એક ક્ષણમાં જૂથે જાયછે ને બ્રહ્મભાવને પમાયછે.
આદિપુરુષ બ્રહ્માને કહ્યું અજમુખથી મેં તત્ત્વજ લહ્યું ।
પ્રાકૃત જીવદશા તમ ધરી પરીક્ષા મ્હારા જ્ઞાનની ક-
રી ॥ ૧૦૫ ॥

આજ જ્ઞાન આદિપુરુષે બ્રહ્માને વતાવેલું ને બ્રહ્માને શ્રીમુખે મ્હે
તાંમણી લીધેલું ને તે મ્હે ત્હમારા આગળ આજ કહ્યું. હે પ્રભુ !
ત્હમે તો સર્વજ્ઞ છો, કર્મથી, માયાથી પર છો એટલે ત્હમને ઉપદેશ
શો ? પણ અજ્ઞાની જનની પેઠે લીલા કરી મ્હારા જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવાનેમ
ત્હમે આ કપાપ્રસંગ ઉભો કર્યો, પ્રાકૃતજીવની પેઠે પ્રશ્ન પરિપ્રશ્ન કર્યા.
વઠ્ઠી જગતનાં હિતને કાજ (તમ્યો) દશરથ ગ્રહ પ્રગ-
ટયા મહારાજ । તમ અવતાર (વહુ) લિલાયે ધરો સા-
ધૂધર્મની રક્ષા કરો ॥ ૧૦૬ ॥

હે દયાળુ ! વિશ્વમાત્રના કલ્યાણને અર્થે ત્હમે આ દશરથ રાજા-
ને ત્યાં અવતાર લઈ પ્રગટ થયાછો, ત્હમે લીલાયોજ અવતાર ધરોછો
ને એ રીતે સાધુપુરુષો અને ધર્મની રક્ષા કરોછો. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
પણ કહ્યુંછે કે:—

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય શ્લાનિર્ભવતિ મારતે
પરિત્રાણાય સાધૂનામ સંભવામિ યુગે યુગે.”

દુષ્ટ અધર્મનું ફેડો ઠાંમ પાવન યશકીર્તી તવ નામ ।
પરમ પુરુષ પરમાત્મા જેહ તેહ તમ્યો તાં નહિ સંદેહ
॥ ૧૦૭ ॥

હે મગવન્ ! ત્હમે એ રીતે અવતાર લઈ દુષ્ટ પુરુષોને અધર્મનો
પાસંડધર્મનો નાશ કરોછો. ત્હમારું ગુણગાન, ત્હમારું સ્તવન ને
સ્મરણ મનુષ્યોને અત્યંત પૂણ્યપ્રદ છે, પાવન કરનારું છે. ત્હમેજ પરમ-
પુરુષ ને પરમાત્મા છો. એમા મ્હને જરાપણ સંદેહ નથી.

મલે પ્રભૂ અવતારજ ધર્યો અમને મોટો અ ગ્રહ કર્યો ।
મવ અજ મુનિ ધરિ જેહનું ધ્યાન સંમલાવ્યું મુજને
અદ્ય જ્ઞાન ॥ ૧૦૮ ॥

હે પ્રમુ ! ત્હમે જે આ અવતાર ધર્યો તે ઘણું ઉત્તમ થયું. અમારા
ક્ષત્રિમુનિઓના ઉપર ઘણો રુપા થઈ. હવે અમે નિર્ભયપણે યજ્ઞયજ્ઞાદિ
આચરીશું ને એ રીતે ધર્મ સાધીશું. હે મવઅજ એટલે સંસારજન્મથી
રહિત, અજન્મ પ્રમુ ! ક્ષત્રિમુનિઓ પણ ત્હમારું જ ધ્યાન ધરેછે. મ્હને
આજ આ નિમિત્તે પરમ રહસ્યનું પુનરાવર્તન થયું. એથી હું કૃતાર્થ થયો.

અહીંથી હવે નીચેના શ્લોકોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

દેવરૂપીનાં કરવા કામ માનુષત્રેપે આત્મારામ । ભક્ત
તણા અનુગ્રહને કાજ રામરૂપ પ્રગટ્યા મહારાજ
॥ ૧૦૯ ॥

प्रश्नोत्तरने मीसे करी केवल ब्रह्मविद्या उधरी । भणे व-
 सिष्ट कईपर कहूं एना फलनो पार न लहूं ॥ ११० ॥
 ए विद्याने अनुभवि जेह सद्य जीव मुकाये तेह । अनेक
 साधन बोल्या जेह ज्ञान पामवा जाणो तेह ॥ १११ ॥
 वासुदेव परब्रह्म अविनाश अंतरयामी सर्वावास । तेणे
 जे उपजाव्यूं सार नरहरि तेह कहूं निरधार ॥ ११२ ॥
 गुरु ब्रह्म चैतन्य प्रसाद गायो नरहरिए संवाद । एक-
 मनां सूणे जे कोय त्हेने पुनर्गमन ना होय ॥ ११३ ॥
 ब्रह्माजीनी वीसी विपे प्रभव संवत्सर पंडित लखे । संव-
 त्त सोलसो चौओतरो माघ मासपद बंध इ करो ॥ ११४ ॥
 शुक्ल पक्ष दशमी बुधवार पूरण ग्रंथ हवो निरधार ।
 निमित्त मात्र ते नरहरिदास कर्ता पुरुषोत्तम अविना-
 श ॥ ११५ ॥

साते ऊणां पद सातसैं एक मनां जे को अभ्यसे । तेह प-
 रमपद पामे सही सत्य सत्य वाणी ए कही ॥ ११६ ॥
 वसिष्टसार गिता ए सुणो वसिष्टसार गिता ए भणो ।
 बलिवलि कीजे ए अभ्यास करजोडी कहे नरहरिदा-
 स ॥ ११७ ॥

इति श्रीनिर्मलारगीतानां ब्रह्मनिरूपणं नाम दशम
 प्रकरणं संपूर्णम् ॥ १० ॥